

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

V 1972

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ 1

ΑΘΗΝΑΙ

« ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ »
« ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY »
(AAA)

Τὰ « Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν » εἶναι τετραμηνιαῖον ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν ταχείας ἀρχαιολογικῆς ἐνημερώσεως. Ἐκδίδονται παρὰ τῆς Γενικῆς Ἐπιθεωρήσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως κατ' Ἀπρίλιον, Αὔγουστον καὶ Δεκέμβριον.

ΙΔΡΥΤΗΣ : Καθηγητὴς ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων

ΣΥΝΤΑΞΙΣ : Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΙΣ : Λουΐζα Μοντεσάντου

ΤΥΠΟΓΡ. ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ : Μαρία Γιαννακοπούλου, Αἰκ. Φτυαρᾶ

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ : Γραφικαὶ Τέχναι Ἰ. Μακρῆς Α.Ε.

Συνδρομὴ ἐτησία ἐσωτερικοῦ : δι' ἕκαστον τόμον δρχ. 200· ἐξωτερικοῦ : $ 10.

Τιμὴ ἑκάστου τεύχους δρχ. 60· διὰ τὸ ἐξωτερικὸν $ 3.50.

Εἰκὼν ἐξωφύλλου : Θήρα. Νεαρὰ ἱέρεια ἐκ τοῦ «Δυτικοῦ Κτηρίου».

COPYRIGHT 1972 : ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ
ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

« Athens Annals of Archaeology » is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every April, August and December by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration.

FOUNDER : The Inspector General of Antiquities and Historical Monuments, Prof. SP. MARINATOS.

EDITOR : Athena G. Kaloyeropoulou. ART EDITOR : Louisa Montesantou. Texts translated into English by Mrs H. Zigada.

TYPOGRAPHICAL CORRECTIONS : Maria Yannakopoulou, K. Ftyara

PRINTED : by J. Makris S.A. Athens.

Address : TAP Service; 1, Tossitsa Str., Athens (147).

Subscription $ 10 per volume. Single numbers $ 3.50.
Please give six weeks notice of change of address.

Picture on the cover : Thera. Upper part of young priestess from the «Western Building».

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ V, ΤΕΥΧΟΣ 1

1972

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	Σελὶς		Page
SP. MARINATOS, Thera. Summary of the 1971 Excavations	1 - 15	—	—
Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Αἰγυπτιακὸς ἐποικισμὸς ἐν Βοιωτία.....	16 - 26	Summary	26 - 27
C. RIDLEY - K. RHOMIOPOULOU, Prehistoric settlement of Servia (W. Macedonia). Excavations 1971.....	27 - 34	—	—
Ε. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, Χριστιανικαὶ ἀρχαιότητες εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἄμμωνος Διὸς εἰς Καλλιθέαν Χαλκιδικῆς	35 - 37	Summary	38
Δ. ΧΑΤΖΗ, Εἰδήσεις ἐκ Λέσβου.....	39 - 45	Summary	46
Α. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ εἰς Μελιταίαν Φθιώτιδος	47 - 55	Summary	55 - 57
Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ἅγιος Νικόλαος Ἀττάλης Εὐβοίας	57 - 62	Résumé	63
Π. ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀνασκαφὴ Μυκηναϊκῶν τάφων παρὰ τὸ Καμπὶ Δυτικῆς Ζακύνθου	63 - 65	Summary	65 - 66
J. TZEDHAKIS - P. WARREN, Debla: a new early Minoan settlement	66 - 72	—	—
ΣΚΙΝΔΑΛΑΜΟΙ			
J. FREL, Réparations antiques	73 - 82	—	—
W. PEEK, Zu einem Epigramm aus Theben.....	83	—	—
W. PEEK, Zu den Inschriften von Ἅγ. Λουκᾶς	83	—	—
Γ. ΔΟΝΤΑΣ, Νέα μαρμαρίνη ἀναθηματικὴ βάσις ἀρχαϊκῶν χρόνων εἰς τὴν Ἀκρόπολιν	84 - 86	Zusammenfassung	87
Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος	87 - 97	Résumé	97 - 98
E. BORZA, Some notes on Arrian's name	99 - 102	—	—
Κ. ΑΘΟΥΣΑΚΗ - ΦΡΑΓΚΑΚΗ, Συμπλήρωσις τριῶν ἐπιτυμβίων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου	102 - 106	Zusammenfassung	106 - 107
J. DIMAKOPOULOS, A Mannerist Portal at Rethymno after a drawing by Sebastiano Serlio.....	108 - 112	—	—
Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Θησαυρὸς χαλκῶν πελέκεων ἐκ Καταμάχης Ἰωαννίνων.....	112 - 118	Summary	118 - 119
CHR. KARDARA, A prehistoric survival in certain Greek Telesteria	119 - 126	—	—
J. OVERBECK, Some notes on the interior arrangement of the Erechtheum	127 - 129	—	—
Δ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ, Ἀριστουργηματικὴ κεφαλὴ τοῦ Αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ	129 - 133	Summary	134
S. BAKHUIZEN, The two citadels of Chalcis on Euboea	134 - 146	—	—
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ			
Δ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ, Προσωποπλαστικὴ - Προσωπογραφία. Προσωπεῖον	147 - 156	—	—
Sculptured portraits - Painted portraits - Masks	—	—	156 - 164

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΑΡΙΘ. 1503 α

Thera. Upper part of young priestess from the « Western Building ».

Fig. 1. Fresco fragment showing part of a woman's skirt in natural size. Near, but not on the South wall of the « Room of the Ladies »

THERA

Summary of the 1971 Excavations

Almost all the hitherto excavated area is shown on plan fig. 1. In our efforts to cover this area with a shed, we have unearthed, between the northernmost sector A and sector Δ (to the south of it), a little room. This bears the name « Room of the Ladies » (Δωμάτιον τῶν Γυναικῶν) upon the plan. The reason for naming it thus is the fact that this room, apparently of a religious nature, was covered by a fresco depicting three women. Fig. 1 shows a fresco fragment from the South wall, in which part of a woman's skirt is recognisable. All three women were painted in natural size. Another lady is shown bending forward, and her naked, voluminous breast is depicted in a surprisingly realistic manner. Three groups of huge pancratium - lilies were also represented. Unfortunately, the frescoes were badly broken. Only a mutilated face has been composed from the fragments as yet. The lady makes a curious grimace with her mouth and lips.

That the room was a kind of shrine is shown by the fact that under the

Fig. 2. " Room of the Ladies ". Sacral repository No 2. Most prominent are the two fine « eyed jugs » among the pottery contained in the treasury. Two more repositories are distinguished to the right

flagstones - pavement four sacral repositories were found. One of them (to the right one can see two more) is entirely shown upon our fig. 2. It is full of pottery. The two uppermost, superb eyed - jugs are shown in fig. 18 and colour plate II,2.

To the South - West of this room an imposing building appeared, which on the plan fig. 11 is mentioned as « West Building » (Δυτικὸν Κτίσμα). It is a spacious and well-preserved house with doors and windows also well preserved. The section fig. 12 gives an idea of this building. It has not been excavated yet but was partly investigated owing to the construction of the shed over it. From the pit, opened in one of its corners we have evidence that it was covered by precious frescoes. One of them, about 1 m. sq. in surface, shows a kind of « Banner » (fig. 3) which, though no wall was near it, was almost finely preserved and in an almost perpendicular position. One of its corners is shown in fig. 4. Garlands and festoons are extended between frames ending in lily - waz symbols. Cleaning and further assembling may show better the details of this highly interesting symbol.

Still more surprising is the figure of a little priestess, almost 1 m. high, again entirely preserved as by a miracle. The young girl, clad in a yellow stola and handsome jacket has her head covered by a blue wig. She is offering some kind of red cake which

Fig. 3. Pit in the «Western Building». The «Banner» fresco (partly covered with protecting gauge) is seen to the right

Fig. 4. Right part of the «Banner» after the first provisional cleaning

she is sprinkling with saffran. The bun is contained in a luxurious silver and gold vessel (Colour plate I), still more interesting is the fact that a few fragments of miniature frescoes were found. On one piece, persons are seen before what may be described as a columnar building. On the other fragments the meaning is not yet clear. A clay rhyton in the form of a lion's head stresses the religious character of the Western Building (below, fig. 21).

Opposite this house, separated by a road, lies the basement of the Polythyron (Δ1-Δ1a on the plan fig. 11).

Fig. 5. The road from the North. Left, the Western wall of the Polythyron with two windows; background, the pumice layer is still visible and beyond it the compartments of Δ9 and Δ16

It is still unexcavated, but two of its windows have already appeared facing towards the road (fig. 5). Beyond the Polythyron to the South lies a complex, possibly a grand staircase (Δ 9 γ, δ, ε, on the plan fig. 11), the exterior walls of which are already recognisable in our fig. 5. Beyond these walls lies the great room Δ 16 (fig. 11).

This room bore a wooden column in the centre and received light through a large window facing West on to the street. The room was literally full of

Fig. 6. Δ 16, masses of broken pottery within the room

every kind of furniture and of abundant food. Big and little clay pots were found on its floor. They were badly broken (an idea is given by fig. 6). The vases made of clay must have been about two hundred, and many of them contained flour, beans and organic substances no more identifiable. Stone vases and implements, metal objects, raw materials and precious, imported objects lay there, partly fallen from above, it seems.

Our fig. 7 shows the bottom of a big jar filled with imported little Minoan vases (askoi). Fig. 8 presents a part of a greater hoard composed of stone vases, sea shells (especially dolium trito), bronze implements and two ostrich eggs, imported of course. Our photo here shows a stone lamp and upon it the fragments of a marble « communion chalice ».

Opposite,' to the North - East of Room 16 lies Room Δ 9, just to the South of the already famous Lilies Room (see plan fig. 11). This room was again literally filled with pottery, at least hundred fifty vases in all.

Nothing but pottery was found here, but of a superior quality than that of Δ 16. There were a few bigger jars (fig. 9 shows one of them with its stone lid as it was found) but the rest were little vases, usually of a superior quality. Fig. 10 gives an idea. A nice jug painted with dolphins is clearly

Fig. 7. Δ 16, the bottom of a jar which was filled with imported fine Minoan pottery. One can see some of the 18 askoi found in it

Fig. 8. Δ 16. A stone lamp and a « Communion chalice » of marble

Fig. 9. Δ 9. North - East corner of the room with a jar and stone lid as found

Fig. 10. Δ 9. Vases on the floor. Upper central part : a vase cracked by excessive heat

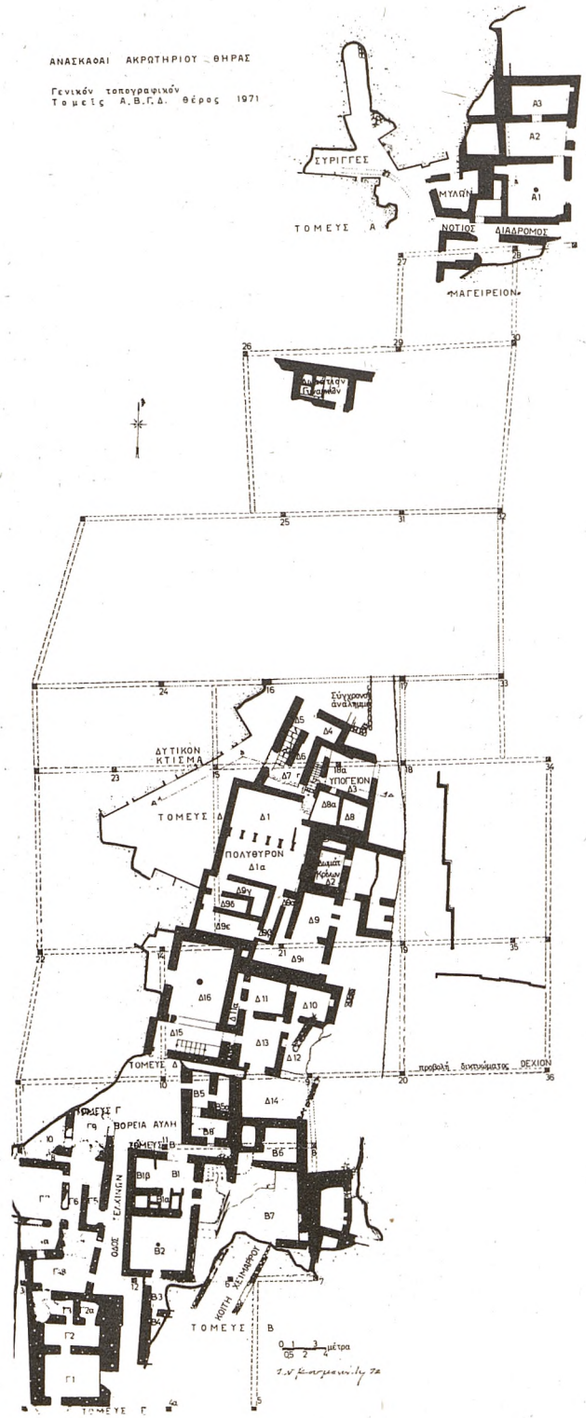

Fig. 11. General Plan of the excavations

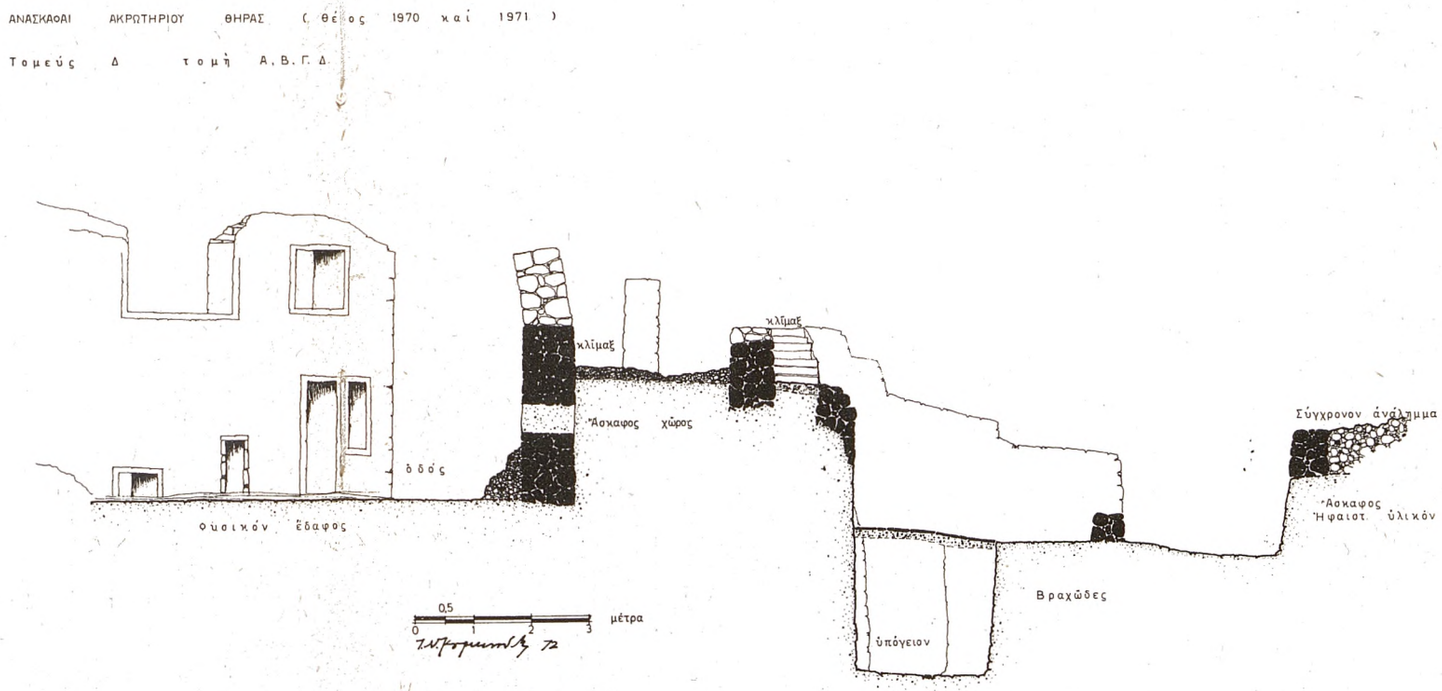

Fig. 12. Section through the North part of area Δ. To the left is the actual façade of the « Western Building »

Fig. 13. Δ 15. Mill - house 3: mill - stone, bench and vase once filled with flour

seen, and above and to the right of it a vase with cracked walls, possibly as a result of excessive heat.

Joining Δ 16 to the South a compartment was found (Δ 15, see plan fig. 1), which is the third mill-house discovered so far. The room was accessible through a solid door opening from the « North Court » 1. A stone staircase is still preserved and the rest of the room was occupied by the mill. Our fig. 13 shows a mill-stone on the floor, the stone bench of the ἀλετρὶς (female slaves ground the barley, as we know from Odysseus' palace) and, to the left, a stone bank. Upon it lies yet another mill - stone, partly covered by the vase once containing flour, but now aspa (volcanic powder). Other accessories found *in situ* make this installation quite precious for what I have once written about the distribution of daily rations. This is further corroborated by the decipherment of the Linear B script, speaking about σιτοχόοι.

Finally, at the southernmost part of the excavation (not contained in the plan fig. 11), a new, most imposing building appeared. It consists of ashlar masonry (fig. 14) and the façade bears two large windows or possibly verandahs. The seismic catastrophe is most apparent here, as scores of worked stones still lie before the front of the

Fig. 14. Area E, a new ashlar masonry building, upper storey. The basement lies underneath. One can see the results of the earthquake

Fig. 15. A filler of purple - stone

Fig. 16. Tablet of schist and a piece of sandstone for polishing it

Fig. 17. Two chamber pots of the kind later called προχοΐς by the Greeks

building. The interior is still covered, but there are indications of wall paintings. The part of the building seen on our photo is the storey and there is a basement beneath it.

A selection of the finds will close this brief report : Of the stone objects fig. 15 shows a rather rare implement, a filler of dark red purple - stone. Fig. 16 shows (again found together) a tablet of schist stone and a piece of sandstone for polishing the surface of the tablet. Surely, we have to do with implements of scribes. A similar set was found in Storeroom A1.

Dozens of clay pots are well preserved and show fine decoration. Of locally made pottery, we may be allowed to show first a pair of coarse spouted vases (fig. 17). There are indications that

Fig. 18. Eyed-jug with myrtles and vetches decoration

Fig. 19. Clay rhyton with clusters of crocus. It imitates a metal prototype

Fig. 20. A Minoan cup with double axes in brown or brown-red and white

this is a form of chamber-pots for which the ancient Greeks used the name ἀμίς, but also prochois (προχοΐς), that is «spouted pot».

Fig. 18 shows a fine, eyed-jug, painted with myrtles and vetches. It belonged to the sacral vessels of the «Room of the Ladies».

Of imported vases we show the fine rhyton with crocus clusters (fig. 19) which imitated a metal prototype. Fig. 20 shows a fine and finely preserved Minoan bowl with double axes. In fig. 21 (a hasty photograph) we see a fine lion's head (rhyton) of yellow polished clay with details in white. There is no doubt that we have before us a cheap substitute of a precious gold and silver rhyton.

Finally, fig. 22 shows a fine lentoid seal of dark red jasper. A strange winged being is represented, something between a sphinx (if the head is human) and a griffin if the head is meant to be that of a duck. The dolphin is rather a fill-ornament than a baby trying to suck from a hitherto unexpected mother.

Upon our Colour plate II,$_2$ one can see the fine jug showing cranes or something similar in polychrome style; it was found in repository 1 of the «Room of the Ladies». The ostrich-egg is shown in its final form as a rhyton. A pierced disc was applied on its bottom and a neck and mouth supplied with two handles served to fill the sacral rhyton (Colour plate II,$_1$). The accessories are made of hard, green coloured faience. The vase may be an import, though it is not excluded that only the eggs were imported and the workmanship was Aegean.

The fresco of the little «priestess» may be discussed later, when the rest of the body will be cleaned. It is to observe, however, that the fashion of the earrings, the thick lips, the blue wigs and the red ears (a fashion known in Europe down to the end of the 19th century) are really surprising and they are (at least hitherto) not known in Crete (Colour plate I). These facts can bring us, possibly, to far-reaching discussions and conclusions.

Prof. SP. MARINATOS

Fig. 21. Clay rhyton in form of a lion's head, imitating a prototype in gold and silver

Fig. 22. A lentoid seal of brown - red jasper. A curious kind of griffin (a duck head ?) or sphinx (human head ?) in company with a dolphin (photo of the prototype)

ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΟΣ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΕΝ ΒΟΙΩΤΙΑ

Μετὰ τῆς ἐπιβαλλομένης ἐπιφυλακτικότητος, λόγῳ τῆς προσωρινότητος τῶν σχετικῶν συμπερασμάτων, θὰ ὑποστηριχθῇ ἐνταῦθα μία θέσις, βάσει τῶν πορισμάτων τῶν εἰς τὸν Βοιωτικὸν χῶρον ἐρευνῶν τοῦ ὑπογραφομένου, ὅστις ἐπιφυλάσσεται νὰ ἀναπτύξῃ εὐρύτερον τὸ θέμα, ὅταν τοῦ δοθῇ ἡ εὐκαιρία ἐνδελεχεστέρας μελέτης τῶν στοιχείων τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης καὶ τῆς παραδόσεως. Ἐν τῷ μεταξύ, λόγῳ τῆς προφανῶς ὑψίστης σπουδαιότητος τοῦ ζητήματος, δίδονται εἰς τὴν δημοσιότητα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα πιστεύεται ὅτι στηρίζουν τὸ θέμα τῆς παρούσης ἀνακοινώσεως.

Ι. ΤΟ ΑΜΦΕΙΟΝ ΘΗΒΩΝ

Βαθμιδωτὴ πυραμὶς εἰς τὴν καρδίαν τῆς Βοιωτίας

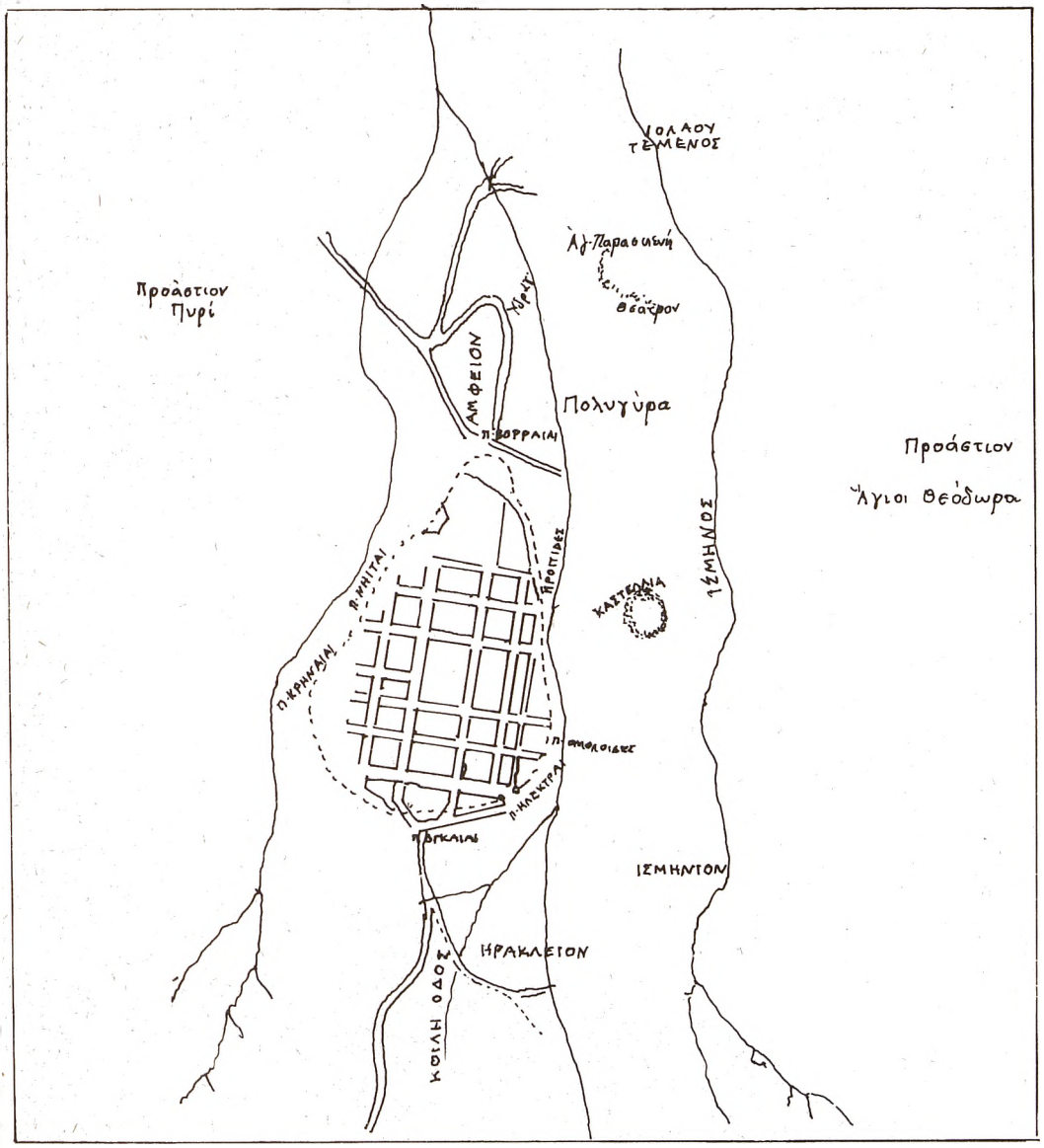
Ἀπὸ ἄλλης θέσεως θὰ δοθοῦν ἀκριβῆ στοιχεῖα τῆς διεξαχθείσης κατὰ τὸ ἔτος 1971 συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης ἐν Θήβαις καὶ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἀμφείου, δι' ἧς ἀπεκαλύφθη ὁ Τύμβος καὶ ὁ τάφος Ζήθου καὶ Ἀμφίονος. Καρπὸς τοῦ προγραμματισμένου ἔργου ἐντοπισμοῦ καὶ ἀνασκαφῆς τῶν περὶ τὴν Καδμείαν ἀκρόπολιν μνημείων τῶν Θηβῶν ὑπῆρξεν ἡ εὐτυχὴς ἀνακάλυψις δύο τῶν σημαντικωτέρων μνημείων τῆς πόλεως, δηλαδὴ τοῦ τάφου τῶν Οἰδίποδος παίδων, ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Μεγάλου Καστελλίου, Α. τῶν Προιτίδων Πυλῶν καὶ κατὰ τὴν ὁδὸν πρὸς Χαλκίδα (Παυσανίας, ΙΧ, 18, 3, βλ. καὶ Θεοδ. Γ. Σπυροπούλου, Μυκηναϊκὸς βασιλικὸς Θαλαμωτὸς τάφος ἐν Θήβαις, ΑΑΑ, IV (1971), σ. 161 - 4) καὶ τοῦ Τύμβου καὶ τοῦ κοινοῦ τάφου Ζήθου καὶ Ἀμφίονος (Παυσανίας, ΙΧ, 17, 4).

Τοπογραφικῶς μᾶλλον σαφῶς παραδίδεται τὸ σεπτὸν μνημεῖον διὰ τῆς παραδόσεως. Ὁ Αἰσχύλος τὸ ἐτοποθέτει ἔναντι τῶν Βορραίων Πυλῶν (Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, 526 κ.ἑ.) :

« Τὸν δὲ πέμπτον αὖ λέγω Παρθενοπαῖον Ἀρκάδ' Ἀταλάντης γόνον, πέμπταισι προσταχθέντα Βορραίαις Πύλαις, Τύμβον κατ' αὐτὸν Διογενοῦς Ἀμφίονος ».

Τὸν τάφον θέλει κοινὸν διὰ τοὺς αὐταδέλφους Θηβαίους Διοσκούρους ἡ παράδοσις (Σχόλια εἰς Εὐριπίδου Φοινίσσας, 146, « κοινὸς μὲν ἀμφοῖν ὁ τάφος Ζήθου καὶ Ἀμφίονος »). Οἱ λόγοι τοῦ Περιηγητοῦ διὰ τὸ μνημεῖον εἶναι οἱ ἑξῆς : « Ζήθῳ δὲ μνῆμα καὶ Ἀμφίονι ἐν κοινῷ γῆς χῶμά ἐστιν οὐ μέγα . . . » (ΙΧ, 17, 4).

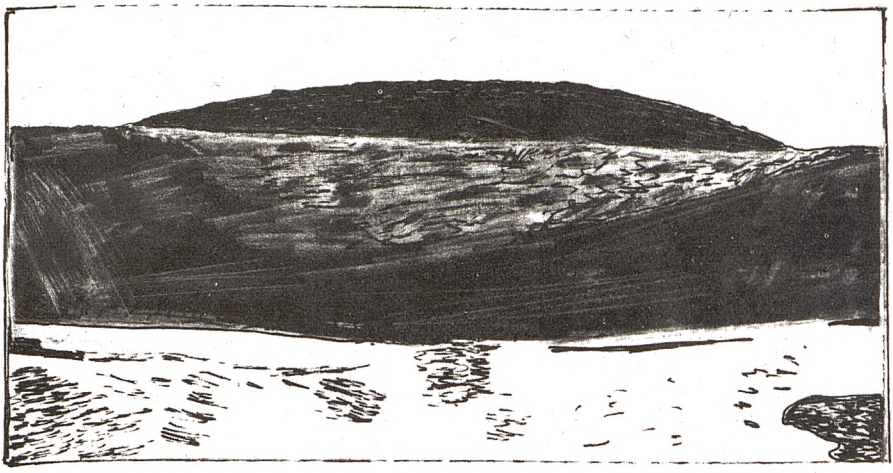
Ὁ ἀείμνηστος Κεραμόπουλλος ἐπεξειργάσθη μετὰ τῆς χαρακτηριζούσης αὐτὸν σοφίας καὶ ἀκριβολογίας τὰς μαρτυρίας τῆς παραδόσεως καὶ τοποθετεῖ ὀρθῶς τὸ μνημεῖον ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου λόφου (βλ. ἐνταῦθα σχέδ. 1). Ἐν τούτοις, ὡς φαίνεται, ἐθεώρησεν ὅλον τὸν δεύτερον μαστὸν τοῦ λόφου (κατωτέρω) ὡς τύμβον (βλ. ΑΔ 3 (1917), σ. 383 - 386 καὶ εἰκ. 198, Δ), καίτοι οὗτος εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς κορυφῆς μόνον αὐτοῦ. Μετὰ τὸν Κεραμόπουλλον ἐγένοντο ἀνεπιτυχεῖς τινες προσπάθειαι πρὸς ἐντοπισμὸν τοῦ μνημείου (βλ. ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 229 - 230). Διὰ τῆς τελευταίας ἀνασκαφῆς ἀπεκαλύφθη ὁ

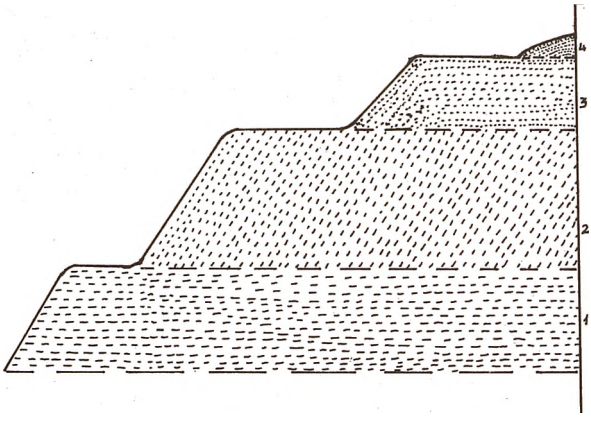
Σχέδ. 1. Τοπογραφικὸς χάρτης τῶν Θηβῶν δεικνύων τὴν θέσιν τοῦ Ἀμφείου — ἐκ τοῦ ΑΔ 3 (1917).

τύμβος καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ὁ κοινὸς τάφος τῶν βασιλέων!

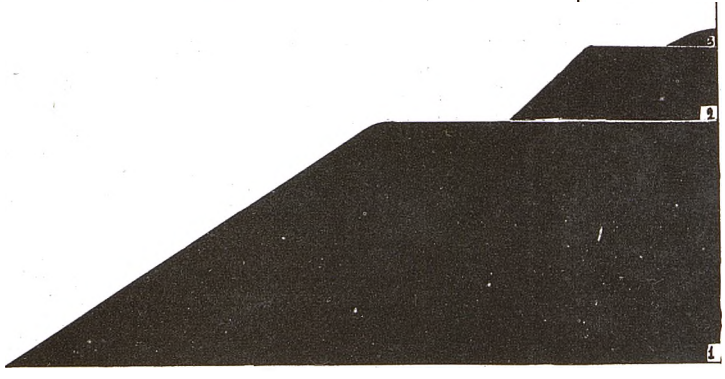
Ὁ Κεραμόπουλλος, εἶναι ἀληθές, ἐπροχώρησεν ἔτι περαιτέρω. Διέκρινε τὴν περιτρέχουσαν τὸν λόφον ζώνην καὶ σχολιάζει αὐτὴν κατ' ἀναλογίαν πρὸς ὁμοίαν πρὸς τὸν λόφον τοῦ Μεγάλου Καστελλίου, ἔνθα τὰ «Οἰδίποδος παίδων μνή-

Σχέδ. 2. Θῆβαι. Τὸ Ἀμφεῖον, ὡς ἐφαίνετο ἐν ἔτει 1917. Σχεδιογράφημα τοῦ ὑπογραφομένου ἐκ φωτογραφίας τῶν «Θηβαϊκῶν» (ἐκ τοῦ ΑΔ 3 (1917), εἰκ. 206)

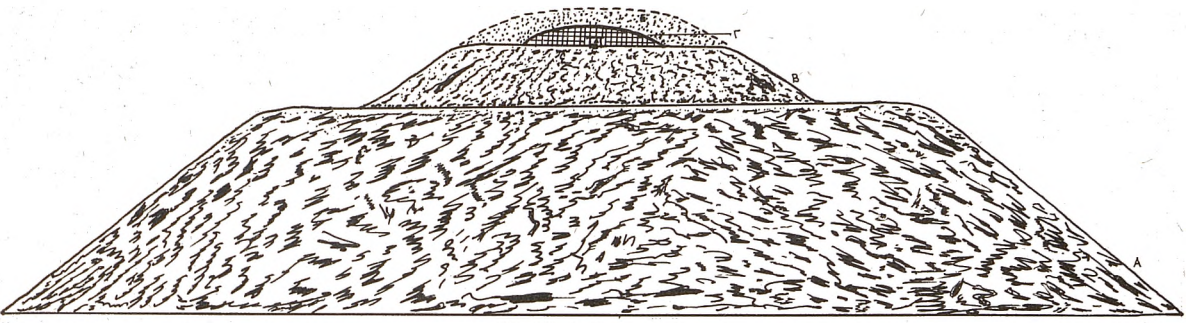

Σχέδ. 3. Θῆβαι. Ἀμφεῖον. Τομὴ Δ. κλιτύος. Κλῖμ. 1 : 500.

Σχέδ. 4. Θῆβαι. Ἀμφεῖον. Τομὴ Β. κλιτύος. Κλῖμ. 1 : 500. (1. Ὁ πρῶτος κῶνος (βράχος). 2. Ὁ δεύτερος κῶνος (βράχος). 3. Ὁ Τύμβος (πλίνθοι).

ματα», ὡς ἑξῆς: «Τὸ σχῆμα τοῦ Καστελλίου εἶναι, ὡς εἴπομεν, σχῆμα τύμβου, σχηματισθέντος τὸ μὲν δι' ἀπολαξεύσεως τοῦ φυσικοῦ λόφου, τὸ δὲ διὰ συμπληρώσεως αὐτοῦ διὰ τῆς λατύπης καὶ ἄλλων χωμάτων, ὥστε νὰ ἀποτελεσθῇ τὸ γνωστὸν καὶ εἰς προσοχὴν τοῦ Leake ὑποπεσὸν σχῆμα, ὅπερ εἴδομέν

Σχέδ. 5. Θῆβαι. Ἀμφεῖον. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσις τοῦ εἰς βαθμιδωτὴν πυραμίδα μορφωθέντος λόφου τοῦ Ἀμφείου Θηβῶν. (Α. Ὁ πρῶτος κῶνος (βράχος). Β. Ὁ δεύτερος κῶνος (βράχος). Γ. Ὁ Τύμβος (πλίνθοι). Δ. Ὁ τάφος Ζήθου καὶ Ἀμφίονος. Ε. Ἡ καλύπτουσα τὸν Τύμβον ἐπίχωσις)

πως καὶ εἰς τὸ Ἄμφιον. Ἡ μεγάλη ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἐπιφάνεια καὶ ἡ περιθέουσα τὸν τύμβον ζώνη ἴσως ἦσαν ἀναγκαῖαι πρὸς συρροὴν πολλῶν ἀνθρώπων κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν δημοτελῶν ἐναγισμῶν τῆς «θεραπείας τῶν ἡρώων»... πιθανῶς δὲ καὶ «ἐπιταφίων ἀγώνων....» (ΑΔ, ἔ.ἀ., σ. 395).

Ἤδη διὰ τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς του διερευνήσεως, καίτοι αὕτη δὲν ἐκάλυψεν εἰσέτι ὅλους τοὺς ἐπιδιωκομένους σκοπούς, ὁ λόφος τοῦ Ἀμφείου καὶ ἡ ὅλη του διαμόρφωσις λαμβάνει ἀπροσδόκητον μνημειακὴν καὶ ἀρχαιολογικὴν ἑρμηνείαν (βλ. σχέδ. 3, 4, 5). Ἐν βραχυτάτῃ ἀναλύσει ὁ λόφος τοῦ Ἀμφείου ἔχει τὸ ἀκόλουθον σχῆμα: Τὴν βάσιν αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἐκτεταμένος περιφερὴς ἢ ὀλίγον ἐλλειψοειδὴς κῶνος, μέγα μέρος τοῦ ὁποίου, ἰδίᾳ κατὰ τὴν βάσιν του, ἔχει ἀρκούντως ἀλλοιωθῆ ὑπὸ ὁδῶν καὶ οἰκιῶν, ἐπὶ δὲ τοῦ πρώτου τούτου ὑψοῦται δεύτερος κωνοειδὴς μαστός, οὐχὶ χυτός, ἀλλ' ἐκ φυσικοῦ πάλιν βράχου. Τὸν πρῶτον ἀπὸ τοῦ δευτέρου τῶν κώνων χωρίζει εὐρεῖα ζώνη περιτρέχουσα τὴν βάσιν τοῦ συνόλου δευτέρου κώνου. Κατὰ τὸ Ν. μέρος της ἔχει αὕτη ἀλλοιωθῆ, ὅπως καὶ ὅλος ὁ λόφος, ἀπὸ τὴν οἰκοπεδοποιητικὴν βουλιμίαν τῆς ἐποχῆς μας, ἀφανίζουσαν τὸ φυσικὸν καὶ ἱστορικὸν σχῆμα τῶν ἐνδόξων χώρων τῆς πατρίδος μας. Αὐτὸ ἦτο τὸ σχῆμα τοῦ λόφου μέχρι τῆς προσφάτου ἀνασκαφῆς τοῦ ὑπογραφομένου.

Εἰς τὸ σχέδ. 4 δίδεται ἐν τομῇ ἡ Β. κλιτὺς τοῦ λόφου, ἀνταποκρινομένη εἰς τὴν ἐνταῦθα περιγραφομένην διαμόρφωσιν, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ αὐτῆς ἀποκατεστάθη σχεδιαστικῶς καὶ ὁ ἐν σχέδ. 5 εἰκονιζόμενος λόφος τοῦ Ἀμφείου. Ἐν τούτοις, ἡ Δ. κλιτὺς καὶ κυρίως τὸ ΒΔ. τμῆμα αὐτῆς παρουσιάζει διαμόρφωσιν οἵαν ἀποπειρᾶται νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ σχέδ. 3. Ἐνταῦθα ἡ κλιτὺς διαμορφοῦται οὐχὶ εἰς τρία, μέχρι καὶ τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τύμβου τῶν πλίνθων, ἐπάλληλα κωνικὰ μέτωπα, ἀλλὰ εἰς τέσσαρα, ὑπάρχει δηλονότι εἷς ἀκόμη «δρόμος» μεταξὺ τοῦ πρώτου ἐκ τῶν κάτω καὶ τοῦ δευτέρου τῶν κώνων. Πρέπει, πάντως, νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι αἱ διακρίσεις αὐταί, μὴ

ἀπαντῶσαι καθ' ὅλην τὴν περίμετρον τοῦ λόφου, δὲν πρέπει νὰ προεξοφλοῦν ὁριστικὴν διαμόρφωσιν αὐτοῦ κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ σχεδ. 3.

Ὁριστικωτέραν θεωρεῖ ὁ γράφων τὴν εἰκόνα, ἣν ἀποδίδει τὸ σχέδ. 4 καὶ βάσει αὐτῆς ἀποκατέστησε τὸν λόφον εἰς τὸ σχέδ. 5. Εἶναι ἐνδεχόμενον συστηματικὴ διερεύνησις τοῦ λόφου νὰ τροποποιήσῃ πως τὰς ἀποτυπουμένας ἐνταῦθα ἀναλογίας, ἀλλὰ τὸ βασικὸν σχῆμα τῶν σχεδ. 4 καὶ 5 πιστεύεται ὅτι εἶναι ἀκριβές· ὁπωσδήποτε πάντως τὰ παρόντα σχέδια ἀπέβλεψαν κυρίως εἰς τὴν ἀποτύπωσιν τοῦ σχήματος τοῦ λόφου καὶ τοῦ τύμβου καὶ ὄχι εἰς ἀκριβολόγον καὶ λεπτομερειακὴν σχεδίασιν αὐτῶν, ἥτις θὰ γίνῃ προσεχῶς. Εἰς τὰς ἄλλας δυσχερείας πρέπει νὰ προστεθῇ ἡ δεινὴ ἀλλοίωσις τοῦ λόφου κατὰ τοὺς νεωτέρους κυρίως χρόνους (ὁδοὶ - χαρακώματα - ἀποχωματώσεις - οἰκοδομικαὶ ἐργασίαι), ἡ ὁποία κατέστησε δυσχερεῖς τὰς ἀνωτέρω διαπιστώσεις καὶ τὴν ἐν γένει μελέτην αὐτοῦ.

Διὰ τῆς τελευταίας ἀνασκαφῆς λοιπὸν διεχωρίσθη ὁ δεύτερος κῶνος εἰς δύο μερικωτέρους, ὁ τελευταῖος τῶν ὁποίων πρὸς τὰ ἄνω εἶναι ὁ περιώνυμος τύμβος, ὁ περιέχων τὸν κοινὸν τάφον Ζήθου καὶ Ἀμφίονος. Ἐχρειάσθη μεγίστη προσοχὴ καὶ δεξιότης διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἀνακάλυψις καὶ ἡ ἀνάδειξις ἑνὸς ἐντελῶς μοναδικοῦ μνημείου τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου καὶ τοῦτο διότι ὁ τύμβος τῶν Θηβαίων βασιλέων ἔχει κατασκευασθῇ ἀπὸ ὀπτὰς πλίνθους. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου, μετροῦντος διάμετρον ὑπὲρ τὰ 20 μ., κατεσκευάσθη ὁ κοινὸς τάφος, κιβωτιόσχημος, μήκους 2.20 καὶ πλ. 1.15 μ. (βλ. σχέδ. 5 καὶ εἰκ. 1 - 3).

Ὁ τάφος ἐκαλύφθη, ὡς πιστεύει ὁ γράφων, διὰ πλίνθων ὁμοίων πρὸς τὰς χρησιμοποιηθείσας διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τύμβου, ἀλλ' οἱ συλήσαντες αὐτὸν κατέστρεψαν καὶ ἀνεμόχλευσαν τὴν καλύπτουσαν αὐτὸν ἐπίχωσιν. Τὰ νεώτερα ὄστρακα, ἐκ τοῦ ὀρύγματος πρὸς σύλησιν τοῦ τάφου, χρονολογοῦνται εἰς τοὺς ΥΕ ΙΙΙ χρόνους. Τὸν ἐκ πλίνθων τύμβον ἐκάλυψαν ἀρχῆθεν διὰ χωμάτων (πρβλ. σχέδ. 5). Ἡ χρονολογία τοῦ τύμβου καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιχώσεως δίδεται ἐκ τῶν κεραμεικῶν εὑρημάτων, ἅτινα περιλαμβάνουν πλῆθος ὀστράκων καὶ εὐάριθμα σκεύη τῶν ΠΕ ΙΙ χρόνων. Μέχρι τῆς ὁριστικωτέρας μελέτης τοῦ ζητήματος τούτου, οἱ ἀνωτέρω χρόνοι ἀπομένουν ὡς οἱ χρόνοι κατασκευῆς τοῦ μνημείου. Τὸν κτερισματικὸν πλοῦτον τοῦ συληθέντος τάφου μαρτυροῦν τὰ ἐλάχιστα εὑρήματα, ἅτινα διέλαθον τοὺς κλέπτας. Εἰς τὴν εἰκ. 4 ἀπεικονίζονται τρία θαυμάσια χρυσᾶ κοσμήματα κρινοπαπύρων, ὕψ. 0,033 μ., προωρισμένα προφανῶς νὰ ἀναρτῶνται ἐκ τοῦ παρὰ τὴν βάσιν των κρίκου. Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ τάφου καὶ ἐντὸς τοῦ βράχου εἶχον ἀνοιχθῇ δύο ἀποθέται, διαστ. 0,38 × 0,30 × 0,30 μ., τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποίων εἶχε πάλιν διαρπαγῆ. Περισσότερα θὰ λεχθοῦν βεβαίως ἀπὸ ἄλλης θέσεως, σημειοῦται πάντως ἐνταῦθα καὶ διὰ τοὺς σκοποὺς τῆς παρούσης ἐργασίας ὅτι διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ τύμβου τὸ σχῆμα τοῦ λόφου τοῦ Ἀμφείου ἀποβαίνει σχῆμα βαθμιδωτῆς πυραμίδος, ὡς περίπου εἰς τὸ εἰκονιζόμενον σχεδιογράφημα 5. Τὸ σχῆμα δὲ ἀκριβῶς τοῦτο καὶ τὸ ὑλικὸν κατασκευῆς τοῦ τύμβου ὁδηγεῖ εἰς τὰ Αἰγυπτιακὰ μνημεῖα, ἀντίγραφον τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ τὸ Ἀμφεῖον Θηβῶν! Εἰς τὴν παροῦσαν στιγμὴν μάλιστα σκέπτεται ὁ γράφων ὡς ἑξῆς: Τὸ πυραμιδο-

Εἰκ. 1. Ὁ τάφος Ζήθου καὶ Ἀμφίονος εἰς τὸ μέσον τοῦ Τύμβου. Μετὰ τὸν τάφον, δεξιά, διακρίνονται αἱ πλίνθοι τοῦ Τύμβου

Εἰκ. 2. Ὁ τάφος Ζήθου καὶ Ἀμφίονος, ὡς εὑρέθη, βλέπε ὄπισθεν, δεξιά, τὰς πλίνθους τοῦ Τύμβου

ειδὲς σχῆμά του ἔλαβεν ὁ λόφος τοῦ Ἀμφείου διὰ τεχνικῶν λαξεύσεων καὶ κατασκευῆς ζωνῶν, τὰς ὁποίας δι' ἄλλους σκοποὺς θεωρεῖ γενομένας ὁ Κεραμόπουλλος (ἀνωτέρω).

Τοιουτοτρόπως, ἀντὶ νὰ κατασκευασθῇ ἐξ ἀρχῆς ἓν μνημεῖον τύπου μασταμπᾶ, ἐχρησιμοποιήθη ὁ φυσικὸς λόφος, διαμορφωθεὶς καταλλήλως, ὥστε νὰ ἀποδώσῃ τὸ ἐπιθυμητὸν πυραμιδοειδὲς σχῆμα. Ἡ καινοτομία, ἡ ὅλη ἰδέα καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ μνημεῖον εἶναι, ἐξ ὅσων γνωρίζει ὁ ὑπογραφόμενος, μοναδικὰ διὰ τὴν Ἑλλάδα, εὔλογον δὲ τοῦ παρέσχε ἀφορμὴν νὰ ὑποθέσῃ, ὅσα ἐν κεφαλαίῳ τῆς παρούσης ἐσημείωσε.

Βεβαίως θὰ ἀναπτύξῃ τὰς πρώτας αὐτὰς παρατηρήσεις καὶ τοὺς συλλογισμούς του, λεπτομερέστερον, ἀφοῦ προηγουμένως

Εἰκ. 3. Ἄλλη ὄψις τοῦ τάφου

ὁλοκληρώσῃ τὰς σχετικάς του ἐρεύνας εἰς τὸν λόφον. (Διὰ μίαν πρώτην συγκριτικὴν ἀντιπαραβολὴν πρὸς τὰ Αἰγυπτιακὰ μνημεῖα τύπου μασταμπᾶ - πυραμίδος πρβλ. K. Lange - M. Hirmer, Ägypten, σ. 50 κ.ἑ., εἰκ. 6 κ.ἑ.).

Διὰ μίαν λοιπὸν εἰσέτι περίπτωσιν, καὶ μάλιστα τοσοῦτον καιρίαν, ἡ παράδοσις εὗρε πλήρη δικαίωσιν διὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης.

II. Η ΑΠΟΞΗΡΑΝΣΙΣ ΤΗΣ ΚΩΠΑΪΔΟΣ

Ἓν κολοσσιαῖον ἔργον Αἰγυπτιακῆς ἐπινοήσεως καὶ ἐκτελέσεως

Τὰ ζητήματα καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ Κωπαϊδικοῦ χώρου εἶναι ἀνεκτιμήτου σημασίας διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην. Μίαν εἰσαγωγὴν εἰς τὰ σχετικὰ θέματα θὰ ἀποπειραθῇ ὁ ὑπογραφόμενος εἰς μελέτην, ἡ ὁποία δὲν πρόκειται νὰ βραδύνῃ.

Τὸ θέμα τῆς ἀποξηράνσεως τῆς Κωπαΐδος δὲν ἔχει μελετηθῇ, πιστεύω, ὁριστικῶς ἀπὸ τοὺς ἐρευνητάς, παρὰ τὰς σπουδαίας ἐπ' αὐτοῦ ἐργασίας ἀρκετῶν λογίων (βλ. βιβλιογραφίαν παρὰ Ulrich Kahrstedt, Der Kopaissee im Altertum und die « Minyschen » Kanäle, AA, 1937, σ. 1 κ.ἑ.).

Εἰς τὰ πλαίσια τῆς παρούσης ἀνακοινώσεως δὲν ἐπιδιώκεται βεβαίως οὔτε ἀκροθιγὴς ἀνάπτυξις τοῦ θέματος. Ἡ ἀποξήρανσις τῆς Κωπαΐδος ὡς κολοσσιαῖον τεχνικὸν καὶ πολιτιστικὸν ἐπίτευγμα ὁδηγεῖ ἡμᾶς εἰς τὰς ἀκολούθους σκέψεις: Ἡ Κωπαΐς εἶναι ἀλλοτρία διὰ τὰ Ἑλληνικὰ δεδομένα γεωγραφικὴ σύμπτωσις μὲ τὴν τεραστίαν της ἔκτασιν (200.000 τ.μ.). Ὅπως γίνεται μὲ τὰς μεγάλας πεδιάδας τῆς Ἀνατολῆς γενικῶς, οἱ περὶ αὐτὰς κατοικοῦντες ἀναγκάζονται εἰς ἰδιαίτερον

τρόπον συμβιώσεως. Ὑποχρεοῦνται εἰς αὐστηρὰν ὀργάνωσιν καὶ ἱεράρχησιν, εἰς σύμπηξιν ἀμφικτυονιῶν καὶ ὠργανωμένην ἐκμετάλλευσιν τῆς πεδιάδος.

Μόνον αἱ πολιτικαὶ καὶ ὀργανωτικαὶ αὐταὶ προϋποθέσεις καθιστοῦν δυνατὴν τὴν ἐκτέλεσιν ὑδραυλικῶν ἔργων (ἀποξηράνσεις — παροχετεύσεις ρευμάτων — ἀποστραγγίσεις κ.ἄ.) καὶ τὴν ἀσφάλειαν τῶν πάσης φύσεως τεχνικῶν κατασκευῶν.

Αἱ ἀνθρώπιναι αὐταὶ ἐπιδόσεις ἀποτελοῦν ἐξ ἄλλου τὴν πρώτην ἀρχὴν καὶ τὴν ἀφορμὴν ἀναπτύξεως τῶν ἐπιστημῶν τῆς Μηχανικῆς καὶ τῆς Γεωμετρίας. Πάντα ταῦτα εἶναι οἰκεῖα εἰς τοὺς γνωρίζοντας τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς ζωῆς καὶ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ κυρίως τῶν κατοικούντων τὴν εὔφορον χώραν τοῦ Νείλου, τὴν Αἴγυπτον [1].

1. Ἀναλογίας καὶ σχέσεις βλ. παρὰ Sp. Marinatos, Greniers de l'Helladique Ancien, BCH 1946, σ. 337 κ.ἑ., κυρίως σ. 342, 347, 350.

Τὴν Αἴγυπτον καλεῖ ὁ Ἡρόδοτος «δῶρον τοῦ Νείλου». Ὁ ποταμὸς διογκούμενος ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου ἑκάστου ἔτους πλημμυρίζει ὅλην τὴν χώραν, δωρίζων εὐφορίαν καὶ εὐκαρπίαν εἰς αὐτήν. Ἡ εὐτυχία καὶ ὁ πλοῦτος τῆς Αἰγύπτου ἐξαρτῶνται πάντοτε ἀπὸ τὸ ὕψος εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἀνέλθουν τὰ ὕδατα τοῦ Νείλου. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν οἱ Αἰγύπτιοι ὑποβοηθοῦν τὸ ἔργον τοῦ ποταμοῦ, διευκολύνοντες διὰ τεχνητῶν ἔργων τὴν κυκλοφορίαν τῶν ὑδάτων εἰς ὅλην τὴν Αἴγυπτον.

Τὴν Κωπαΐδα, ἐξ ἄλλου, διαρρέουν δύο ποταμοί, ὁ Βοιωτικὸς Κηφισὸς καὶ ὁ Μέλας (νῦν Μαυροπόταμος). Τὸ ἀποξηραντικὸν ἔργον τῶν Μινυῶν ἔλαβε ὁπωσδήποτε πρόνοιαν, ὥστε τὰ ὕδατα τῶν ποταμῶν τούτων, κυρίως δὲ τῆς Ἐρκύνης (βλ. ΑΑ, 1937, σ. 6), νὰ φθάνουν διὰ καταλλήλων διευθετήσεων μέχρι τοῦ τελευταίου σημείου τῆς πεδιάδος, ἀρδεύοντες καὶ πιαίνοντες αὐτήν.

Εἰκ. 4. Χρυσᾶ κρινοειδῆ - παπυροειδῆ κοσμήματα ἐκ τοῦ τάφου Ζήθου καὶ Ἀμφίονος

Τὸ τεράστιον ἀποξηραντικὸν ἔργον τῆς Κωπαΐδος ἀποδίδεται εἰς τοὺς Μινύας. Τὸ πρόβλημα εἶναι μέγα καὶ δὲν ἔλαβεν εἰσέτι τὴν ὁριστικήν του λύσιν (βλ. ΑΑ, ἔ.ἀ.). Κέντρον τῶν Μινυῶν θεωρεῖται ὁ Ὀρχομενός, ἐκεῖθεν δὲ φαίνεται ὅτι ἀφωρμήθη καὶ ὠργανώθη ὅλον τὸ καταπληκτικὸν ἔργον, τὸ κατασκευαστικὸν καὶ τὸ τῆς προνοίας, λειτουργίας καὶ ἀσφαλείας τοῦ ὅλου συστήματος. Τὸ ἔργον αὐτὸ κατέστησε περιώνυμον διὰ τὸν πλοῦτόν του τὸν Ὀρχομενὸν τῆς Βοιωτίας [2].

Ἐπὶ πάντων τούτων θὰ προστεθοῦν εἰς τὸ μέλλον πλέον ἀπηκριβωμέναι εἰδήσεις καὶ συγκρίσεις, ἀλλὰ πιστεύεται ὅτι οἱ ἀνωτέρω συλλογισμοὶ ἀκολουθοῦν ὀρθὴν ὁδόν: Ἐδιδάχθημεν πάντες ὅτι περὶ τὴν ἀρχὴν τῆς 2ας χιλιετηρίδος π.Χ. εἰσβάλλουν τὰ πρῶτα Ἑλληνικὰ φῦλα εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ δὴ ἐκ Βορρᾶ. Εἰς τὰ τεκμήρια τῆς εἰσβολῆς αὐτῆς εἶδον οἱ μελετηταί, μεταξὺ ἄλλων, τὴν λεγομένην Μινυακὴν κεραμεικήν, τροχήλατον, ἀκριβῶν περιγραμμάτων, καλῶς ὠπτημένην, ἀποκαλυφθεῖσαν καὶ εἰς τὸ ἀντίστοιχον ΜΕ στρῶμα τῶν Γερμανικῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ὀρχομενοῦ. Ἡ κεραμεικὴ αὕτη ἐμαρτύρει τὴν ἄφιξιν νέου λαοῦ, τοῦ πρώτου, ὡς πιστεύεται, Ἰνδοευρωπαϊκοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον εἰσήρχετο εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Ἀφήνων κατὰ μέρος καὶ δι' ἄλλην διαπραγμάτευσιν τὰς παραδόσεις καὶ θεωρίας περὶ τοῦ μυστηριώδους τούτου λαοῦ τῶν Μινυῶν, θεωρῶ παντάπασιν ἀδύνατον τὴν ἄφιξιν τοῦ λαοῦ, ὅστις ἐπενόησε καὶ ὡλοκλήρωσε τὸ ἀποξηραντικὸν ἔργον τῆς Κωπαΐδος ἐκ τοῦ βαρβάρου καὶ ἀπολιτίστου Βορρᾶ τῶν ἀρχῶν τῆς 2ας π.Χ. χιλιετηρίδος. Θεωρῶ τὸν λαὸν τοῦτον, ὡς προελθόντα ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, ἐκ τοῦ ὅλου δὲ ἔργου του εἰς τὸ Κωπαϊδικὸν πεδίον πιστεύω τοῦτον προελθόντα ἐξ Αἰγύπτου. Τοὺς φορεῖς τῆς Μινυακῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν τοπωνυμιῶν εἰς -σσος κλπ. («Parnassos Folk», πρβλ. Fick, Vorgriechische Ortsnamen, σ. 69 κ.ἑ.), θεωροῦσί τινες Ἰνδοευρωπαϊκὸν στοιχεῖον προελθὸν ἐκ τῆς Κεντρικῆς καὶ ΝΔ. Μικρᾶς Ἀσίας (Λούβιοι) (βλ. προχείρως L. Palmer, Mycenaeans and Minoans, σ. 321 κ.ἑ. καὶ κυρίως σ. 357), καὶ ἐγκατασταθὲν εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα κυρίως (Παρνασσός).

Ἡμεῖς πιστεύομεν τὸν λαὸν τοῦτον εἴτε προερχόμενον καθ' ὁλοκληρίαν ἐξ Αἰγύπτου ἢ συνεπιφέροντα ἱκανὸν ἀριθμὸν ἀνθρώπων ἐκ τῆς χώρας αὐτῆς. Ἔργα καὶ ἐπινοήσεις τοῦ στοιχείου τούτου θεωρῶ τὸν Τύμβον τοῦ Ζήθου καὶ Ἀμφίονος εἰς τὰς Θήβας καὶ τὸ ἀποξηραντικὸν ἔργον τῆς Κωπαΐδος. Ὁ προικισμένος ἐκεῖνος λαὸς θὰ ἐκόμισε βεβαίως εἰς τὴν χώραν καὶ ἄλλας πολιτιστικὰς ἐπιτεύξεις, προπάντων δὲ τὴν Γραφήν, ἡ ὁποία πρέπει βεβαίως νὰ ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὸν Ἑλλαδικὸν χῶρον πολὺ πρὶν ἡ Γραμμικὴ Β καταστῇ ἡ ἀνακτορικὴ Γραφὴ τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος. Εἶναι προφανὲς εἰς ποίας προεκτάσεις δύναται νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ μία τοιαύτη ὑπόθεσις.

Ἴσως κάποτε ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἀποκαλύψῃ Ἀρχεῖα Γραφῆς προγενεστέρας τῆς Γραμμικῆς Β εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὸ νὰ ἀναμένῃ τις τοιαῦτα κείμενα εἰς τὰ κέντρα τῶν Μινυῶν ἐν Ἑλλάδι, καὶ δὴ τὸν Βοιωτικὸν Ὀρχομενόν, δὲν εἶναι μόνον τολμηρὰ ὑπόθεσις.

2. Ἰλιάδος Ι 381, «οὐδ' ὅσ' ἐς Ὀρχομενὸν ποτινίσσεται, οὐδ' ὅσα Θήβας Αἰγυπτίας».

ΙΙΙ. Αἰγυπτιακαὶ ἐπιδράσεις καὶ στοιχεῖα εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα εἰς Βοιωτίαν, περὶ ἧς ἐδῶ κυρίως ὁ λόγος, ὑπάρχουν πλεῖστα ὅσα (βλ. προχείρως Pendlebury, Aegyptiaca), ἀλλὰ πάντα ἐθεωρήθησαν ὡς προϊόντα ἀνταλλαγῆς πολιτιστικῶν στοιχείων μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν.

Οὐδείς, ἐξ ὅσων γνωρίζω, ὡμίλησε περὶ ὁλοκλήρου ἐποικισμοῦ ἢ μετακινήσεως ὁμάδος ἢ ὁμάδων ἀνθρώπων ἐξ Αἰγύπτου πρὸς τὴν Ἑλλάδα παρὰ τὰς σχετικὰς ἀναφοράς, περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον σαφεῖς, τῆς παραδόσεως. Ἐνταῦθα θὰ προσαχθοῦν, συνοπτικῶς μόνον, ἐνδεικτικά τινα στοιχεῖα, ἐνισχυτικὰ τοῦ ἐν ἐπικεφαλίδι θέματος.

Περιορίζομαι εἰς αὐτὰς τὰς Θήβας καὶ τὴν Βοιωτίαν μόνον:

Ἐπὶ τῆς Καδμείας ἀκροπόλεως ὑπῆρχε κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα π.Χ. ναὸς τοῦ Ἄμμωνος Διὸς καὶ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, ἔργον τοῦ Καλάμιδος, ἀνάθημα δὲ Πινδάρου (Παυσανίας, IX, 16, 1), ἐν ᾧ Αἰγυπτιακαὶ θεότητες λατρεύονται βραδύτερον ἐν Θήβαις, ἤτοι ὁ Σάραπις καὶ ἡ Ἶσις καὶ ὁ Ἄνουβις (IG VII, ἀρ. 2482), ἐν Τανάγρᾳ δὲ περίφημος ἦτο ἡ ἑορτὴ τῶν Σαραπιείων (βλ. AE, 1956, σ. 34 κ.ἑ. Rev. Arch., 1966, σ. 297 κ.ἑ.).

Τὴν παράδοσιν περὶ τῆς Αἰγυπτιακῆς καταγωγῆς τοῦ Κάδμου θὰ ἐκμεταλλευθῶ ἐνταῦθα διὰ τῶν ἑξῆς λεπτομερειῶν. Παραθέτω τὸ κείμενον ἀνωνύμου συγγραφέως, σωθέντος εἰς τὰ σχόλια εἰς τὸν 8ον Ἰσθμιόνικον τοῦ Πινδάρου, στ. 37 C (= F.G.H. III, B, 380, F2) καὶ εἰς τὰ Σχόλια εἰς Λυκόφρονα I. Τζέτζου, 1206: «Καὶ ὁ Ὤγυγος Θηβῶν Αἰγυπτίων ἦν Βασιλεὺς ὅθεν ὁ Κάδμος ὑπάρχων ἐλθὼν ἐν Ἑλλάδι τὰς Ἐπταπύλους ἔκτισεν καὶ Ὠγυγίας πύλας ἐκάλεσε πάντα ποιήσας εἰς ὄνομα τῶν Αἰγυπτίων Θηβῶν».

Κατὰ τὸ σχόλιον, ὁ οἰκιστὴς ἔδωκε τὸ ὄνομα τῶν Ὠγυγιῶν εἰς μίαν τῶν Πυλῶν τῶν Βοιωτικῶν Θηβῶν εἰς ἀνάμνησιν ὁμωνύμου Πύλης τῶν Αἰγυπτίων Θηβῶν. Τὰς Ὠγυγίας ταυτίζει ὁ Κεραμόπουλλος (ΑΔ 3 (1917), σ. 422 - 423) πρὸς τὰς Βορραίας, τὰς πρὸ τοῦ τύμβου τοῦ Ζήθου καὶ Ἀμφίονος κειμένας (περὶ τῆς Βοιωτίας καλουμένης παλαιότατα Ὠγυγίας [3] καὶ περὶ τῶν πυλῶν τούτων ὡς τῶν ἀρχαιοτάτων καὶ περὶ τῆς ὑπὸ Ὠγύγου καὶ Θήβης εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας τῆς Ἴσιδος ἐν Αἰγύπτῳ βλ. αὐτόθι, σ. 472, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία). Τὴν αὐτὴν παράδοσιν εὑρίσκομεν εἰς τὰ σωθέντα κείμενα Ἑκαταίου τοῦ Ἀβδηρίτου (βλ. F.G.H., III, A, F6 § 2 καὶ Χάρακος τοῦ ἐκ Περγάμου βλ. F.G.H., II, A, 103, F 14). Περισσότερον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία ὡρισμένων πηγῶν, ὅτι ὁ Ζῆθος καὶ ὁ Ἀμφίων εἶναι σύγχρονοι τοῦ Κάδμου καὶ βοηθοὶ αὐτοῦ (βλ. κυρίως σχόλια εἰς τὴν Θηβαΐδα τοῦ Στατίου, VII, 665).

Εἶναι γνωστή, ἐξ ἄλλου, ἡ παράδοσις περὶ τοῦ περιφήμου Τάφου Ὑριέως, ἡ ὅλη δὲ ἱστορία ἐνθυμίζει Αἰγυπτιακὰ γεγονότα (προσπάθεια νὰ διασφαλισθῇ ὁ τάφος ἀπὸ συλητάς, ἐπινόησις τῶν ἀρχιτεκτόνων ἐξασφαλίζουσα τὸ ἀλώβητον τοῦ τάφου, σύλησις τοῦ τάφου γενομένη τῇ συνενοχῇ τῶν κατασκευαστῶν του).

Τὴν Ὑρίαν ταυτίζει ὁ Blegen πρὸς τὸν παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Δράμεσι (= Παραλία Αὐλίδος) γνωστὸν γήλοφον, εἰς τοὺς νοτίους πρόποδας τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη πρό τινων ἐτῶν «παραστὰς» κτιστοῦ τάφου φέρουσα ἐγχαράκτους παραστάσεις πλοίων. Τὴν ἀρχαιότητα τοῦ

3. Στράβων, IX, 407.

τάφου θέλει ὁ συγγραφεὺς Μυκηναϊκήν, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα ἀπαιτεῖ, νομίζω, ἐπανεξέτασιν (βλ. Blegen, Hyria, Hesperia, Suppl. 8, σ. 39 κ.ἑ., πίν. 7, εἰκ. 6).

Ἐν προκειμένῳ λοιπὸν καὶ ἐν ἀνακεφαλαιώσει μόνον ἀποκαθιστῶμεν τὸ νῆμα τῶν γεγονότων κατὰ τὸ ἀκόλουθον σχῆμα. Τὸν Αἰγυπτιακὸν ἐποικισμὸν ὑπαινίσσεται ἡ παράδοσις γενόμενον μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Κάδμον (Κόνων, F.G.H., I, 26, F1, κεφ. 37), ἐνισχυόμενον ὑπὸ ἀρχιτεκτόνων καὶ λοιπῶν τεχνιτῶν. Τοιούτους θέλομεν καὶ τοὺς κατασκευαστὰς τοῦ τείχους τῶν Θηβῶν καὶ βεβαίως καὶ τοῦ εἰς σχῆμα μασταμπᾶ λόφου τοῦ Ἀμφείου Θηβῶν, Ζῆθον καὶ Ἀμφίονα. Ὅμοιοι τεχνῖται ἐπενόησαν καὶ κατεσκεύασαν τὰ ὑδραυλικὰ ἔργα τῆς Κωπαΐδος. Πάντες δὲ οὗτοι προῆλθον ἐκ τῆς ἀκμαζούσης ἐπὶ ἐπιστήμῃ καὶ πλούτῳ, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Μέσου Βασιλείου (2.160 ἕως 1.581 π.Χ.) μὲ ἕδραν τὰς Θήβας Αἰγύπτου, μετενεγκόντες ταῦτα καὶ εὐδοκιμήσαντες εἰς ὅμοια τεχνικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἔργα ἐν Ἑλλάδι (περὶ τῆς αἰτίας τῆς ἀποδημίας ἐκείνης εἰς τὴν παράδοσιν βλ. Κόνων, ἔ.ἀ.). Τὴν πορείαν των πρὸς τὴν Βοιωτίαν δεικνύει ἡ παράδοσις περὶ διελεύσεως τοῦ Κάδμου ἐκ τῆς νήσου Θήρας καὶ ἐκείνη τοῦ Τάφου τοῦ Ὑριέως εἰς τὴν Αὐλίδα. Ἐξ Αἰγύπτου λοιπὸν καὶ διὰ θαλάσσης μέχρι τῆς Αὐλίδος (πρβλ. ἐνταῦθα τὰ πλοῖα ἐπὶ τῆς παραστάδος ἐκ τοῦ προμνησθέντος τάφου) καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Βοιωτίας, βλέπομεν τὸν ἐποικισμὸν ἐκεῖνον, ὅστις ἔδωκε νέον ρυθμὸν ζωῆς εἰς τὴν χώραν.

Προτείνων λοιπὸν τὴν ἄποψιν περὶ Αἰγυπτιακοῦ ἐποικισμοῦ ἐν Βοιωτίᾳ καὶ ἐπιφυλασσόμενος νὰ τὴν ὑποστηρίξω διὰ πλειόνων στοιχείων εἰς τὸ μέλλον, γλωσσολογικῶν, παραδόσεως, ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων, συγκεφαλαιῶ τὴν θέσιν μου ὡς ἑξῆς: Ἐφ' ὅσον ὁ λαὸς ὅστις κατεσκεύασε τὸ ἀποξηραντικὸν ἔργον τῆς Κωπαΐδος καὶ διεμόρφωσε τὸν λόφον τοῦ Ἀμφείου Θηβῶν εἰς βαθμιδωτὴν πυραμίδα ταυτισθῇ πρὸς τοὺς Μινύας, τοὺς δρῶντας ἀπὸ τοῦ Βοιωτικοῦ Ὀρχομενοῦ, οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐπῴκισαν τὴν Βοιωτίαν κατὰ τὸ τέλος τῆς 3ης χιλιετηρίδος π.Χ., προελθόντες οὐχὶ ἐκ τοῦ Βορρᾶ, ἀλλ' ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, πιστεύω δὲ ἐξ αὐτῆς τῆς Αἰγύπτου.

Αἱ θέσεις αὗται, ἐὰν εὐτυχήσουν τῆς ἀποδείξεως διὰ περαιτέρω τεκμηρίων, θὰ θέσουν ὑπὸ νέαν μορφὴν τὸ πρόβλημα τῶν Ἑλληνικῶν φύλων, τοῦ χρόνου ἀφίξεώς των εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ θὰ ρίψουν φῶς εἰς σπουδαῖα ἀρχαιολογικὰ ζητήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων κυριώτερον τὸ πρόβλημα τῆς Γραφῆς.

ΘΕΟΔ. Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

EGYPTIAN COLONIZATION OF BOEOTIA

The author proposes a thesis based on the evidence of the archaeological research and the interpretation of the scattered notes of the philological tradition. The thesis is that Boeotia was invaded or colonized during the closing years of the third millenium B.C. by Egyptians, which came by ship via Thera - Hyria (Aulis) to the inland and established themselves mainly at

Thebes and Orchomenos, in the west fringes of the Copais lake. The archaeological data called upon are the recently discovered Tumulus of Zethos and Amphion in Thebes and the drainage system for the desiccation of the Copais - lake. The tumulus built on an artificial terrace on the homonymous hill of Thebes, is made of sundried bricks (its' core), and bears in the center the κοινὸν τάφον of Zethos and Amphion (see plans 1 - 5). The whole hill is artificially transformed to stepped pyramid (see the plans). The chronology of the work and of the construction of the tumulus is given by the ceramic finds, which are the EHII period. The grave was plundered already in ancient times, but the jewels of fig. 1 escaped to give us a hint of the quality and richness at the κτερίσματα of the royal grave.

The ingenious idea and the terrific work in the drainage constructions of Copais - lake, although not yet evaluated properly, can be understood only in connexion and comparison with analogous achievements reached by peoples of Middle - East and mainly Egypt. The Copais - lake was thus turned a huge fertile plain by the Minyans (Orchomenos), whose origin is tested now under a new perspective. Clues of Egyptian influence in Boeotia abound and some are mentioned in the present article. The author believes to exploit soon all the confirmative data of his thesis and the implications of his interpretations.

THEODORE G. SPYROPOULOS

PREHISTORIC SETTLEMENT OF SERVIA (W. MACEDONIA) EXCAVATIONS 1971

The West Macedonian site known as Servia lies on the right bank of the Haliakmon river, immediately downstream from the bridge on the main road from Elasson to Kozani. Although first excavated by W. A. Heurtley over forty years ago, it is still the only excavated site in West or Central Macedonia with occupation levels covering two phases of the Neolithic period and part of the Early Bronze Age. Nor is the markedly Thessalian character of the Middle Neolithic period known from any other Macedonian excavation. Indeed, at this time Servia must be considered a northern outpost of the Sesklo culture.

The need to supplement the knowledge acquired from the old excavation has become more urgent with the building of a dam, which will cause flooding of this part of the Middle Haliakmon valley within a few years. The first season of a new excavation, carried

Fig. 1. Oven

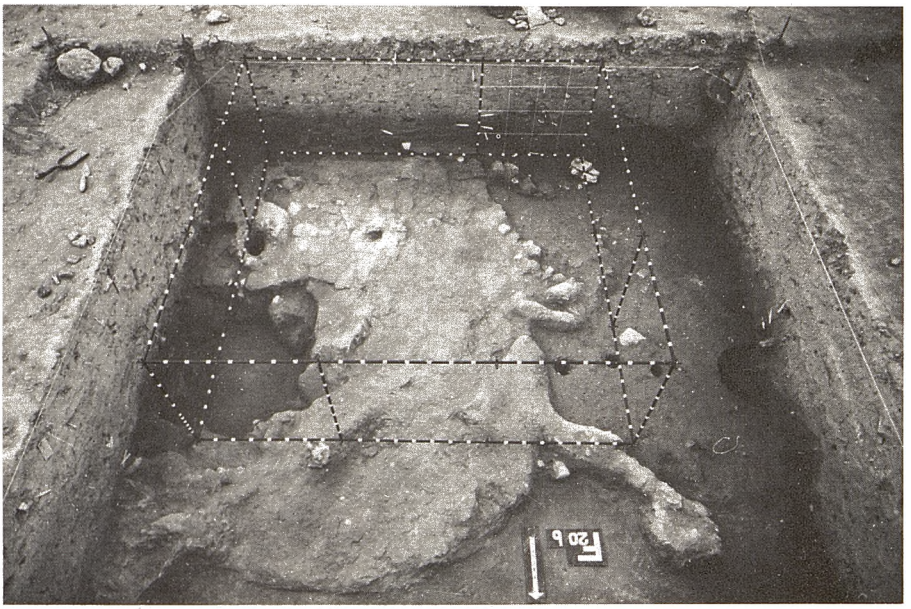
out by the Greek Service of Antiquities and an English team sponsored by the British School of Archaeology at Athens, covered the five weeks from the 30th August to 2nd October [1].

Stratigraphy

As well as various smaller trial soundings, four main trenches measuring 4 × 4 m., to which a fifth was later added, were laid out about 15 m. to the south of the most important area dug by Heurtley (his trench F : see « Prehistoric Macedonia », figs. 44 & 45).

In all of these trenches the strata immediately below the ploughsoil, with its mixed contents, contain finds of the Early Bronze Age and floors of this period were found between 0.35 m. and 0.50 m. below the present ground surface. Below these floors was a destruction layer containing burnt daub and debris from Late Neolithic dwellings, while the first Late Neolithic floors lay at a depth of about 0.80 m. The first

1. Financial support has been received from the following institutions, to which the excavators wish to express their deep gratitude : The Greek Service of Antiquities, The British School at Athens, The British Academy, The Craven Fund, The Russell Trust, The Mark Fitch Fund and the Oxford Laboratory for Research into Archaeology and History of Art.

Figs. 2 - 3. Photographic plan of trench B showing the surface which covered the sub-structure of parallel logs

Fig. 4. Pot *in situ* on the lowest E - B floor of trench B

pure Middle Neolithic levels appeared about one and a half metres below ground surface, and in one deep sounding the lowest Middle Neolithic floor found this season lay at = —3.30 m. Virgin soil is apparently reached at —3.70 m. but this result needs confirmation.

Structures

In three trenches, unfortunately, the stratigraphy was much disturbed by five large pits of late Roman or Early Byzantine date, cut down into Neolithic levels. The pits, however, while, destroying the floors and structures of the later periods, enabled us to reach the Middle Neolithic levels far quicker than would have been possible otherwise. In one trench, in particular, a series of well - defined Middle Neolithic floors appeared, perhaps those of a courtyard rather than a house. On these floors stood well - built « ovens », probably oval or circular in shape (f i g. 1). So far three of these structures have been found, not directly overlying each other, but in positions that overlap. The uppermost seems to be the best preserved, and since it had already been cut by a Late Neolithic ditch, it was sectioned again to reveal its construction. Alternate layers of clay and pebbles are finished off with a smooth hard plaster facing suggest that a domed roof may once have existed. Similar structures are known from Bulgaria and East Macedonia.

No complete house plan was recovered during this season's digging, but with the exception of two Middle Neolithic walls, or wall foundations consisting

of two to three courses of undressed stones, all our evidence confirms Heurtley's conclusions that the timber-framed houses supported wattle and daub walling, the inner surfaces sometimes faced with a smooth white plaster. Central post holes, often clay-lined, imply large posts supporting a pitched roof. There is no trace of regular mudbricks, although the material with which the wooden elements of wall and roof were plastered is, of course, similar and was clearly carefully prepared and where necessary shaped.

The two trenches spared by the pit-diggers show an undisturbed sequence of Late Neolithic and Early Bronze Age levels, which does not mean that the sequence is necessarily complete. A fine Late Neolithic floor with a hard plaster-like surface covered a sub-structure of parallel logs set in a matrix of hardened mud. The timbers have not been burnt, but have rotted away *in situ*, and their impression is per-

Fig. 5-6. Middle Neolithic painted pottery

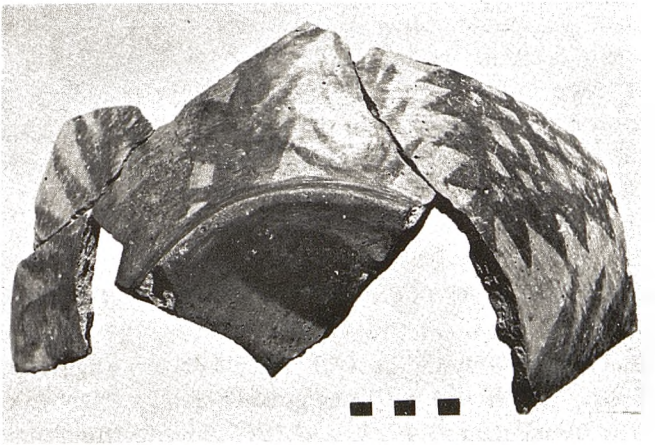

Fig. 7. Late Neolithic painted pottery

Fig. 8. Late Neolithic incised pottery

fectly preserved (f i g s. 2, 3). A large complete pot was set into the lowest of the three overlying Early Bronze Age floors, which can be distinguished in this trench (f i g. 4).

The finds: Pottery

A preliminary study of the pottery suggests that, as far as the Middle Neolithic period is concerned, not much can yet be added to Heurtley's

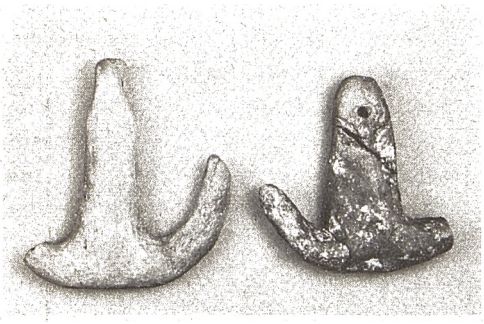

Fig. 9. Clay « anchors »

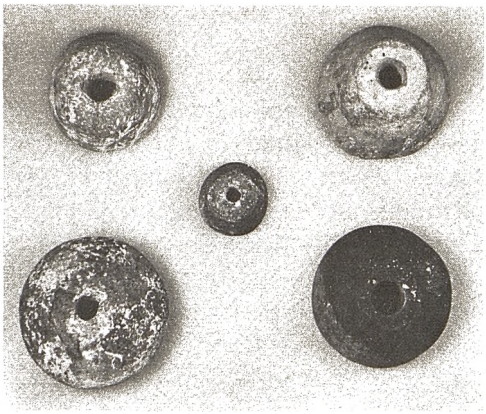

Fig. 10. Spindle whorls

finds, now displayed in Thessaloniki Museum. The bold painted pottery styles so well from the Middle Neolithic levels of Thessalian sites, with trellis, dog's tooth, and flame motifs, and the more subdued « wiped » and blured techniques, are well represented, although the earliest Sesklo phase seems to be missing (figs. 5, 6).

The Late Neolithic repertory, on the other hand, should be extended by this season's finds. It is dominated by fine black burnished pottery, often decorated by rippling occasionally by delicate lines of fugitive paint, rarely by pattern burnish. This is also found on the less usual red-faced ware, often provided with a glossy slip. The commonest painted ware during this phase is the beautiful Grey-on-grey, and some Black-on-red sherds are also present. Several examples of Heurtley's Early Incised Style, dark burnished pottery decorated with a meticulous incised technique, apparently executed with a sort of stamp, were found (figs. 7, 8). But a general impression remains that on this part of the site, at least, the Late Neolithic sequence is not completely represented.

Since the previous excavation failed to find well stratified Early Bronze Age levels, our knowledge of the pottery of this period in West Macedonia should be considerably augmented. Open bowls with incurving, inverted or T-shaped rims, with a ledge-lug below the rim; notched or slashed rims; tubular lugs; finger — impressed or rope — imitative cordons decorating coarser wares; handled cups and small scoops, such as we find here, are known over a wide area and are thus invaluable for comparative dating. The Early Bronze Age pottery is mostly dark-faced, slipped and burnished, although occasionally bright red in colour. As usual, it is technically inferior to the work of the accom-

plished potters of the Neolithic period.

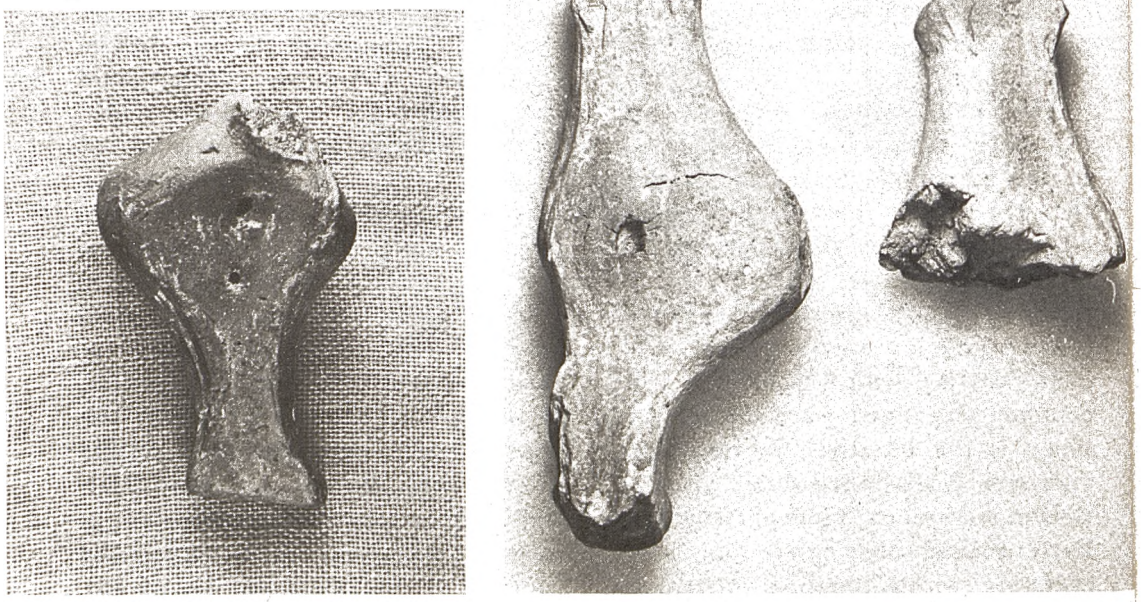
Stone tools

As well as the usual querns, pounders and the « waisted pebbles » which suggest weights of some sort, the finds include some fine polished stone tools. The chipped stone industry is chiefly based on red chert from the river bed, but imported obsidian was also used in the Late Neolithic and Early Bronze Age periods. It is basically a flake industry and the principal tool types are sickle - insets and scrapers. The best examples so far have come from the Early Bronze Age levels.

These have also produced four of the well - known clay « anchors », often interpreted as weaving equipment and we have Early Bronze Age and Neolithic spindle whorls (figs. 9, 10). The most interesting artefacts are perhaps three figurine fragments of a type best known from the Peloponnesus (figs. 11, 12) there, too, from the Middle Neolithic contexts, but not before recognized in North Greece. Two consist only of legs; the third, however, is complete except for the head. The peculiarity of these figurines is that they were sliced into two longitudinal halves after shaping but before firing. Holes were bored into the inner side of each half, presumably for dowels which pegged the two halves together. They were subsequently divided again, it seems, for only single halves have yet appeared from any excavation.

C. RIDLEY - K. RHOMIOPOULOU

Fig. 11 - 12. Fragments of Middle Neolithic figurines (1 : 3)

Εἰκ. 1. Ἱερὸν Νυμφῶν καὶ Διονύσου. Ἄνωθεν αὐτοῦ ὁ βυζαντινῶν χρόνων ναός

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΩΡΟΝ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΟΥ ΑΜΜΩΝΟΣ ΔΙΟΣ ΕΙΣ ΚΑΛΛΙΘΕΑΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἄμμωνος Διός [1], εἰς Καλλιθέαν Χαλκιδικῆς, ὑπὸ τῆς συναδέλφου κ. Εὐγενίας Γιούρη - Λεβεντοπούλου ἀνευρέθη καὶ ἀνεσκάφη ὑπὸ τῆς ἰδίας μικρὸς Χριστιανικὸς ναός [2]. Οὗτος ἐκτίσθη (εἰκ. 1) ὕπερθεν τῆς εἰσόδου τοῦ σπηλαίου - Ἱεροῦ Νυμφῶν καὶ Διονύσου [3], ἐπὶ βραχώδους «πλατώματος», τὸ ὁποῖον διεμορφώθη διὰ λαξεύσεως πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν [4].

Ὁ ναὸς εἶναι μονόχωρος (εἰκ. 2), ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.05 × 2.70 μ., ἄνευ τῆς ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος, μὲ εἴσοδον κατὰ

1. Ε. Γιούρη, Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἄμμωνος Διὸς παρὰ τὴν Ἄφυτιν, ΑΑΑ, IV (1971), σ. 356 - 366, εἰκ. 1 - 7, καὶ Φ. Πέτσα, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 312, Πίν. 326 α. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

2. Ε. Γιούρη, ἔ.ἀ., σ. 363.

3. Ε. Γιούρη, ἔ.ἀ., σ. 361 - 363, εἰκ. 10 καὶ 11.

4. Ἀνάλογον παράδειγμα μετατροπῆς Νυμφαίου εἰς χῶρον χριστιανικῆς λατρείας βλ. καὶ τὸ εἰς Θεσσαλονίκην Ρωμαϊκὸν Νυμφαῖον, καλούμενον σήμερον Ἁγίασμα Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. Φ. Δροσογιάννη, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 241.

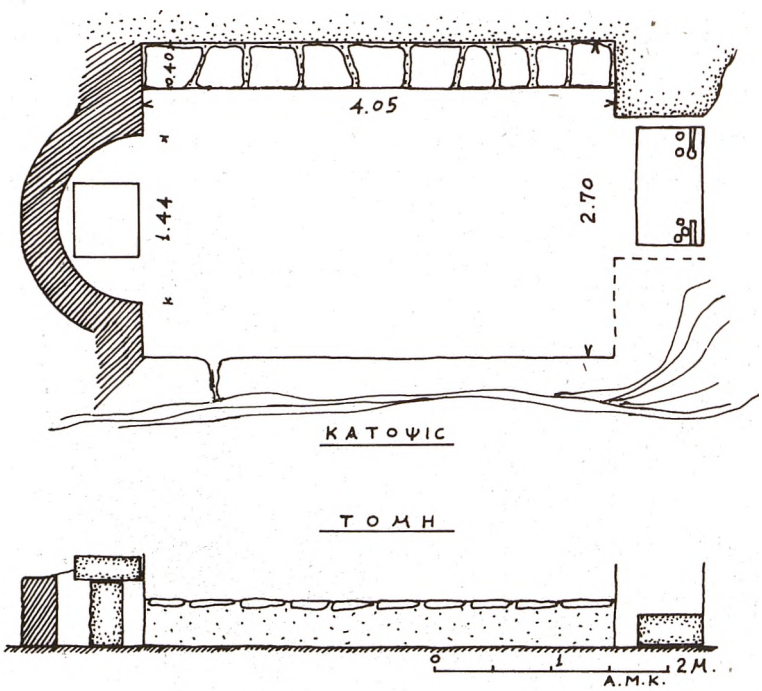
τὴν δυτικὴν πλευράν. Εἶναι ἐκτισμένος μὲ ὑλικὸν ἀρχαῖον, εἰλημμένον ἐκ κτηρίων τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἄμμωνος Διός, μὲ παράλληλον χρῆσιν ἀργῶν πωρολίθων καὶ θραυσμάτων πλίνθων, τεθειμένων ἐπαλλήλως κατὰ τοὺς ἁρμούς, οὐχὶ ὅμως κατὰ σύστημα. Ἡ κατάστασις διατηρήσεως αὐτοῦ δὲν εἶναι καλή. Σώζονται εἰς χαμηλὸν ὕψος (βλ. τομὴν ε ἰ κ. 2) ἡ ἀψίς, ὁ νότιος καὶ τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἐνῶ ὁ βόρειος εἶναι κατεστραμμένος καὶ μόνον τὸ ἐπὶ τοῦ βράχου λάξευμα δηλώνει τὴν θέσιν του. Κατὰ χώραν σώζονται ἐπίσης ἡ βάσις καὶ ἡ πλὰξ τῆς Ἁγίας Τραπέζης (ε ἰ κ. 3), ὡς καὶ τὸ λίθινον κατώφλιον τῆς εἰσόδου.

Ὁ ναὸς ἔφερε τοιχογραφικὸν διάκοσμον, ἴχνη τοῦ ὁποίου διετηρήθησαν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νοτίου τοίχου, ἐνῷ ἕτερα τεμάχια ἐξ αὐτοῦ περισυνελέγησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφήν.

Ἐκ τῆς γενομένης ἀνασκαφῆς οὐδὲν στοιχεῖον προέκυψε δυνάμενον νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου. Ἡ εὑρέως ὅμως γενομένη χρῆσις ἀρχαίου ὑλικοῦ εἰς τὰ κατώτερα μέρη τοῦ ναοῦ, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν χρῆσιν ἀργῶν πωρολίθων καὶ θραυσμάτων πλίνθων κατὰ ἐν χαλαρὸν πλινθοπερίκλειστον σύστημα, ἀποτελοῦν ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα παλαιότητος τοῦ κτηρίου, καθ' ὅσον χαρακτηρίζουν μνημεῖα τῆς πρωίμου μεσοβυζαντινῆς περιόδου [5].

Πλὴν τῶν ἐρειπίων τοῦ περιγραφέντος ναοῦ, καὶ κατὰ γενομένην ἐπὶ τόπου ἔρευ-

5. Π. Βοκοτοπούλου, Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρᾳ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσονος καὶ Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τόμ. Ε΄, 1966 - 1969, σ. 160 - 162.

Εἰκ. 2. Σχέδιον τῆς κατόψεως καὶ τομῆς τοῦ ναοῦ

ναν, ἐπεσημάνθησαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 4), ἐντετοιχισμένα εἰς τοὺς ἀναλημματικοὺς τοίχους τοῦ ἄλλοτε μετοχίου τῆς Μονῆς Παντελεήμονος. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν ὅτι κατὰ τὴν συνέχισιν τῶν ἀνασκαφῶν δέον ὅπως ἀναμένεται καὶ ἡ ἀποκάλυψις παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἐφ' ὅσον βεβαίως αὕτη δὲν κατεστράφη κατὰ τὴν ἀνίδρυσιν τοῦ μετοχίου. Ἄλλωστε, ἡ ὕπαρξις παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εἰς χῶρον ἀρχαίου Ἱεροῦ δὲν ἀποτελεῖ μοναδικὸν φαινόμενον [6].

Ἐπὶ πλέον, ὄπισθεν τοῦ ξενοδοχείου «Ἄμμων Ζεύς», σώζεται σήμερον μικρὸς μονόχωρος, καμαροσκεπὴς ναὸς μετὰ νάρθηκος, ἱδρυμένος ἐπὶ ὑψηλοῦ κρηπιδώματος (εἰκ. 5). Φέρει τοιχογραφίας ἁγίων —ἀνὰ δύο εἰς ἕκαστον τοῖχον, πλὴν τοῦ ἀνατολικοῦ— περιβαλλομένων ὑπὸ κλασσικίζοντος πλαισίου. Τόσον αἱ τοιχογραφίαι, ὅσον καὶ ἡ μορφὴ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἐκφράζουν τὸ νεοκλασσικὸν πνεῦμα τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰ. μ.Χ., εἰς τὸ ὁποῖον καὶ ἀνήκουν.

Ἡ παρουσία εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἄμμωνος Διὸς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἐρειπωμένου ναοῦ τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων καὶ ναοῦ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ λατρεία εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς Χριστιανικοὺς χρόνους μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἔλαβε νέον ἰδεολογικὸν περιεχόμενον καὶ ἐξεδηλώθη μὲ νέας μορφὰς τέχνης.

Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

6. Βλ. προχείρως παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς Δωδώνης, Ὀλυμπίας, Δελφῶν.

Εἰκ. 3. Ἡ ἁψὶς καὶ ἡ Τράπεζα τοῦ ναοῦ

Εἰκ. 4. Ἐπίθημα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων

Εἰκ. 5. Ἄποψις τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ ἀπὸ ΝΑ.

CHRISTIAN ANTIQUITIES ON THE SITE OF THE SANCTUARY OF AMMON ZEUS AT KALLITHEA IN CHALCIDICE

Antiquities dating to Christian times have been uncovered in the village of Kallithea in Chalcidice, on the site of the sanctuary of Ammon Zeus. These were : a) Architectural members of an early Christian basilica (fig. 4), presently incorporated into the retaining walls of the old metochi of the Monastery of Hagios Panteleimon. b) The ruins of a middle Byzantine one-aisled basilica (4.05x2.70), whose, foundations overlay the cave of the shrine of the Nymphs and Dionysus (figs. 1-3). Further, we noted the existence of a church with one aisle, a narthex and a vaulted roof, decorated with wall-paintings in the Neo-classical style, dating to the second half of the 19th century (fig. 5).

E. TSIGARIDAS

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΚ ΛΕΣΒΟΥ

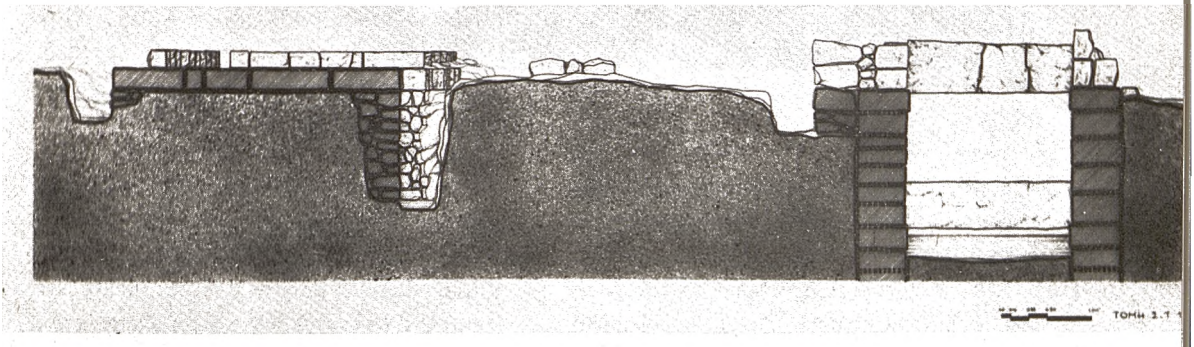
Μυτιλήνη

Κατὰ τὸ τρέχον ἔτος συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ εἰς ὁλόκληρον τὸ οἰκόπεδον ἰδιοκτησίας ΟΤΕ ἐπὶ τῶν ὁδῶν Βουρνάζων καὶ Χαριλάου Τρικούπη. Ἀπεκαλύφθη τμῆμα εἰσέτι τῆς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἀνασκαφείσης ἀρχαίας ὁδοῦ (εἰκ. 1· σχέδ. 1)[1], ἡ ὁποία, ἔχουσα κατεύθυνσιν ἀπὸ ΝΑ. πρὸς ΒΔ., διασχίζει τὸ οἰκόπεδον,συνεχιζομένη πέραν τῶν ὁρίων του. Ἡ εἰς μεγαλύτερον βάθος σκαφὴ ἐκατέρωθεν ταύτης ἔδειξεν ὅτι ἡ κατωτέρα ἐκ τῶν δύο στρώσεων τῶν δόμων ἐκ μαλακοῦ πωρολίθου ἐδράζεται κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς της ἐπὶ ὑποδομῆς ἐξ ἀργῶν λίθων, συνδεομένων διὰ πηλοῦ καὶ κατὰ τμήματα δι' ὑδραυλικοῦ ἀσβεστοκονιάματος, ἐνῷ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Τοῦτο ἐγένετο προφανῶς διὰ λόγους στατικούς, λόγῳ

1. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Εἰκ. 1. Μυτιλήνη. Οἰκόπεδον ΟΤΕ. Ἀρχαία ὁδὸς

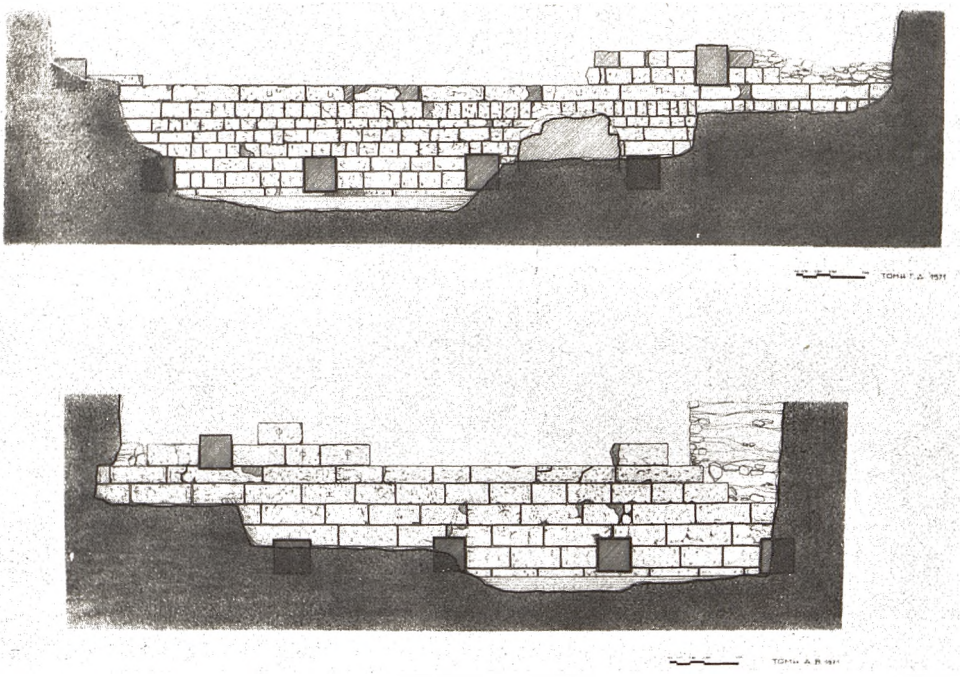
Σχέδ. 1. Μυτιλήνη. Οἰκόπεδον ΟΤΕ. Τομὴ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ καὶ τοῦ κλασσικοῦ κτίσματος

Εἰκ. 2. Μυτιλήνη. Οἰκόπεδον ΟΤΕ. Ἄποψις κλασσικοῦ κτίσματος

τῶν ἀναβλυζόντων εἰς τὴν περιοχὴν ὑδάτων καὶ τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ Ἁλυσίδα.

Μὲ συνεχῆ ἄντλησιν τῶν ὑδάτων συνεχίσθη ἐπίσης ἡ ἔρευνα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κλασσικῶν χρόνων ἐπιμήκους κτίσματος (εἰκ. 2, 3, 4· σχέδ. 2), τοῦ ἀποκαλυφθέντος κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ οἰκοπέδου, τὸ ὁποῖον βαίνει σχεδὸν παραλλήλως πρὸς

Σχέδ. 2. Μυτιλήνη. Οἰκόπεδον ΟΤΕ. Ὄψεις τῶν τοίχων τοῦ κλασσικοῦ κτίσματος. Ἄνω: ἀνατολικὸς τοῖχος, κάτω: δυτικὸς τοῖχος

τὴν ἀρχαίαν ὁδὸν μὲ ἀπόκλισιν πρὸς ΒΔ [2].

Οἱ δύο παράλληλοι τοῖχοι, ἐκτισμένοι διὰ δόμων ἐξ ἐρυθροῦ τραχείτου κατὰ τὸ ἀκανόνιστον ἰσόδομον σύστημα, ἀπεκαλύφθησαν μέχρι βάθους 2.40 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου σωζομένου τμήματός των, προχωροῦν ὅμως βαθύτερον, ἔνθα δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀνασκαφή, διότι παρὰ τὴν συνεχῆ ἄντλησιν ἡ στάθμη τῶν ὑδάτων δὲν κατέρχεται. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος εἶχον εὑρεθῆ κατὰ χώραν, ἤτοι βαίνουσαι ἐπὶ τῆς τρίτης ἐκ τῶν ἄνω σωζομένης σειρᾶς δόμων τῶν τοίχων, δύο ὁριζόντιοι δοκοὶ ἐκ πωρολίθων, πάχ. 0,50 μ., καὶ τεμάχια ἑτέρων. Ἐφέτος ἀπεκαλύφθη δευτέρα σειρὰ ὁμοίων δοκῶν (4 ἐν συνόλῳ, εἰς ἀπόστασιν 1.90 μ. ἡ μία ἀπὸ τῆς ἄλλης), αἱ ὁποῖαι στηρίζονται ἐπὶ τῶν ἐξεχόντων κατὰ 0,05 μ. δόμων τῆς 8ης σειρᾶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τῆς 10ης τοῦ ἀνατολικοῦ (ἡ διαφορὰ ὀφείλεται εἰς τὴν διάφορον κατασκευὴν τῶν δύο τοίχων καὶ τὰς μικροτέρας διαστάσεις τῶν δόμων τοῦ ἀνατολικοῦ), ἤτοι 1.50 μ. κάτωθεν τῆς πρώτης. Αἱ δοκοὶ αὗται εἶναι προφανῶς δοκοὶ ἀντιστηρίξεως τῶν δύο τοίχων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰσχωροῦν καὶ προσαρμόζονται. Ἡ ὕπαρξίς των, μεταξὺ τῶν ἀπεχόντων 1.80 μ. ἀπ' ἀλλήλων τοίχων, δικαιολογεῖται μόνον ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ὑδατογενοῦς ἐδάφους καὶ τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ, τοῦτο δὲ ὡς καὶ ἡ λίαν ἐπιμελημένη ἐσωτερικὴ ὄψις τῶν τοίχων ἐνισχύουν τὴν γνώμην ὅτι τὸ ἀνασκαφὲν

2. Βλ. ΑΔ, ἔ.ἀ.

Εἰκ. 3. Μυτιλήνη. Οἰκόπεδον ΟΤΕ. Ὄψις Δ. τοίχου τοῦ κλασσικοῦ κτίσματος

κτίσμα εἶναι τμῆμα μνημειώδους ὑδραγωγείου.

Συσχέτισίς του πρὸς τὴν εὑρεθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, πλησίον τοῦ χωρίου Καγιάνι, ἐπιγραφήν [3], — ψηφίσματος πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀθανάδα διὰ τὴν « ἀγωγὴν ὕδατος ποταμοῦ τινος εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον καὶ τὴν εἴσω πόλιν » —, προσθέτει πολύτιμα στοιχεῖα διὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς Μυτιλήνης καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν λίαν γοητευτικὴν σκέψιν ὅτι εὑρισκόμεθα πλησίον τοῦ περιφήμου Ἀσκληπιείου τῆς πόλεως.

Ἐξ ἄλλου, ἡ διαφορετικὴ κατασκευὴ τῶν δύο τοίχων ὡς καὶ τὰ οἰκοδομικὰ σύμβολα - γράμματα, τὰ ὁποῖα οὗτοι φέρουν ἐπὶ τῶν δόμων (Φ εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον καὶ Π εἰς τὸν ἀνατολικόν), ἀποτελοῦν ἔνδειξιν ὅτι ἐξετελέσθησαν ὑπὸ δύο συνεργείων - οἰκοδόμων καὶ τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ συσχετισθῇ μὲ τὰς ἀποσπασματικῶς σωζομένας λέξεις τῆς ὡς ἄνω ἐπιγραφῆς :

... *τὴν ἐπιμέλε[ιαν* .....
.....*τ]οῖς ἰδιώταισι* .....
.....*τ]ὸ ὕδωρ ἀχθῇ ἐπὶ γρα* ...

Οὕτω τὸ ἀποκαλυφθὲν τμῆμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ καὶ τοῦ ὑδραγωγείου εὑρίσκεται μὲν ἔξω, νοτίως τῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας Μυτιλήνης, ὡς ταῦτα σημειοῦνται

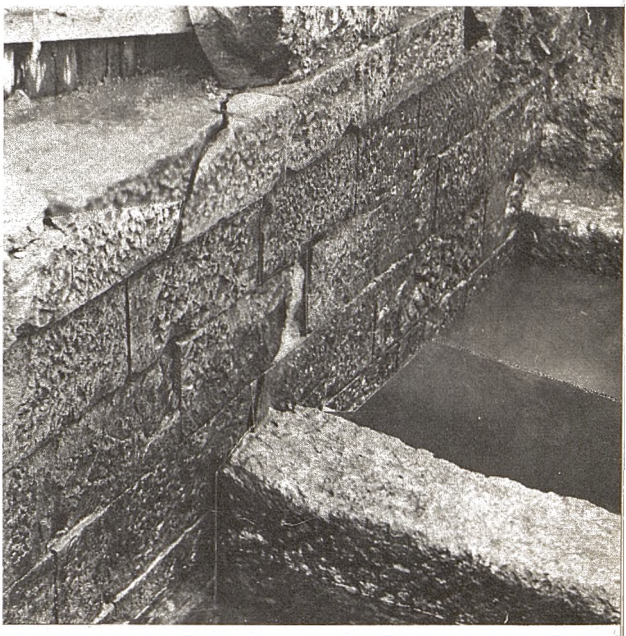
3. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Λέσβου, σ. 1 κ.ἑ., Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Παράρτημα ΙΕ΄ τόμου, Κωνσταντινούπολις, 1884, καὶ IG XII, Suppl., σ. 2, ἀρ. 4.

ὑπὸ τοῦ Koldewey [4], πιθανώτατα ὅμως ὁδηγοῦν ἡ μὲν ὁδὸς εἰς τὴν νοτίαν πύλην τῆς πόλεως, τὸ δὲ ὑδραγωγεῖον εἰς τὴν « εἴσω πόλιν καὶ τὸ Ἀσκληπιεῖον ».

Κλοπεδὴ

Ἡ ἀνεύρεσις ἑνὸς αἰολικοῦ κιονοκράνου κατὰ τὴν ἄροσιν ἀγροῦ τοῦ Ζ. Ἀλεπίδη, εὑρισκομένου εἰς τὴν κατωφέρειαν ἀνατολικῶς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Κλοπεδῆς [5], ἔδωσεν ἀφορμὴν διὰ μικρὰν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν καὶ περισυλλογὴν πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ. Διενεργήθησαν δοκιμαστικαὶ τομαὶ εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἱεροῦ, ἀνατολικῶς τοῦ Ναοῦ Β [6], καὶ εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ Ζ. Ἀλεπίδη, ἔνθα εἶχον ἐπισημανθῆ εἰργασμένοι λίθοι καὶ τοῖχοι.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερυψωμένου βραχώδους ἐδάφους, ἀνατολικῶς τοῦ Ναοῦ Β καὶ εἰς ἀπόστασιν 9 μ. ἀπὸ τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ στυλοβάτου του, ἀπεκαλύφθη « τοῖχος », μήκους 3.25 μ., ἐκ μιᾶς σειρᾶς δόμων ἐξ ἐρυθροῦ τραχείτου ἀποτελούμενος καὶ ἔχων κατεύθυνσιν ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Πέριξ τούτου, ἐπὶ τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος τοῦ ἐδάφους καὶ ἐντὸς τῶν κοιλοτήτων τοῦ βράχου, μέχρι βάθους 0,50 μ., ἀνευρέθησαν πολλὰ ὄστρακα ἐγχωρίων τεφρῶν ἀγγείων (bucchero), μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα φέρουν ἐγχάρακτον καὶ ἔντυπον γεωμετρικὴν διακόσμησιν, χρονολογούμενα εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς καὶ πρωίμους ἀρχαϊκοὺς χρόνους [7].

Εἰκ. 4. Μυτιλήνη. Οἰκόπεδον ΟΤΕ. Ὄψις Δ. τοίχου τοῦ κλασσικοῦ κτίσματος

Ὁ ἀποκαλυφθεὶς τοῖχος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι σύγχρονος τῶν ὀστράκων οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ εἴπωμεν, ἐκ τῆς θέσεώς του μόνον, ὅτι οὗτος ἀνήκει εἰς βωμόν.

Ὁπωσδήποτε διὰ πρώτην φορὰν ἔχομεν ἐνδείξεις ἄλλας, ἐκτὸς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἱεροῦ καὶ νομίζομεν ὅτι εἶναι ἀπαραίτη-

4. R. Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, Berlin 1820, σ. 3, πίν. 1, 2.

5. Τὸ σημαντικώτατον τοῦτο αἰολικὸν ἱερὸν εὑρίσκεται ΒΑ. τῆς Καλλονῆς, ἐνετοπίσθη δὲ καὶ ἀνεσκάφη ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ Δ. Εὐαγγελίδη. Βλ. ΑΔ 1922 - 25 (παράρτημα), σ. 41 κ.ἑ. ΠΑΕ 1927, σ. 57 κ.ἑ. καὶ ΠΑΕ 1928, σ. 126 κ.ἑ. Ἔκτοτε οὐδεμία συστηματικὴ ἔρευνα ἐγένετο.

6. ΑΔ 1922 - 25 (παράρτημα), σ. 127, Πίν. 1.

7. Τὰ ὄστρακα ταῦτα ὁμοιάζουν πρὸς τὰ εὑρεθέντα ὑπὸ τῆς W. Lamb εἰς Ἀρχαίαν Ἄντισσαν (βλ. BSA XXXII, σ. 52, πίν. 22), ὁ πηλὸς ὅμως καὶ ἡ διακόσμησίς των εἶναι καλυτέρας ποιότητος. Παρομοία διακόσμησις, ἀλλ' ἐπὶ ἀγγείων ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ, ἀπὸ τὴν Ἡφαιστείαν τῆς Λήμνου καὶ τὴν Ζαγορὰν Ἄνδρου (Annuario XV - XVI (1932 - 33), F. 183, 131, 128 καὶ AE 1970, σ. 221, πίν. 66δ, 67β, 68).

Εἰκ. 5. Αἰολικὸν κιονόκρανον ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Κλοπεδῆς

τον νὰ συνεχισθῇ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διὰ τὴν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν καὶ μελέτην τῶν « αἰολικῶν κτηρίων ».

Αἱ τομαὶ εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ Ζ. Ἀλεπίδη ἔφερον εἰς φῶς δύο ἀκέραια αἰολικὰ κιονόκρανα (εἰκ. 5), μίαν βάσιν τοῦ γνωστοῦ τύπου μὲ δακτύλιον καὶ προσκεφαλαιοειδῆ τόρον, ἕνα ἀρράβδωτον σπόνδυλον, μέγαν δόμον ἐκ τῆς θεμελιώσεως κτηρίου τινὸς καὶ τμῆμα οἰκίας, πιθανὸν τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων. Καθαρισμὸς θάμνων, εὑρισκομένων εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ λόφου τοῦ ἱεροῦ, ἀπεκάλυψε τοίχους οἰκοδομημάτων, εἰργασμένους λίθους καὶ τμῆμα αἰολικοῦ κιονοκράνου.

Τὰ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς προερχόμενα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη μετεφέρθησαν εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προφανῶς κατωλίσθησαν κατὰ καιρούς, ἔνθα ἐπίσης μετεφέρθησαν ἅπαντα τὰ περισυλλεγέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν ἐντετοιχισμένα εἰς ἀναλημματικοὺς ἢ διαχωριστικοὺς τοίχους τῶν πέριξ κτημάτων, πλησίον τοῦ ἐκκλησιδίου τοῦ Ταξιάρχου, ΝΑ. τοῦ ἱεροῦ, καὶ εἰς ἀγροτικὰς οἰκίας εἰς ἀπόστασιν μέχρι 3 χιλιομέτρων ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ, ὑποκείμενα εἰς τὴν ἐκ καλλιεργείας καὶ χρήσεως φθοράν.

Ἡ μεταφορὰ αὕτη ἦτο ἐξαιρετικῶς δύσκολος λόγῳ τοῦ ἀνωμάλου καὶ ἐπικλινοῦς ἐδάφους, ἐκρίθη ὅμως ἀπαραίτητος.

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ταῦτα μέλη εἶναι : δύο εἰσέτι ἀκέραια αἰολικὰ κιονόκρανα καὶ 8 τεμάχια, μία ἀκεραία βάσις κίονος καὶ τρία τεμάχια, τρεῖς ἀρράβδωτοι σπόνδυλοι καὶ 3 τεμάχια, τεμάχιον ἐξ ὑπολεύ-

κου ἀσβεστολίθου, φέρον ἰωνικὸν κυμάτιον, καὶ παλαιοχριστιανικὸς ἀμφικιονίσκος διλόβου παραθύρου. Ἅπαντα εἶναι ἐκ τεφροῦ τραχείτου καὶ ὁμοιάζουν πρὸς τὰ εὑρεθέντα ὑπὸ τοῦ Δ. Εὐαγγελίδη, ἐκτὸς τοῦ κυματίου, τὸ ὁποῖον διὰ πρώτην φορὰν ἀνευρίσκεται.

Οὕτω συνεκεντρώθησαν εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἱεροῦ 4 ἀκέραια κιονόκρανα καὶ περὶ τὰ 10 τεμάχια, τινὰ ἐκ τῶν ὁποίων συνανήκουν (εἰκ. 6), καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς βάσεων καὶ σπονδύλων· ἐὰν εἰς ταῦτα προστεθοῦν τρία κιονόκρανα καὶ δύο βάσεις τοῦ Μουσείου Μυτιλήνης [8], πέντε κιονόκρανα, μία βάσις καὶ δύο σπόνδυλοι, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ταξιάρχου τῆς ἀγροτικῆς περιοχῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, 3 χλμ. ΒΑ. τῆς Κλοπεδῆς, καὶ τὰ ὁποῖα ἐπεσήμανε καὶ περιέγραψεν ὁ Koldewey [9], καὶ ἓν κιονόκρανον εἰς τὸ χωρίον Ἁγ. Παρασκευή, ἔχομεν 13 ἐν συνόλῳ ἀκέραια κιονόκρανα, 5 βάσεις καὶ ἀρκετοὺς σπονδύλους, ὥστε νὰ μελετήσωμεν πληρέστερον τὸν αἰολικὸν ρυθμὸν τῆς Λέσβου, ἀκόμη δὲ καὶ νὰ προβῶμεν, ἐφ' ὅσον βεβαίως ὁλοκληρωθῇ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ, εἰς ἀναστήλωσιν τῶν κτηρίων τῆς Κλοπεδῆς.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗ

8. Τὰ δύο κιονόκρανα καὶ αἱ βάσεις ἀνευρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Δ. Εὐαγγελίδη καὶ μετεφέρθησαν ἀργότερον εἰς τὸ Μουσεῖον Μυτιλήνης, ἐνῷ τὸ τρίτον μετεφέρθη ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ἔνθα ἀνευρέθη κατὰ τὸ 1969.

9. R. Koldewey, ἔ.ἀ., σ. 44, πίν. 16.

Εἰκ. 6. Συνανήκοντα τεμάχια αἰολικοῦ κιονοκράνου περισυλλεγέντα ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Κλοπεδῆς

NEWS FROM LESBOS

Mytilene

Foundation works for the building of OTE at the function of Vournazon and Ch. Trikoupis Street brought to light part of an ancient road along the length of the building plot, leading from SE to NW, probably to the South Gate of the ancient town, and part of an elongated building at the SW corner of the plot, almost parallel to the road. This is consisting of two parallel walls constructed in the irregular isodomus masonry, with blocks of hard red stone, carrying two rows of resisting beams of poros, the one 1,50 m. under the other, at a distance of 1,90 m. between the beams of the lower row.

It is probably part of an aqueduct of the 4th century B.C., and correlating with an inscription found in Mytilene (IG XII, Suppl. p. 2, n. 4) constitutes significant element for the topography of the ancient town because it will lead to the sanctuary of Asklepios.

Klopedi

During a small excavation investigation in the area of the Sanctuary of Klopedi, east of the Temple B, there was discovered a « wall », consisting of a row of hard stone blocks, and around it, almost at the earth surface, many sherds of grey Lesbian bucchero wares were found, some with incised or stamped geometric decoration. Tentative trenches on the foot of the hill of the Sanctuary and at the field of Z. Alepides brought to light two aeolic capitals and other architectural members of the temples of the Sanctuary. Other two aeolic capitals, many parts of capitals, bases and parts of columns were found at the round fields and walls, at a distance of 3 km, which concentrated in the space of the Sanctuary for a complete study of the aeolic order of Lesbos.

D. HATZI

ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΙΣ ΜΕΛΙΤΑΙΑΝ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ

Τὸ φθινόπωρον τοῦ 1971 διεξήχθη δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἀρχαίας Μελιταίας, ἥτις κεῖται ΝΑ. τοῦ ὁμωνύμου χωρίου, παρὰ τοὺς βορείους πρόποδας τῆς ὀροσειρᾶς τῆς Ὄρθρυος, δεσπόζει δὲ τῆς πρὸς ΒΔ. ἁπλουμένης εὐφόρου κοιλάδος τοῦ Ἐνιπέως (σημ. Νεοχωρίτικος) [1].

Περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως καὶ τὴν ταύτισίν της ἔχουν ἤδη ἀσχοληθῆ οἱ Ussing [2] καὶ Stählin [3], ἀνατρέψαντες τὰς ἀπόψεις τῶν Ραγκαβῆ [4] καὶ Leake [5], οἱ ὁποῖοι ἀπέδιδον τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως εἰς τὴν κώμην Περαίαν, ἐνῷ ρητῶς εἰς τὸν 31ον στίχον τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος (ΝΑ. τῆς ἐν λόγῳ ἀκροπόλεως) [6] διαγράφονται τὰ ὅρια τῶν δύο τούτων πόλεων.

Τὰς μέχρι τὸ 1958 γνώσεις περὶ τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας Μελιταίας συνεπλήρωσεν ἡ ἀνεύρεσις ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Γ. Μπακαλάκη τοῦ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέ-

1. Στράβων IX, 5, 432, 6 καὶ Stählin, Das Hellenische Thessalien, Stuttgart, 1924, σ. 83, σημ. 3.

2. Reise und Studien, σ. 162 - 164, ἔνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

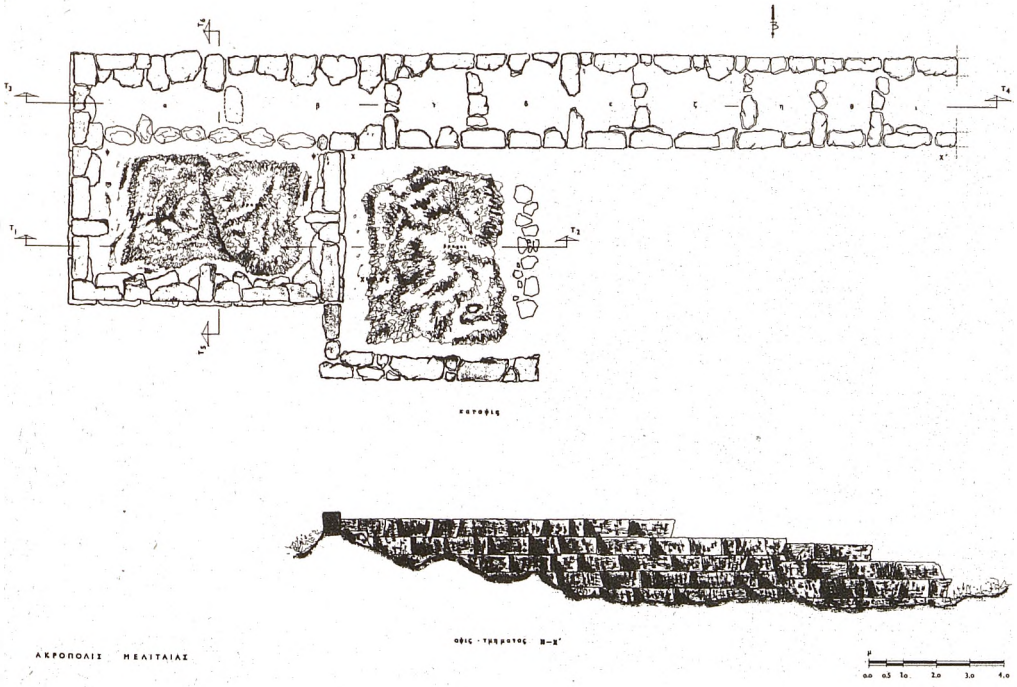
3. Ἔ.ἀ., σ. 83, 5 καὶ 161 - 2 κ.ἑ.

4. Antiq. Hellen, τόμ. II, σ. 692.

5. Travels in Northern Greece, σ. 470 - 1.

6. Βλ. πλήρη βιβλιογραφία εἰς ΑΜ XXXIX (1883), σ. 83, σημ. 2.

Σχέδ. 1

Εἰκ. 1. Ὁ χῶρος Α΄ μετὰ τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος (ἀπὸ Δ.)

Εἰκ 2. Τὸ στωικὸν οἰκοδόμημα ἐκ Δ.

ροντος προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ταξιάρχου, περὶ τὰ 500 μ. δυτικῶς τῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως [7].

Κατὰ τὴν πρόσφατον ἔρευναν ἠνοίχθησαν δύο δοκιμαστικοὶ τομεῖς.

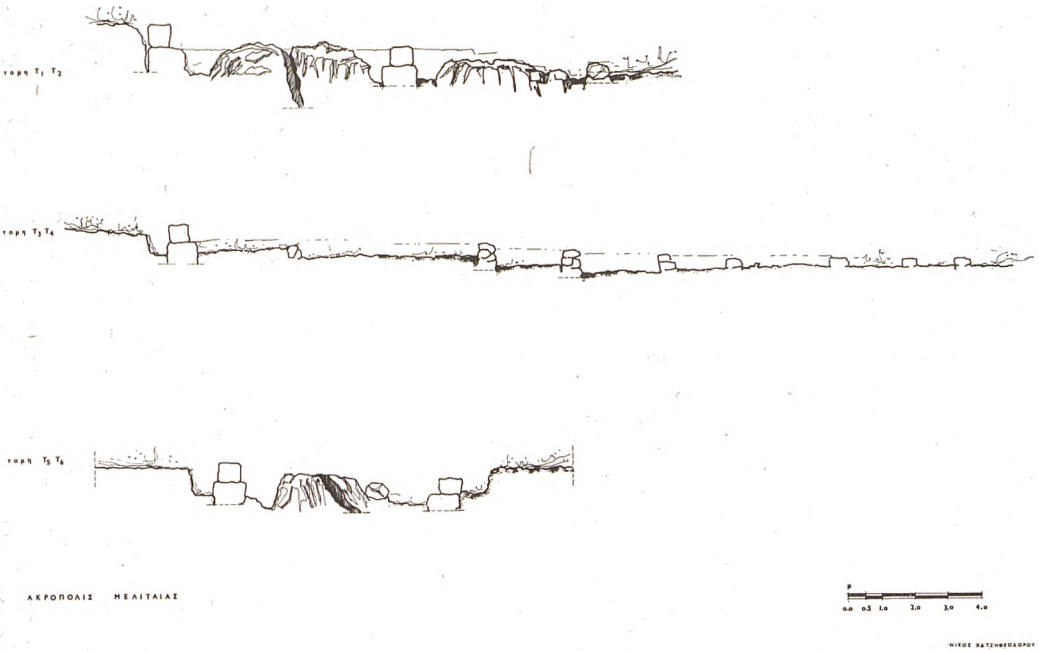
Τομεὺς Α΄

Ὁ τομεὺς Α΄ ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου κορυφῆς τῆς ἀκροπόλεως (θέσις «Ἁλώνι») ἀπεκάλυψεν οἰκοδόμημα, ἀποτελούμενον βασικῶς ἐκ δύο τετραπλεύρων κτηρίων (χῶρος Α΄: μήκ. 8.30, πλ. 5.40 μ., βλ. σχέδ. 1, εἰκ. 1 - 2, καὶ χῶρος Β΄: μήκ. 6.50, πλ. 6.80 μ.) καὶ τοῦ παραλλήλως πρὸς αὐτὰ στωικοῦ οἰκοδομήματος (ἀποκαλυφθὲν μῆκ. 26.60, πλ. 2.80 μ.), τὸ ὁποῖον διαιρεῖται ἀνίσως εἰς ἐννέα μικρότερα διαμερίσματα.

Ὁ σημειούμενος ὡς χῶρος Α΄ (σχέδ. 1) περικλείει βράχον πορφυρίτου λίθου, φέροντα φυσικὴν σχισμήν, βάθ. 2.90 ἕως 3.20 καὶ πλ. 0,96 ἕως 0,06 μ. (σχέδ. 2, τομὴ Τ1 - Τ2, Τ5 - Τ6, εἰκ. 3). Πέριξ τοῦ βράχου, πλὴν τῆς Ν. πλευρᾶς, ὅπου σχεδὸν οὗτος ἀκκουμβᾶ ἐπὶ τοῦ κρηπιδώματος, δημιουργεῖται διάδρομος, ὁ ὁποῖος μόνον εἰς τὴν Δ. πλευρὰν ἀφήνει οὐσιαστικῶς ἐλεύθερον χῶρον. Σαφῆ ἴχνη λατρείας εἰς τὸν ἐν λόγῳ χῶρον δὲν ἀνευρέθησαν καὶ τοῦτο ἴσως ἐξηγεῖται ἐκ τῆς λίαν ταραγμένης ἐπιχώσεως.

Ἀξιοσημείωτον θεωρεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τοῖχος Ψ - Ψ΄ (σχέδ. 1), ὁ διαχωρίζων τὸν χῶρον Α΄ ἀπὸ τοὺς ἀντιστοίχους α, β, τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος, εἶναι ἐκτισμένος ἐξ ὀγκολίθων ἐκ πορφυρίτου λίθου (βλ. ἀνωτ.) εἰργασμένων μόνον κατὰ τοὺς ἁρμούς, ἐνῷ τὸ ὑπόλοιπον οἰκοδόμημα ἔχει κτισθῆ κατὰ τὸ

7. Θεσσαλικά, 1958 - 1966, σ. 80 - 91 καὶ Stählin, ἔ.ἀ., σ. 163.

Σχέδ. 2

Εἰκ. 3. Ἀκρόπολις Μελιταίας. Χῶρος Α΄, σχισμὴ βράχου (ἀπὸ ΝΑ.)

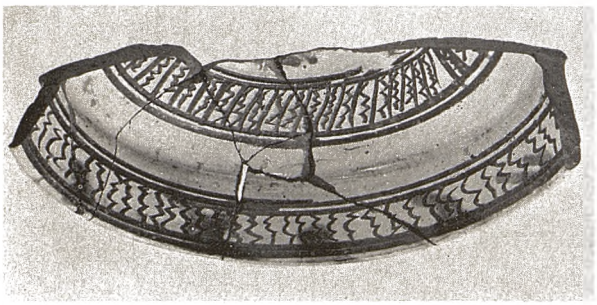

Εἰκ. 4. Χῶρος Α΄. Ὁ τοῖχος Ψ - Ψ΄ ἐξ Α.

ἰσόδομον τραπεζιόσχημον σύστημα ἐκ λίθων ἐξ ἐντοπίου φαιοῦ τιτανολίθου (εἰκ. 4). Ἡ ἐν λόγῳ διαφορὰ ὑλικοῦ

Εἰκ. 5. Τμῆμα βυζαντινοῦ πινακίου

δομῆς καὶ τεχνικῆς συνηγοροῦν ἴσως ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ τοῖχος Ψ - Ψ΄ εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ λοιποῦ οἰκοδομήματος [8].

Ὁ χῶρος Β΄, τοῦ ὁποίου ἡ ἔρευνα δὲν θεωρεῖται περατωθεῖσα, περικλείει ὁμοίως βράχον ὁμοιάζοντα πρὸς ἐπίπαγον, ἔχει δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον καταστραφῆ ὑπὸ βυζαντινοῦ κτίσματος εὐτελοῦς κατασκευῆς. Ἐνταῦθα ἀνευρέθησαν πλεῖστα ὄστρακα βυζαντινῆς ἐποχῆς μὲ ἐφυάλωσιν καὶ ἐγχάρακτον διάκοσμον (εἰκ. 5), νομίσματα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ὡς καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς φραγκικῶν νομισμάτων τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος μ.Χ. (εἰκ. 6).

Ἐντὸς κυκλοτεροῦς κτιστοῦ φρεατίου (διαμ. 0,28, βάθ. 0,31 μ.) ἐπὶ τοῦ βραχώδους ἐπιπάγου ἀνευρέθησαν ἐντὸς τέφρας ὀστᾶ πτηνῶν, πιθανώτατα, ὡς καὶ θραύσματα ὑελίνων ἀγγείων.

Ἡ ἀνεύρεσις εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ «χώρου Β΄» καὶ εἰς βάθος 0,28 μ. ἐνεπιγράφου ἀναθηματικοῦ βάθρου, ὕψους 0,085, μήκ. 0,23 μ., θὰ βοηθήσῃ ἴσως εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἰδιορρυθμιῶν τοῦ ἐν λόγῳ οἰκοδομήματος. Διατηρεῖται ἡ ἐκ δύο στίχων ἐπιγραφή (εἰκ. 7):

ΘΕΥΔΩΡΑ ΦΡΙΚΟΝ
ΑΣΚΛΑΠΙΩΙ

(ὕψος γραμμάτων 0,01 μ.) [9].

8. Ὡς ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἀνασκαφῆς, ἡ παροῦσα προκαταρκτικὴ ἀνακοίνωσις ἐπέχει θέσιν ἐνημερωτικοῦ σημειώματος, αἱ δὲ ἐκτιθέμεναι ἀπόψεις πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ θεωρηθοῦν οὐχὶ αἱ ὁριστικαί.

Εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν τὴν κ. Πέππα - Δελμούζου διὰ τὰς πολυτίμους ὑποδείξεις της, ὡς ἐπίσης τὸν κ. Κασσιδόπουλον, ἰατρὸν ἐκ Δομοκοῦ, διὰ τὴν πολλαπλῆν βοήθειαν.

9. Εἰς τὴν παροῦσαν ἀνακοίνωσιν δὲν θὰ γίνῃ ἐκτενὴς λόγος περὶ τῶν προτεινομένων

Ὁ Δωρικὸς τύπος τοῦ ὀνόματος ΘΕΥΔΩΡΑ ἀντὶ ΘΕΟΔΩΡΑ [10] ἀπαντᾶται σπανίως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀνδρικὸν ΘΕΥΔΩΡΟΣ [11]. Τὸ Α ἐπίσης τοῦ Α-ΣΚΛΑΠΙΩΙ [12], ὡς καὶ ἡ κατάληξις τῆς

ἑρμηνειῶν σχετικῶς πρὸς τὴν λέξιν ΦΡΙΚΟΝ. Ἀναφέρεται μόνον ἡ ἐπικρατεστέρα ἄποψις, εἰς ἣν ὁδηγεῖ ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως βλ. Bechtel, Die historischen Personennamen, σ. 493, *Φρίκον* : starrhaaring: πείσμων, ἀλλὰ κυρίως «σκληροτρίχης». Ἀλλὰ πλὴν τῆς κατ' αἰτιατικὴν προσωνυμίας δὲν δύναται, νομίζω, νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ περίπτωσις τῶν δύο ἀναθετῶν ΘΕΟΔΩΡΑΣ ΚΑΙ ΦΡΙΚΩΝΟΣ (βλ. AM (1963), 78, σ. 154, ὁπότε τὸ Ο ἐπέχει θέσιν Ω (βλ. IG XII 9, ἐπιγρ. Στύρων Εὐβοίας 56, 419).

10. Dr. W. Page, Griechisch - Deutsches Handwörterbuch, σ. 1205 καὶ Passow, Lex. von Rost and Palm, σ. 1403, Gr. Männern, Anth. 12, 178, 179.

11. Roussel BCH XLVII (1923), No 476, 524, σ. 1345, κυρίως δὲ εἰς τοὺς Δελφικοὺς καταλόγους βλ. Fouilles de Delphes I, 286, No 476 καὶ Hesperia, Suppl. VII - IX Index 11 - 22.

12. Hoffmann, Die Griechischen Dialekte, No 73, σ. 50 καὶ 277, 278, παράγραφος 13.

Εἰκ. 6. Χαλκοῦν νόμισμα Φραγκοκρατίας ἀρχῶν 13ου αἰ. μ.Χ.

Εἰκ. 7. Ἐνεπίγραφον ἀναθηματικὸν βάθρον

Εἰκ. 8. Περίαπτον εἰς σχῆμα κοιμωμένου ζώου

Εἰκ. 9. Χαλκοῦν Θεσσαλικὸν νόμισμα, 199 - 146 π.Χ. καὶ μετέπειτα

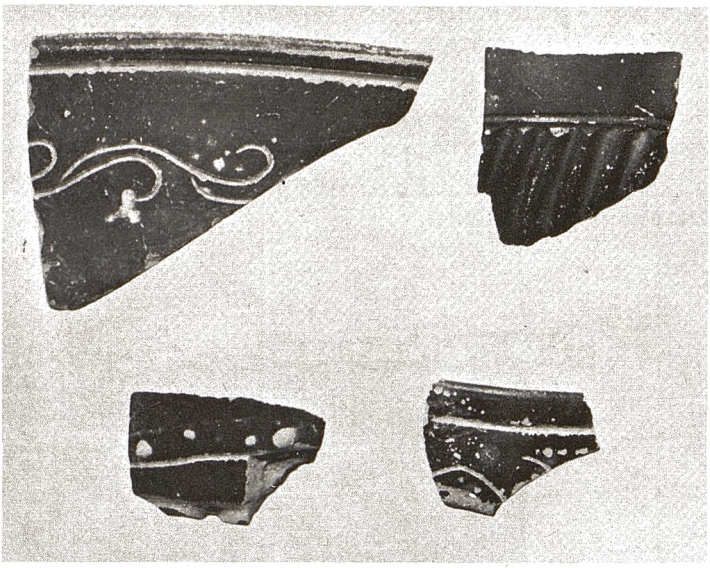

δοτικῆς ΩΙ ἀντὶ Ω μὲ ι ὑπογεγραμμένον, ἀπαντᾶται συχνότατα εἰς τὰς Θεσσαλικὰς ἐπιγραφάς [13].

Γεγονὸς εἶναι ὅτι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πηγῶν οὐδεμίαν μαρτυρίαν ἔχομεν περὶ λατρείας Ἀσκληπιοῦ εἰς Μελιταίαν, ἥτις ἐλάχιστον ἀπέχει τῆς Θεσσαλίας, τῆς ὑπὸ τῶν μελετητῶν θεωρουμένης ὡς κοιτίδος τῆς ἐν λόγῳ λατρείας [14].

13. C. Buck, Greek Dialekts, σ. 32, 38, 142, 226, 3 καὶ Meister, Griech. Dialekt, σ. 305, 292, Hoffmann ἔ.ἀ., σ. 439 - 440.

14. Φιλολ. παράδ. Ἰλιὰς Β 729, 731, Δ 194, 199, 204, 219, Λ 518, 604, Ξ 2. Παυσ. ΙΙ, 26, 3, Στράβ. ΙΔ΄ 647 καὶ Θ΄ 360. Πίνδαρος, Πυθιόνικοι, ᾠδὴ Γ΄. Διόδ. IV, 71. Λουκιανοῦ « Διάλογοι θεῶν » 13, καὶ Wilamovitz, Isyllos 49 κ.ἑ, ἄρθρ. Thraemer εἰς RE, σ. 142 κ.ἑ., Π. Καστριώτου, Περὶ τοῦ ἐν Τρίκκῃ Ἀσκληπιείου, 1903,

Εἰκ. 10. Κεραμεικὴ τέλους 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀλλ' ἡ εἰς τὸν Ἀσκληπιὸν ἀφιέρωσις, συνδυαζομένη πρὸς τὸν ἀναθηματικόν, νομίζω, χαρακτῆρα τῶν κινητῶν εὑρημάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς χαλκῶν, ὡς πόρπαι τοῦ τέλους τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, δακτύλιοι, ψέλλια, περίαπτον (εἰκ. 8) εἰκονίζον κοιμώμενον ζῶον (κύνα;), ἀπομίμησις καρύου καὶ καρποῦ ροιᾶς, ἐλεφαντίνη καρφίς, λίθινον περίαπτον κ.ἄ., εὑρεθέντων χαρακτηριστικῶς ἐντὸς τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος, προσανατολίζουν εἰς πιθανὴν παραδοχὴν λατρείας Ἀσκληπιοῦ, ὅστις ἐν προκειμένῳ διετήρησεν ἴσως κατάλοιπα τοῦ πρωίμου χαρακτῆρος τοῦ «δαίμονος» καὶ τῆς χθονίου λατρείας — διατήρησις βράχου μὲ φυσικὴν σχισμήν [15]. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τὰ διαμερίσματα α-ι (σχέδ. 1), εἰς τὰ ὁποῖα διαιρεῖται τὸ στωικὸν οἰκοδόμημα [16], ἐνθυμίζουν τὰ «ἐγκοιμητήρια», ὅπου θὰ «κατεκλίνοντο» οἱ ἀσθενεῖς [17].

Ἐξ ἱστορικῶν δεδομένων [18], τῆς χρονολογήσεως τῶν in situ ἀνευρεθέντων νομισμάτων (εἰκ. 9), τῆς κεραμεικῆς (εἰκ. 10) καὶ τοῦ τρόπου κατασκευῆς τῶν τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος, ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν ὁποίων (εἰκ. 11) φέρει κάθετα καὶ λοξὰ αὐλακοειδῆ λαξεύματα (βελονιὲς) μὲ ἀποτέλεσμα τὴν

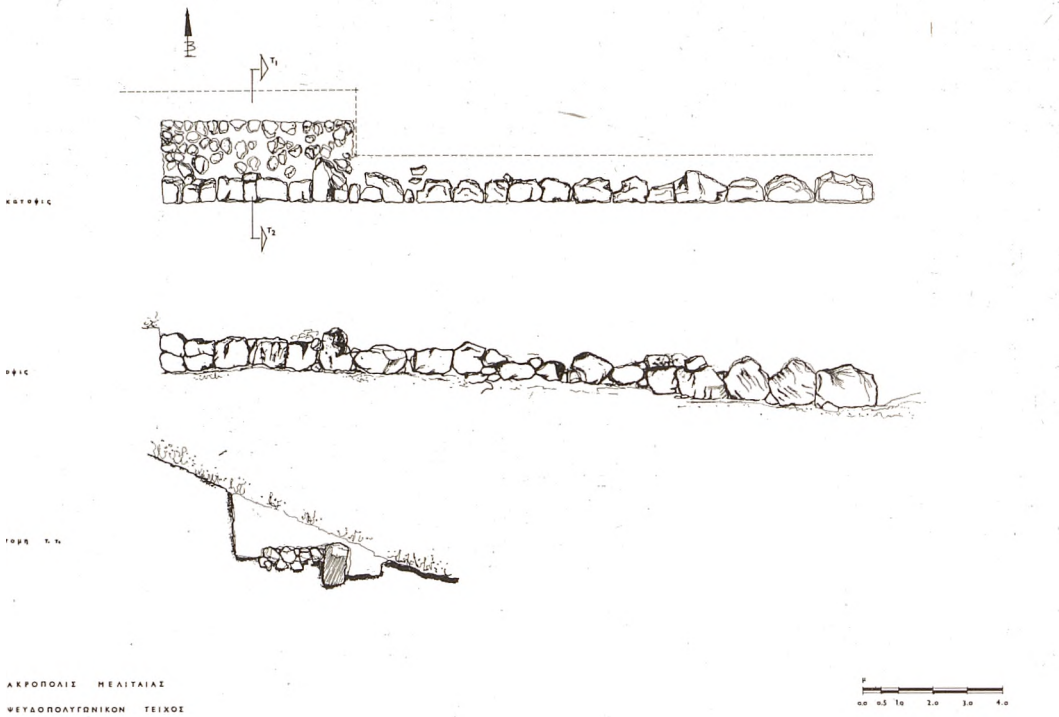
σ. 15, 17 κ.ἑ., Π. Καββαδία, Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ, 1900, σ. 5 κ.ἑ., 181 κ.ἑ., πλὴν τῶν Kjellberg, Asklepios καὶ Gruppe εἰς Griech. Myth. Müllers Handbuch V, 2, σ. 289 κ.ἑ.

15. F. Robert, Themele, σ. 409, Thraemer, ἔ.ἀ., Π. Καββαδία ἔ.ἀ., σ. 8.

16. Ἰ. Κοντῆ, Ἀσκληπιεῖον τῆς Κῶ, σ. 6, 13.

17. Παυσ. ΙΙ 27, Χ 38, 3, Π. Καββαδία, ἔ.ἀ., σ. 124 κ.ἑ., Robert, ἔ.ἀ., σ. 251, IG IV I ^{2}, 127 1, 7.

18. Διόδ. ΙΗ, 38.

Σχέδ. 3

δημιουργίαν ἐντόνου φωτοσκιάσεως [19], δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὸ ὡς ἄνω κτήριον περὶ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μολονότι ἡ ἀνευρεθεῖσα ἐνεπίγραφος βάσις εἶναι σαφῶς ἀρχαιοτέρα. Ἐκ τῆς κεραμεικῆς ἐπίσης καὶ τῶν νομισμάτων (εἰκ. 12) δηλοῦται ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ κτηρίου διήρκεσε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἴσως δὲ καὶ τῶν Ρωμαϊκῶν.

Τομεὺς Β΄ (σχέδ. 3)

Ἡ ἐπὶ τῆς Ν. κλιτύος τῆς ἀκροπόλεως ἀνοιχθεῖσα δοκιμαστικὴ τάφρος, κατ' ἔναντι ἀκριβῶς τῆς μονῆς Ἁγ. Τριάδος, ἀπεκάλυψε τμῆμα τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τοῦ περιθέοντος τὴν ἀκρόπολιν [20]. Ὁ ἐν λόγῳ περίβολος ἑδράζεται ἐπὶ τοῦ σκληροῦ ἐδάφους καὶ ἔχει μίαν ὄψιν (τὴν Ν.) ἀποτελουμένην ἐκ πολυγωνικῶν ὑπερμεγέθων λίθων, οἵτινες ἄλλοτε ἔχουν ἀφεθῆ μὲ τὴν ἁδρὰν πελέκισιν τοῦ λατομείου, ἄλλοτε φέρουν βραχέα κατακόρυφα κτυπήματα τυπίδος ἢ βελονίου καὶ σφύρας (ψευδοπολυγωνικὸν σύστημα) [21]. Οἱ ἁρμοὶ τῶν λίθων ἔχουν

19. « Rustica », Ἀ. Ὀρλάνδου, Ὑλικὰ δομῆς, σ. 215, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

20. Stählin, ἔ.ἀ., σ. 162 κ.ἑ., σχ. 17.

21. Scranton, ἔ.ἀ., 165, κατ. Β4, Ὀρλάνδου, ἔ.ἀ., σ. 248, Wrede, Attische Mauern, σ. 77, βλ. ἐπίσης ὁμοιότητα τοῦ περιβόλου μὲ τὰ τείχη Γκρίντζας καὶ Μουριῶν Φθιώτιδος, ΑΜ XXXIX (1883), σ. 93.

λαξευθῆ μὲ ἰδιαιτέραν ἔμφασιν, πολλάκις ὅμως ἀφήνονται μικρὰ κενὰ πληρούμενα δι' ἀργῶν λίθων. Μὲ ὁμοίους λίθους πληροῦται καὶ τὸ πάχος τοῦ ἐν λόγῳ περιβόλου (ε ἰ κ. 13, 14). Ἡ τεχνικὴ αὕτη ἐπιτρέπει τὴν χρονολόγησιν τοῦ περιβόλου περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Εἰς τοῦτο συμφωνεῖ καὶ ἡ ἀνευρεθεῖσα κεραμεική.

Ἐλπίζεται ὅτι ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν πληρεστέραν μελέτην καὶ τὴν ἐξαγωγὴν τελικῶν συμπερασμάτων.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

Εἰκ. 11. Τμῆμα τοῦ τοίχου Χ - Χ΄

A TRIAL EXCAVATION AT MELITAEA IN PHTHIOTIS

In the autumn of 1971 a short excavation was carried out on the acropolis of ancient Melitaea (Avaritsa) situated on the North - West slope of mountain Orthrys, near Thessaly.

A building of trapezoidal shape was uncovered in Section A, which includes a rock with a natural cleft of 290 - 320 m. depth. Further to the East of the above building lie the remains of an-

Εἰκ. 12. Ἀντωνιανὸς Γορδιανοῦ Γ' (241 - 243 μ.Χ.)

other one of similar shape, which had been destroyed by a later byzantine occupation. In the South - West corner of this area (see plan 1, area B)

Εἰκ. 13. Τμῆμα τοῦ ψευδοπολυγωνικοῦ περιβόλου

was found an inscribed marble base of a votive offering to the god Asklepios. Just parallel to the above building there is a stoa (excavated length 26.80 m., width 3.10 m.) divided unequally into nine small rooms.

When the excavation is completed, it may prove the existence of a shrine of Asklepios on the high top of the acropolis of Melitaea.

A quite large number of votive offerings have been found, as well as a lot of Hellenistic, Roman, Frankish and Byzantine coins.

Section B. Part of the fortification wall (end of 4th century B.C., see plan 2, and figs. 13 - 14) was unearthed on the South slope of the acropolis.

ALEXANDRA IOANNIDOU

Εἰκ. 14. Ὁ περίβολος ἐκ τῶν ἄνω (ἀπὸ Δ.)

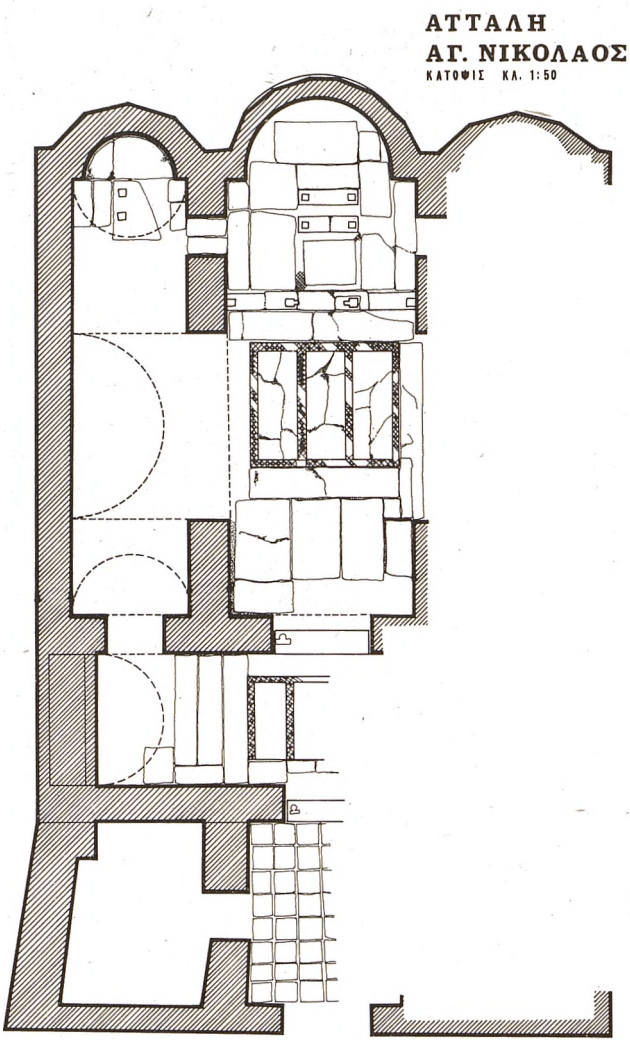
ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΤΤΑΛΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Περὶ τὰ 10 χλμ. Α. τῶν Ψαχνῶν, παρὰ τὸ χωρίον Ἄτταλη, ἐνετοπίσθησαν ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους τὰ ἐρείπια δύο ἀγνώστων μέχρι τοῦδε βυζαντινῶν ναῶν, τῶν Εἰσοδίων καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ἀπεχόντων μεταξύ των περὶ τὰ 50 μ.

Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τμῆμα τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει τὸ νεκροταφεῖον τῆς Κοινότητος, ἐπεχειρήθη καθαρισμὸς καὶ στερέωσις τῶν εἰς ὕψος σωζομένων τμημάτων τῆς τοιχοδομίας.

Οὗτος εἶναι σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου, ἐξωτ. διαστ. 14.80 × 11.50 μ. ἄνευ τοῦ ἐξωνάρθηκος. (Κάτοψις σχέδ. 1, ὡς ἀπεκαλύφθη κατὰ τὰς ἐργασίας). Τὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου εἶναι τμήματα τοίχων ἢ ἐπιμήκεις πεσσοί [1], ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο πρὸς Δ. ἔχουν σχῆμα Τ. Μεταξὺ αὐτῶν σχηματίζεται ἀπολύτως τετράγωνος χῶρος, ἐντὸς τοῦ

1. Πρβλ. κατόψεις ναῶν : Σκριποῦς Βοιωτίας (Μ. Σωτηρίου, ΑΕ 1931, σ. 122), Ἐπισκοπῆς Σκύρου (Χ. Μπούρα, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Β΄, 1961, σ. 65), Ἁγ. Ἰωάννου Μεσημβρίας (Rachenou, Les églises de Mésembrie, 1932, σ. 89), Παναξιωτίσσης Γαυρολίμνης (Ἀ. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ,

Σχέδ. 1

ὁποίου θὰ ἐνεγράφετο ὁ τροῦλλος. Τοῦτο συνάγεται ἀσφαλῶς ἐκ τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα μᾶς παρέχει ὁ μέχρι ὕψους 6.50 μ. σωζόμενος ΒΔ. πεσσός (εἰ κ. 1). Πρά-

τ. Α΄, σ. 121), Ἁγ. Γερμανοῦ Πρέσπας (Πελεκανίδου, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, εἰκ. 3 καὶ Ivanov, Izvestija Nablgarskdo, τ. Ι, 1910, σ. 58) καὶ Ἁγ. Λεοντίου Vodoca (Deroco, Arch. Monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen Age). Οἱ ὡς ἄνω ὅμως ναοὶ ἔχουν τοὺς πρὸς Δ. στηρίζοντας πεσσοὺς διατρυπωμένους ὑπὸ χαμηλῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ὡς παρατηρεῖται εἰς τοὺς πρὸς Α. πεσσοὺς τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ, ἐνῷ οἱ πρὸς Δ. εἶναι ἐνιαῖοι καθ' ὅλον τὸ μῆκός των. Ὁμοίαν μορφὴν βλέπομεν εἰς ἐρείπια ναοῦ παρὰ τὸ ναΰδριον τῶν Ταξιαρχῶν Καισαριανῆς, κάτοψιν δὲ δημοσιεύει ἡ κ. Μ. Σωτηρίου (ἔ.ἀ., σ. 135).

γματι, ἐπὶ τῆς Α. καὶ τῆς Ν. ὄψεως αὐτοῦ καὶ εἰς ὕψος περὶ τὰ 5.75 μ. σώζεται τμῆμα καμάρας, ἐπὶ τῆς Β. δὲ καὶ τῆς Δ. αὐτοῦ πλευρᾶς διακρίνονται αἱ γενέσεις θόλων εἰς ὕψος 4.10 μ. Οὕτω φαίνεται σαφῶς, ὅτι τὰ πλάγια κλίτη κατὰ τὰ γωνιαῖα αὐτῶν τμήματα, ὡς καὶ οἱ πλάγιοι χῶροι τοῦ νάρθηκος, ἐκαλύπτοντο διὰ κυλινδρικῶν θόλων [2], ἐνῷ αἱ προεκτάσεις τῶν πλευρῶν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου ἐκαλύπτοντο ὑψηλότερον διὰ καμαρῶν, ἐφ' ὧν ἔβαινεν ὁ τροῦλλος.

Ὁ χῶρος τοῦ Ἱεροῦ ἔχει τριμερῆ διαμόρφωσιν μὲ ἡμικυκλικὰς ἐσωτερικῶς ἁψῖδας, τὰ τρία δὲ διαμερίσματα αὐτοῦ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ των διὰ στενῶν σχετικῶς ἀνοιγμάτων. Ἐξωτερικῶς αἱ ἁψῖδες εἶναι πολυγωνικαί [3], τετράπλευροι αἱ τῶν παραβημάτων, ἑπτάπλευρη ἡ κεντρικὴ κατὰ τὸ ἄνω τμῆμα τῆς τοιχοδομίας της, βαίνουσα ὅμως ἐπὶ κυλινδρικῆς βάσεως καταληγούσης ἄνω εἰς διπλῆν ζώνην πλίνθων ἐλαφρῶς ἐξέχουσαν.

Ὁ νάρθηξ, ἔχων ἐνιαῖον τὸν χῶρον καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, ἐπικοινωνεῖ μετ' αὐτοῦ διὰ τριῶν ἀνοιγμάτων, στενῶν πρὸς τὰ πλάγια κλίτη, εὐρυτέρου δὲ τοῦ πρὸς τὸν κεντρικὸν χῶρον. Εἰς τὸν Β. τοῖχον τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει χαμηλόν, τυφλὸν πλινθόκτιστον τόξον καὶ κτιστὸν θρανίον, ὡς ἀρκοσόλιον.

Εἰς μεταγενεστέραν, ἀλλ' ὄχι πολὺ ἀπέχουσαν χρονικῶς περίοδον, προσετέθη εἰς τὸν ναὸν τρίκλιτος ἐξωνάρθηξ, ἐπικοινωνῶν μετὰ τοῦ νάρθηκος διὰ μιᾶς θύρας, τῆς ὁποίας ἐσώθη τὸ μαρμάρινον κατώφλιον.

Εἰκ. 1. Ὁ βορειοδυτικὸς πεσσός, ὄψις τῆς ΒΑ. πλευρᾶς

Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ εἶναι ἐπιμελημένη. Ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν ἐχρησιμοποιήθησαν ποτάμιοι λίθοι ἀκανονίστου σχήματος, χωριζόμενοι ὁριζοντίως μὲν διὰ διπλῶν στρώσεων πλίνθων, καθέτως δὲ διὰ δύο ἢ τριῶν πλίνθων σχηματιζουσῶν ἐνίοτε κουφικὰ κοσμήματα [4]. Οἱ

2. Ὡς καὶ εἰς τοὺς ἐν ὑποσημ. 1 ἀναφερομένους ναοὺς (βλ. Μ. Σωτηρίου, ἔ.ἀ., σ. 134).

3. Στοιχεῖον σπανιώτατον διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου καὶ μάλιστα πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος (βλ. Millet, L'École grecque dans l'Architecture byzantine, σ. 180).

4. Ὅμοια πλίνθινα κοσμήματα εἰς τοιχοδομίαν ναοῦ Ἁγίων Ἀποστόλων Σολάκη καὶ Κα-

Εἰκ. 2. Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ μετὰ τῶν μαρμαροθετημένων ζωνῶν καὶ τοῦ στερεοβάτου τοῦ τέμπλου

ἁρμοὶ μεταξὺ τῶν πλίνθων εἶναι ἰσόπαχοι πρὸς αὐτὰς καὶ ἐλαφρῶς εἰσέχοντες. Πλὴν τῶν πλινθίνων αὐτῶν κουφικῶν κοσμημάτων δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε ἄλλος κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος. Τὸ μόνον στοιχεῖον τὸ φαιδρύνον, τρόπον τινά, τὴν συνεχῆ καὶ ἀδιάσπαστον ἐξωτερικῶς ἐπιφάνειαν τῶν τοίχων εἶναι χαμηλὸν τυφλὸν ἀψίδωμα εἰς τὸν Β. τοῖχον, ὅπου ἐσωτερικῶς εἰς τὸν νάρθηκα ὑπάρχει τὸ ἀρκοσόλιον. Ἐκ πλίνθων ἀκτινοειδῶς τεθειμένων μετὰ τυμπάνου πληρουμένου ὑπὸ ὁριζοντίων στρώσεων πλίνθων, ἐξαίρει εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τὴν καλύπτουσαν ἐσωτερικῶς καμάραν.

Ὁ ἐξωνάρθηξ παρουσιάζει τὴν αὐτὴν τοιχοδομίαν μετὰ τῶν ἰδίων κουφικῶν κοσμημάτων. Τὰ τόξα καὶ οἱ θόλοι, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν σωζομένων τμημάτων αὐτῶν, ἦσαν κατεσκευασμένα κατὰ μέγα μέρος ἐκ πλίνθων, εἰς τὰ ἄνω δὲ τμήματα τῶν τοίχων ἐγένετο εὐρεῖα χρῆσις ξυλοδεσιῶν. Ἐσωτερικῶς οἱ τοῖχοι σώζουν εἰς τινα σημεῖα ἴχνη ἐπιχρίσματος, τοιχογραφίαι ὅμως δὲν ἐσώθησαν πλὴν ἐλαχίστων μικροτάτων τμημάτων.

Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος καλύπτεται ὑπὸ μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν, φέρει δὲ εἰς στενὰς ζώνας πολύχρωμον μαρμαροθέτημα (εἰ κ. 2). Τὸ δάπεδον τοῦ ἐξωνάρθηκος φέρει ἐρυθρὰς τετραγώνους πηλίνας πλάκας. In situ εὑρέθησαν ἡ ὀρθογώνιος μαρμαρίνη βάσις τῆς Ἁγίας Τραπέζης, τμῆμα τῆς βάσεως τῆς Τραπέζης τῆς Προθέσεως καὶ ὁ στερεοβάτης τοῦ τέμπλου πρὸ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τοῦ χώρου εὑρέθη σχεδὸν ὁλόκληρον τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου, φέρον ποικίλον διάκοσμον, ἀποτελούμενον ἀπὸ κατὰ διαστήματα ἐξέργους ρόδακας, σειρὰν τοξυλίων βαινόντων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων καὶ ζώνην μὲ ἠνθισμένα κουφικὰ κοσμήματα [5]. Πλὴν τοῦ ἐπιστυ-

θολικὸν Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ καὶ Ν. Θεοτόκου (σχέδια αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Megaw εἰς The Chronology of some Middle byzan. churches ἐν BSA, τ. 32, βλ. τὰ ὑπ' ἀρ. 2, 6 - 9, 12, 16, 49, 50).Ἐπίσης βλ. Προφήτη Ἠλία Κονιδίτσας (Ὀρλάνδου, Ἑλληνικά, τ. XV, σ. 68).

5. Ὁμοία διακόσμησις εἰς ἐπιστύλια ναοῦ Περιβλέπτου Πολιτικῶν Εὐβοίας (Α. Ὀρλάνδου,

λίου εὑρέθησαν ἐπίσης κουλοροπυραμιδοειδὲς κιονόκρανον [6] (εἰκ. 3 - 4), τμήματα ὀκταγωνικῶν κιονίσκων, πεσσίσκος μετὰ συμφυοῦς κιονίσκου, ὡς καὶ μικρὰ τμήματα πιθανὸν τῶν θωρακίων, φέροντα διάκοσμον φυτικόν, ἑλικοειδεῖς βλαστοὺς καὶ μαλακὰ τρίλοβα φύλλα.

Ἱστορικαὶ μαρτυρίαι περὶ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ δὲν ὑπάρχουν. Θεωρεῖται Καθολικὸν Μονῆς, οὐδὲν ὅμως στοιχεῖον περὶ αὐτῆς διατηρεῖται. Εἶναι σήμερον μετόχιον τῆς Μονῆς Μακρυμάλλης τῶν Ψαχνῶν, τῆς ὁποίας ὅμως τὸ ἀρχεῖον, ὅπως καὶ τὰ οἰκοδομήματα, κατεστράφησαν κατὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμον. Οὕτω, διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ θὰ πρέπῃ νὰ στηριχθῶμεν εἰς τὰ οἰκοδομικὰ καὶ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ὡς ταῦτα ἐσώθησαν.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ αὐτοῦ παρουσιάζει πολλὰς ὁμοιότητας καὶ ἀναλογίας πρὸς τοὺς πρώτους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους μετὰ τρούλλου ναούς. Ἰδιάζον δηλαδὴ χαρακτηριστικὸν αὐτῶν εἶναι οἱ συνεχεῖς τοῖχοι, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν κάθετον κεραίαν τοῦ σταυροῦ, καὶ ἡ στέγασις τῶν γωνιαίων χώρων διὰ χαμηλῶν θόλων διατεταγμένων κατὰ μῆκος. Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Νικολάου ὅμως παρατηρεῖται, ὅτι τὸ ὕψος τῶν θόλων εἶναι μέγα, τὰ δὲ πλάγια κλίτη εὐρέα, οὕτως ὥστε ὁ ναός, σχεδὸν τετράγωνος, πλησιάζει πρὸς τὴν μορφὴν τῶν τετρακιονίων ναῶν μὲ τὰ ὑψηλὰ τόξα, τὰ στηρίζοντα τὸν τροῦλλον. Οὕτω, μία χρονολόγησις περὶ τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος θὰ ἐφαίνετο πιθανή [7]. Πρὸς τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον ὁδηγοῦν καὶ τὰ ἄλλα βοηθητικὰ διὰ τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν στοιχεῖα, ἡ μορφὴ τῆς τοιχοδομίας, ἡ μορφὴ τῶν κουφικῶν κοσμημάτων, πλινθίνων καὶ ἀναγλύφων [8], ἡ ἔλλειψις ἄλλου κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου, τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου. Προβληματικὴ ὅμως διὰ μίαν τοιαύτην χρονολόγησιν εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις τῶν ἀψίδων τοῦ Ἱεροῦ. Δεδομένου πάντως, ὅτι ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ δὲν ἔχει εἰσέτι πλήρως ἀποκαλυφθῆ, ἐπιφυλασσόμεθα διὰ πλέον ἀσφαλῆ συμπεράσματα μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς μελέτης αὐτοῦ.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΒΜΕ, τ. Γ΄), Ὁσίου Λουκᾶ Ἀλιβερίου (Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ, τ. Ζ, εἰκ. 2), Μουσείου Χαλκίδος (Γ. Σωτηρίου, Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος, ΠΧΑΕ, 1933 : 34, εἰκ. 2) κ.ἀ.

6. Ὅμοια κιονόκρανα βλ. Εὐστ. Στίκα, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, εἰκ. 3, καὶ Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ, τ. Ζ΄, σ. 132.

7. Χρονολογίαι ἱδρύσεως τῶν ἐν ὑποσημ. 1 ἀναφερομένων ναῶν: Σκριποῦ 873 μ.Χ., Ἐπισκοπὴ Σκύρου 895 μ.Χ., Vodoca 873/74 μ.Χ., Παναξιώτισσα καὶ Ἅγ. Ἰωάννης Μεσημβρίας 10ος αἰ. μ.Χ., ἐρείπια Καισαριανῆς καὶ Ἅγ. Γερμανὸς Πρέσπας ἀρχαὶ 11ου αἰῶνος μ.Χ. Ἐξ ἄλλου, περὶ τὰ μέσα 11ου αἰ. μ.Χ. καὶ εἰς ἀπόστασιν μόλις ὀλίγων χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς Ἄτταλης, παρὰ τὸ χωρίον Τριάδα, ὑπάρχει κανονικὸς σταυροειδὴς τετρακιόνιος ναὸς τῆς Ἁγ. Τριάδος (Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ, τ. Ε΄, σ. 3). Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος δηλαδὴ παρουσιάζεται εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν πλήρως διαμορφωμένος ἐντὸς τοῦ 11ου αἰῶνος. Γεν. βλ. Mavrodinov, L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme ἐν Atti del V Congr., καὶ 1936, τ. ΙΙ, σ. 249.

8. Ἀνάλογα κουφικὰ κοσμήματα χρονολογούμενα εἰς τὸν 10ον αἰ. μ.Χ., μᾶλλον βλ. G. Miles, Byzantium and the Arabs, Dumb. O. P. 18 (1964), εἰκ. 40, 44, 45, 47 καὶ 50, Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσείου, εἰκ. 25, ἔ.ἀ., σ. 58 καὶ ἐν BNJ 1935, σ. 248 καὶ Στίκα, ἔ.ἀ., εἰκ. 4 - 10 καὶ 14 - 15.

Εἰκ. 3. Κιονόκρανον ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου τοῦ τέμπλου

Εἰκ. 4. Ἑτέρα ὄψις τοῦ αὐτοῦ κιονοκράνου

ÉGLISE BYZANTINE DE ST. NICOLAOS A ATTALI EN EUBÉE

A Attali, dix kilomètres à l'est de Psachna en Eubée, se trouve l'église de St. Nicolaos, aujourd'hui presque ruinée. Le plan de l'église est en croix grecque inscrite, mais d'une forme plutôt primitive, ressemblant aux premiers exemples de ce type en Grèce. Quatre piliers gros et oblongs, supportent des voûtes en berceau sur lesquelles s'érige la coupole, et isolent les quatre compartiments d'angle, donnant l'impression plutôt d'une basilique à trois nefs voûtées. Un trait rare pour l'architecture de l'école grecque est la forme des apsides, qui à l'extérieur sont à plusiers pans (quatre les apsides latérales et sept la centrale).

La date de construction de l'église n'est pas définie par des indices historiques. Mais le type architectural, le parement extérieur, les signes coufiques en brique ou en bas - relief (décoration d'une partie de l'architrave de l'iconostase) et les autres motifs décoratifs du Templon, dont plusieurs fragments ont été trouvés, nous conduisent à dater l'église vers la fin du Xème ou le premier quart du XIème siècle.

M. GEORGOPOULOU

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΩΝ ΤΑΦΩΝ ΠΑΡΑ ΤΟ ΚΑΜΠΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Κατὰ τὴν διάνοιξιν ὁδοῦ πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου Βίγλα ἢ Σούργια, ἔνθα πρόκειται νὰ ἀνεγερθῇ μνημεῖον πεσόντων, ἐπεσημάνθησαν ἀρχαῖοι λαξευτοὶ τάφοι. Ὁ λόφος Βίγλα εὑρίσκεται εἰς μικρὰν ἀπόστασιν δυτικῶς τοῦ χωρίου Καμπὶ Ζακύνθου, ἡ δὲ Δ. πλευρὰ αὐτοῦ κατηφορίζει πρὸς τὸ Ἰόνιον Πέλαγος. Οἱ κατὰ τὴν διημέρου διαρκείας ἀνασκαφὴν (24 - 25 Μαΐου 1971) ἐρευνηθέντες ἓξ τάφοι εὑρίσκονται πλησίον ἀλλήλων, ἐπὶ τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ λόφου, ὀλίγον κάτωθι τῆς διανοιγομένης ὁδοῦ, ἐντὸς τοῦ κτήματος τοῦ κ. Χαϊκάλη Γεωργίου τοῦ Εὐσταθίου.

Ἅπαντες οἱ τάφοι παρουσιάζουν τὴν αὐτὴν μορφήν, ἤτοι εἶναι κανονικοὶ τε-

Εἰκ. 1. Μυκηναϊκοὶ τάφοι Καμπιοῦ. Τάφος Ι

Εἰκ. 2. Μυκηναϊκοὶ τάφοι Καμπιοῦ. Προχοΐδιον ἐκ τοῦ τάφου VI

Εἰκ. 3. Μυκηναϊκοὶ τάφοι Καμπιοῦ. Ἀλάβαστρον ἐκ τοῦ τάφου VI

τράπλευροι λακκοειδεῖς, λαξευμένοι εἰς τὴν ἐξ ἀσβεστολιθικοῦ πετρώματος κλιτὺν τοῦ λόφου. Ἐκαλύπτοντο πιθανῶς διὰ δύο ἢ περισσοτέρων λιθίνων πλακῶν, διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν ὁποίων εἶναι λαξευμένον πέριξ τοῦ ἀνοίγματος τῶν τάφων ἓν πλαίσιον πλάτους 0,17 - 0,46 μ. Τμήματα τῶν καλυπτηρίων πλακῶν ὑπῆρχον διάσπαρτα πλησίον τῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι εἶχον συληθῆ πρὸ 40ετίας κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ τότε ἰδιοκτήτου τοῦ κτήματος κατασκευὴν δεξαμενῆς πρὸς συλλογὴν ὀμβρίου ὕδατος, ὑφισταμένης καὶ σήμερον. Κατὰ τὰς διηγήσεις τῶν χωρικῶν εἶχον ἀνευρεθῆ τότε μικρὰ ἀγγεῖα (« βικοῦλες »), μαχαιρίδια κ.ἄ. Ἐκ τῶν ἐρευνηθέντων ἓξ τάφων εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν, εἰς τὸν τάφον VI, ἡ σύλησις δὲν ἔφθασε μέχρι τοῦ πυθμένος, εὑρισκομένου βαθύτερον τῶν ἄλλων, εἰς βάθος 1.65 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Ἐκ τοῦ τάφου τούτου προέρχονται τὰ πέντε ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὸν καρπὸν τῆς εἰς Καμπὶ πρώτης ἐρεύνης. Οἱ τάφοι I - V ἔχουν κατεύθυνσιν Α - Δ., ὁ VI Β - Ν. Ὁ μεγαλύτερος (V) ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 1.93 × 0,84 μ., ὁ μικρότερος (I, εἰκ. 1) 1.07 × 0,33 μ. Ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου I εὑρίσκεται ὑψηλότερον τῶν ἄλλων, εἰς βάθος 0,33 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους.

Ἡ ἐπίχωσις τοῦ τάφου VI ἦτο ἀναμοχλευμένη μέχρι τοῦ βάθους τῶν 1.40 μ. περίπου. Εἰς βάθος 1.45 μ. καὶ κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν αὐτοῦ ἀνευρέθη σωρὸς ὀστῶν καὶ μεταξὺ αὐτῶν τρία τρίωτα ἀλάβαστρα, εἷς ψευδόστομος ἀμφορίσκος καὶ ἓν προχοΐδιον.

Ὁ πηλὸς τῶν ἀγγείων εἶναι καστανός, ὑποκίτρινος ἢ τεφρός, καθαρός, τὸ ἐπίχρισμα λεπτὸν καὶ ἰδίου χρώματος πρὸς τὸν πηλόν, ἡ δὲ διακόσμησις διὰ μελανῆς βαφῆς. Τὸ προχοΐδιον (εἰκ. 2) καὶ τὸ ἓν τῶν ἀλαβάστρων εἶναι ὁλόβαφα, τὰ ἕτερα δύο ἀλάβαστρα (εἰς εἰκ. 3 τὸ μεγαλύτερον αὐτῶν) φέρουν ἁπλῆν γραμμικὴν διακόσμησιν, ὁ δὲ ψευδόστομος ἀμφορίσκος δὲν διασώζει ἴχνη βαφῆς. Ἡ κατασκευὴ τῶν ἀγγείων φαίνεται ὅτι εἶναι ἐγχώριος. Ἡ σχετικὴ χρονολόγησις αὐτῶν δὲν παρουσιάζει δυσκολίας. Ἅπαντα ἀνήκουν εἰς τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ΥΕ ΙΙΙ C1 ἐποχῆς.

Εἰκ. 4. Μυκηναϊκὸς τάφος Κεριοῦ. Προχοΐδιον

Εἰκ. 5. Μυκηναϊκὸς τάφος Κεριοῦ. Ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον

Πλησίον τῶν ἐρευνηθέντων διαπιστώνονται ἕτεροι 12 σεσυλημένοι τάφοι, πιθανῶς δὲ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι, τοὺς ὁποίους ἀποκρύπτει ἡ ἀγρία ἐπὶ τῶν βράχων βλάστησις. Θολωτὸς Μυκηναϊκὸς τάφος ἀναφέρεται ὑπὸ S. Benton [1] εἰς λόφον Ἀκρωτήρι, παρὰ τὰς Ἁλυκὰς τῆς ἀνατολικῆς Ζακύνθου, ἕτερος δὲ εἶχεν ἀνασκαφῆ πρὸ ἐτῶν εἰς θέσιν « Κλαψίας », παρὰ τὸ χωρίον Κερὶ τῆς νοτίας Ζακύνθου [2]. Ἐκ τοῦ τελευταίου προέρχονται προχοΐδιον καὶ δίωτον ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον, ἀμφότερα μετὰ διακοσμήσεως σπειρῶν, τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α1 ἐποχῆς [3]. Τὰ δύο ἀγγεῖα ἀπεικονίζονται ἐνταῦθα μετὰ τὴν συντήρησίν των (εἰκ. 4-5). Σχεδὸν παντελῶς κατεστραμμένον κτίσμα, τὸ ὁποῖον πιθανὸν εἶναι θολωτὸς τάφος, ἴσως Μυκηναϊκῶν χρόνων, εὑρίσκεται εἰς τὴν ἐρημικὴν παραλίαν Τριόδι τοῦ ἀκρωτηρίου Γέρακας τῆς ΝΑ. Ζακύνθου.

Τὸ νέον σημαντικὸν εὕρημα τοῦ ἐκτεταμένου Μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τοῦ Καμπιοῦ, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ λοιπὰ ἀναφερθέντα, μαρτυρεῖ περὶ ἀκμῆς, τὴν ὁποίαν φαίνεται ὅτι ἐγνώρισεν ἡ Ζάκυνθος κατὰ τὴν τελευταίαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν καὶ ἡ ὁποία εἶναι ἀκόμη ἐν πολλοῖς ἄγνωστος.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΙΩ. ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

1. Βλ. BSA XXXII (1931/32), σ. 213 κ.ἑ., εἰκ. 7.

2. Βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 325, Πίν. 334, δ, ε, ς΄.

3. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴν κ. Σπ. Ἰακωβίδην διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀγγείων τοῦ Κεριοῦ, ὅπως καὶ τὴν κ. Κώστογλου-Δεσπίνη διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς δημοσιεύσεως τῆς εἰδήσεως περὶ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Καμπιοῦ.

MYCENAEAN SHAFT-GRAVES NEAR CAMBI IN ZAKYNTHOS

An extended Mycenaean cemetery was located near the village Cambi, in west Zakynthos (Zante). A two-days research undertaken in spring

1971 revealed 5 plundered and 1 semi-plundered rectangular slab-covered shaft-graves.

In the semi-plundered grave were found three alabastra, one stirrup jar and one jug, all of the beginning of the LH III C 1 period.

Other monuments of the Mycenaean Era in Zakynthos are a tholos-tomb on the hill Akrotiri, a second tholos-tomb near the village Keri and possibly a third tholos-tomb (?) on the Gherakas peninsula.

PENELOPE AGALLOPOULOU

DEBLA: A NEW EARLY MINOAN SETTLEMENT

In August 1971 a joint excavation was conducted by J. Tzedhakis and P. Warren [1] on Debla, a summit 542 metres above sea level in the foothills of the White Mountains of western Crete, south-west of Khania (fig. 1) [2]. From the summit there is a magnificent view northwards over the whole plain of Khania to the Diktynnaion promontory on the west and the Akrotiri peninsula on the east. To the south cultivable uplands (the agricultural land of the early settlement) rise gradually to the peaks of the White Mountains.

The site occupies the summit area and a rocky terrace, c. 60 × 17 metres, just below it on the south. Nine trenches were excavated [3]. These produced three buildings and fragments of a fourth. One building was almost square, 1.90 × 1.56 metres, with an entrance passage at one corner (fig. 2). The walls were well constructed with unworked stones; extra large blocks were used at the corners to give stability. A second building was of very rough construction, partly built against the natural rock. Its entrance was on the south and the walls were slightly curved, though the construction was too poor for us to say that the curvature was intentional.

The third and most important building had only three walls (max. internal measurement 6.04 metres) (fig.

1. This report is written by P. Warren with the agreement of J. Tzedhakis.

2. For surface exploration see Faure, BCH 93 (1969) 190, figs. 8-10. Tzedhakis, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, 431.

3. We are most grateful to Mrs E. Warren, Mr R. Heyhoe, Miss K. Efstratiou, Miss B. Nilsson, Messrs E. Hallager and A. Vidén for taking part in the excavation.

Fig. 1. Debla from the south

Fig. 2. Early Minoan I rectangular building on the summit

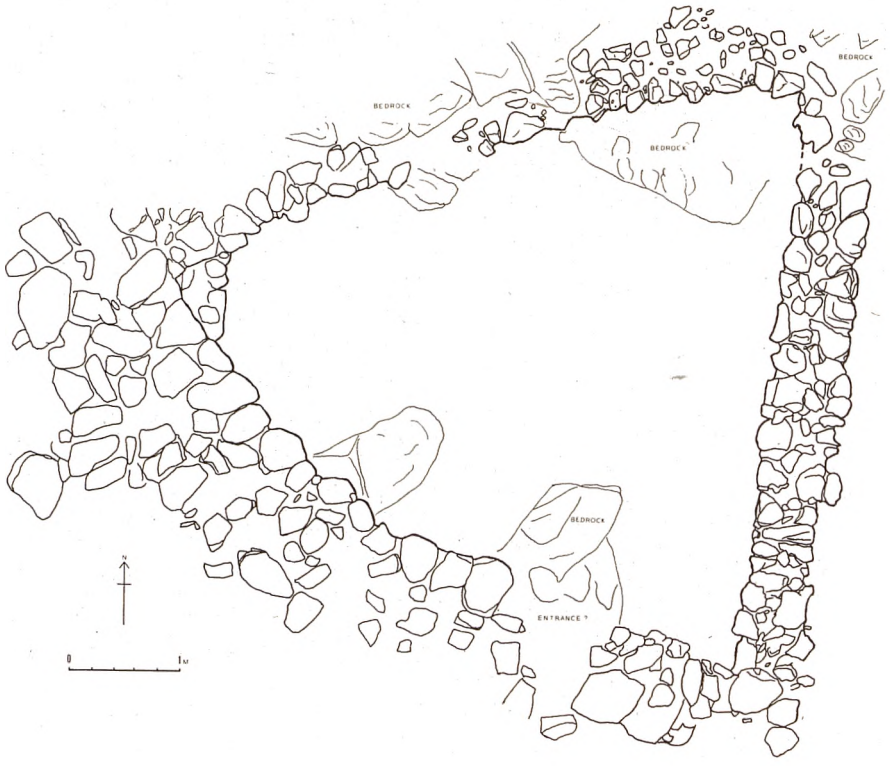

Fig. 3. Plan of Early Minoan I large building with three walls

3). There may have been an entrance on the south and a central post must have supported the roof. As in the first building the walls were well made (fig. 4) but the ground plan is unique and suggests a period before Minoan architecture had evolved into regular, rectangular buildings like those of EM II Vasilike [4] or Myrtos [5].

In the main building a deposit of thirteen vases was found on the earth floor. These consisted of nine plain, red - surfaced jugs each with three tiny feet and rather rounded bases (figs. 5 - 6), the shape perhaps imitating gourds (φλασκιά), one bowl with a scored surface outside and three large basins (λεκάναι) of very coarse, chaff - tempered clay. There were also nine stone tools, all rubbers or burnishers of serpentine. Obsidian blades were found in the building and elsewhere on the site. In the level below the floor of the building on the uneven bedrock

4. Alexiou, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Pl. 522 β. Sinos, AA (1970) Abb. 1.

5. Warren, Illustrated London News, 8 February 1969, 27 fig. 2; ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, Pl. 432 ε.

and in the basal level in trench B fragments of red - surfaced scored or brushed ware from jugs and bowls were common. Red or dark - surfaced wares without scoring and with little or no burnish were also found in these basal levels along with coarse, gritty cooking pot fabric. Dark on light painted and Pyrgos pattern burnished wares were entirely absent from the site.

The scored ware (fig. 7) is common in western Crete [6] although it has not previously had any clear stratigraphic position. But at Knossos it begins in the Late Neolithic [7] and is commonly used for jugs in EM I there [8]. The Debla pottery seems post - Neolithic in fabric (absence of burnish and predominance of red surfaces) and is post - Neolithic in shape. The bedrock levels with scored ware may be defined as Early Minoan I. The floor deposit in the main building

6. Cf. Faure, BCH 93 (1969) 201, note 2.

7. Evans, BSA 59 (1964) 225.

8. Hood, Κρητ. Χρον. ΙΕ' - ΙΣΤ' 1 (1961/2) 93. For Aegean scored ware in Troy I see Blegen, Boulter, Caskey, Rawson and Sperling, Troy I (1950) 53 - 54 & pls. 251 - 2.

Fig. 4. Early Minoan I large building with three walls

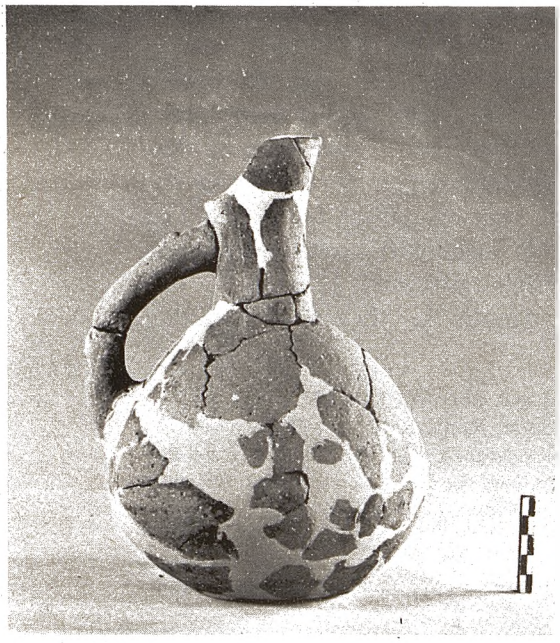

Fig. 5. Early Minoan I jug

Fig. 6. Early Minoan I jug

should be dated to late EM I (at the latest on the borders of EM I/II) because of a) the round-bottomed jugs (cf. those of the Knossos EM I well, n. 8, those of the EM I group from Kanli Kastelli [9] and those from the EM I level of tomb II at Lebena [10]) and b) the slight continuance of scored ware on the one bowl in the deposit.

A few sherds with carefully incised patterns were found (fig. 8), none being on floor levels or in basal levels.

9. Alexiou, Κρητ. Χρον. Ε' (1951) πίν. ΙΓ', εἰκ. 1, ἀρ. 6, 8; εἰκ. 2, ἀρ. 9.

10. Daux, BCH 84 (1960) 842 fig. 3, lower row.

This pottery indicates that there was EM II occupation since the decoration on whole vases of this type from the Platyvola and Perivolia caves [11] is best paralleled on EM II A fine grey ware pyxides and on Early Cycladic cylindrical pyxides very like those from west Crete [12].

11. Tzedhakis, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά: Pl. 711 γ; ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Pl. 378 α. ΑΔ 23 (1968), : Χρονικά, Pl. 376 α. ΠΑΕ (1968), Pl. 134 α.

12. Xanthoudides, Vaulted Tombs of Mesara (1924), pl. XVIII 4188, 4298; XXV 4186-7. Boyd Hawes, Gournia (1908) pl. XII 13 (Vasilike). Also many from the EM Tomb II at Lebena. Zervos, L'art des Cyclades (1957), pls. 81-2, 84. G. Papathanasopoulos, ΑΔ 17 (1961): Χρονικά, Pl. 44; 73-75.

Fig. 7. Fragments of Early Minoan I scored ware jugs and bowls

Fig. 8. Fragments of Early Minoan II incised ware

The only later occupation on the site consisted of a Hellenistic or Roman watch - tower on the summit with a few fragments of pottery of this period.

The Debla settlement is important for the following reasons : it is almost the only excavated EM I open settlement in the island [13]; it gives strati-

13. For Marinatos' excavations at Elenes (Amariou), Karo, AA (1932) 177. For surface exploration at a hill site near Melidhoni (Mylopotamou), Hood, Warren and Cadogan, BSA 59 (1964) 51, 58 - 59.

graphical evidence for the beginning of the Minoan sequence in western Crete; the architectural plans are the only ones for EM I and the buildings themselves throw interesting light on the earliest stages of Minoan architecture; finally Debla is a hilltop settlement new in EM I, like for example Elenes, Melidhoni (Mylopotamou) and possibly Dhrapanokephala [14]; the most common pottery shape, the jug, is also new and completely unrelated to the Cretan Neolithic, but closely paralleled in the Troy I period in western Anatolia [15].

Debla, other open settlements and a large number of caves [16] document, through their scored and associated wares, the first substantial occupation in western Crete. It is contemporary with EM I and possibly the end of the Neolithic in central Crete. So far there is only one radiocarbon date available. It is 2550 ± 300 B.C. (Sa - 241) and from the Ledaka cave at Melidhoni (Apokoronou), associated with scored ware [17]. After dendrochronological calibration this gives a historical date of c. 3670 - 2950 B.C. It is hoped that samples from Debla may produce a date for the probably late EM I floor deposit in the main building.

J. TZEDHAKIS — PETER WARREN

14. Faure, BCH 89 (1965) 56 - 57.

15. Warren, Κρητ. Χρον. ΙΘ' (1965) 37 note 18. Blegen et al., Troy I (1950) pl. 227, 35.649; pl. 228; pl. 267, 36.676. Bittel, Prähistorische Forschung in Kleinasien (1934) Taf. III, 1 (Belikesir, Yortan Culture). Forsdyke, Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum I Part i, Prehistoric Aegean Pottery (1925) pl. I, A 11, A 36 (Yortan).

16. Faure, AAA, II (1969), p. 213 - 216.

17. Faure, BCH 89 (1965) 57. AAA, II (1969) 216. Delivorrias et al. Radiocarbon 7 (1965) 243.

RÉPARATIONS ANTIQUES *

Selon la tradition, Damophon de Messène a restauré au 2ème s. av. J.-C. la statue de culte à Olympie – le Zeus chryséléphantin de Phidias. À leur tour, les sculptures de Damophon à Lykosoura furent réparées au 2ème s. av. J.-C., sous Hadrien : une tritonesse du trône est certainement de cette date [1]. D'autres réparations antiques des sculptures de marbre ont été signalées : le remaniement (hellénistique) d'une statue d'éphèbe (fin du 5ème s. av. J.-C.) à l'Héraion de Samos [2], les vicissitudes du Poseidon de Mélos [3]; en revanche, les pièces rapportées (la pointe de la barbe, un pan de draperie) de la stèle d'Aristion [4] correspondent plutôt à un pentimento (ou à un défaut de marbre) qu'à une réparation postérieure. Des exemples pourraient être multipliés facilement, s'il n'y avait pas de difficultés de démonstration. En effet, les faits (bien perceptibles sur les monuments, une fois reconnus) disparaissent sur les reproductions, de sorte que l'on peut douter de leur existence même. Des photographies constituant « des pièces à conviction » sont si rares, qu'elles justifient la liste suivante, où plusieurs cas déjà signalés accompagnent des observations inédites.

1. Le colosse de Samos (fig. 1) [5]. Sur le flanc gauche, une surface oblongue bien définie est remplie d'arêtes de poisson incisées [6]. Il n'y a presqu'

* Les remerciements de l'auteur sont dûs à Athéna Kaloyéropoulou, G. Willers et F. Willemsen.

1. Cf. S. Karouzou, Collection des sculptures (Musée Archéologique National, Athènes, 1968) p. 173 no. 2175; la comparaison avec les nos. 2171, 2172 et 2174, exposés à côté, aurait pu expliquer des problèmes posés par le sondage à Lykosoura (E. Lévy, BCH 91 (1967) 518 sqq.); on se démande si elle aurait pu inspirer des opinions téméraires (G. Donnay, ib. 546 sqq.).

2. Cf. E. Homann-Wedeking, AA, 1969, 556 sqq., fig. 6.

3. Cf. J. Schäfer, Antike Plastik 9 (1968), 55 sqq.

4. Cf. A. Conze, Die attischen Grabreliefs I (Berlin 1893) no. 2. G. Richter, The Archaic Attic Gravestones (2ème éd., London, 1961) no. 67; deux autres cas de restaurations antiques peuvent être mentionnés : le kouros de Kératéa (Athènes 1904, G. Richter, Kouroi, 3ème éd. (London 1970), no. 89) a été réparé à l'époque romaine (cf. V. Kallipolitis, AAA, une tête d'éphèbe de l'Agora d'Athènes (S 212) a été retravaillée à l'époque romaine (cf. T. Leslie Shear, Hesperia 2 (1933), 528 sqq. figs. 13-14).

5. Cf. E. Buschor, Altsamische Standbilder IV (1960) figs. 257-259; il est regrettable que la dernière éd. de Kouroi (1970; no. 24, fig. 96) ignore l'addition de l'autre jambe.

6. Photographie de l'Institut Archéologique allemand d'Athènes; observation faite en 1969.

Fig. 1. Le colosse de Samos

aucune dépression, seule « l'écorce » du polissage étant entamée. L'intervention est intentionelle, son but demeure inexpliqué; certainement pas le support pour la main (cassée), car celle-ci fut placée plus haut.

2. L'Athéna mélancolique, relief au Musée de l'Acropole 695 (fig. 2) [7]. À la suite du pourtour cassé, les plis au dessus du talon gauche ont été refaits [8]. Leur relief est plus bas tout en entamant le niveau du fond, les coups de ciseau sont irréguliers, la surface n'a pas été repolie.

3. Tête d'éphèbe, au Musée du Céramique (figs. 3 - 4) [9]. Une horrible entaille verticale au milieu du visage a été faite pour servir de support au nez restauré. Une intervention si peu scrupuleuse ferait songer à une époque plus récente; or elle est parfaitement antique. En outre, le visage est partiellement repoli, les paupières sont retouchées, plusieurs coups de trépan dans la chevelure sont nettement secondaires. L'occiput (endommagé) avait été traité sommairement [10]: la tête a dû faire partie d'un fronton sculpté du 5ème s. av. J.-C. (*ca.* 430 - 410) [11], réparé au début de l'empire.

7. Cf. R. Lullies — M. Hirmer, Griechische Plastik (Munich 1957), fig. 137. BrBr 783 (1939).

8. Photographie de J. Eisenberg; observation faite en 1965.

9. Cf. H. Riemann, Kerameikos II (Berlin 1940) no. 116, pl. 26.

10. Photographie de l'Institut Archéologique Allemand d'Athènes.

11. Le torse Kerameikos II, no. 21, pl. 33 aurait pu appartenir au même ensemble.

Fig. 2. Athéna mélancolique. Musée de l'Acropole no. 695

4. La stèle de Krito et Timarista, Musée de Rhodes (fig. 5)[12]. Une photographie nouvelle confirme l'observation signalée dans cette même revue[13]: la coiffure de Krito fut retaillée après un accident; le volume des cheveux fut rétréci et la surface est restée piquetée.

5 - 8. Quatre stèles funéraires attiques du 5ème siècle :

(5). Musée National d'Athènes 713 (fig. 6)[14]. Le relief contenait à

12. Photographie de l'Institut archéologique Allemand d'Athènes; cf. Cl. Rh. 4 (1931) 37 sqq., figs. 9 - 10, pl. I; Cl. Rh. 5 (1931) 31 sqq., pls. 4 - 7; Lullies - Hirmer 183; AM 76 (1961) Beil. 56.

13. Cf. AAA 3 (1970) p. 369.

14. Cf. Conze no. 36.15; K. Friis Johansen, The Attic Grave-reliefs (Copenhague, 1951) fig. 69; H. Biesantz, Die thessalischen Grabreliefs (Mainz 1965) K 54 pl. 1.

Fig. 3 - 4. Tête d'éphèbe. Athènes. Musée du Céramique no. 7583

l'origine deux figures — l'observation signalée en 1965[15] fut formellement niée par H. Möbius [16]. La nouvelle photographie permet de la réaffirmer. Le côté gauche de la stèle fut coupé; à cette occasion, la figure assise a perdu le grand orteil du pied droit, le fronton s'en trouve un peu désaxé et la surface entre la figure assise et le rebord fut attaquée par le fer dentelé. L'éclairage rasant permet cependant d'entrevoir le pourtour de la tête d'une seconde figure féminine, débout, qui serrait la main de la figure assise: ainsi s'explique l'étrange objet qui reste entre les doigts de cette dernière. En outre, le relief sous le siège (un animal?) fut supprimé et la figure assise fut retouchée. Les plis du chiton et du manteau ont été réincisés, le misérable contour de la cuisse et du genou est également dû à cette opération dont l'intention

15. Cf. Listy Filol. 88 (1965) 18 sqq., pl. IV. 2; Eirene 5 (1966) 83 n. 21.

16. Cf. Ornamente griechischer Grabstelen (2ème éd., Munich 1968), p. 105 : « Dass neben der thronenden Frau eine kleine Figur weggemeiselt sei, konnte ich am Original nicht sehen ».

fut de ressusciter le relief cassé pour une deuxième utilisation. L'apparence ancienne [17] du relief s'explique par cette intervention peu compétente; le travail original datait de 430 - 420 av. J. - C. La facture, purement attique, fut détériorée jusqu'à produire une impression « thessalienne ».

17. La date 450 av. J.-C., proposée par Biesantz, paraît trop récente à Möbius.

(6). Aristylla et Rhodilla, Musée National d'Athènes 766 (figs. 7 - 8)[18]. La stèle fut reutilisée [19]. On a retaillé le relief, probablement assez endommagé. La figure assise a sept doigts (compte tenu du pouce, invisible),

18. Photographie A. Kaloyéropoulou; cf. Conze 115.24; C. Clairmont. Gravestone and Epigram (Mainz 1970), no. 27. pl., 13.

19. Cf. Listy Filol. 88 (1965) 20; Eirene 5 (1966) 83. no. 20; AJA 75 (1971) 349.

Fig. 5. Stèle de Krito et Timarista. Musée de Rhodes

Fig. 6. Stèle funéraire du Musée National no. 713

l'himation qui recouvre sa tête, est supprimé derrière la nuque, devenue très large. La poitrine de la figure de-bout est aplatie, les très simplifiés plis des deux personnages sont réincisés. L'intervention peu compétente est res-

ponsable de la pauvre prestance du relief [20]. L'inscription actuelle est également secondaire.

(7). Dame au roquet, Athènes 882 (fig. 9) [21]. Lors de l'utilisation secondaire de la stèle [22], on a supprimé la figure d'une petite servante, debout (derrière le chien), faisant face à sa maîtresse. Par conséquence, rien ne reste de la composition originale du relief [23].

(8). Musée National d'Athènes 1822 (non réproduite) [24]. L'acrotère latéral de gauche fut brisé et réparé. Sur la façade et sur le côté, six trous subsistent: ils étaient aménagés pour des tiges métalliques — supports du fragment rapporté. L'accident aurait pu se produire lors de l'installation de la stèle sur le tombeau.

9 - 10. Deux statues trouvées dans les constructions antiques de la villa Patrizi; les circonstances de découverte, aussitôt rapportées [25], garantissent que les deux marbres ont été préservés de toute intervention moderne — l'examen des surfaces le confirme également.

Fig. 7. Stèle funéraire du Musée National no. 766

20. L'état original de la stèle était l'œuvre du sculpteur de Stésikléa. Cf. la liste de J. Frel — B. M. Kingsley, Greek, Roman and Byzantine Studies 11 (1970) 213 nos. 54 - 65 (no. 57 est à supprimer).

21. Cf. Conze 50 (23.5); G. Rodenwaldt, Das Relief bei den Griechen (Berlin 1923) 72. T. Dohrn, Attische Plastik vom Tode des Phidias (Krefeld 1957) pl. 5 a.

22. Cf. Eirene 5 (1966) 82 sqq.

23. Pace T. Dohrn, pp. 117 sqq.

24. Cf. e.g. BCH 92 (1968) 713, fig. 1.

25. Cf. Not. Sc. 1903 60, 1904 225 sq.; Bull. Comunale 31 (1903) 290, 32 (1904) 201.

Fig. 8. Détail de la fig. 7

9. Copie romaine de l'Eiréné de Céphisodote, New York, the Metropolitan Museum of Art, 06.311 (figs. 10 - 12) [26]. La tête était encastrée, le bras droit rapporté. Pour ce dernier, le copiste a très soigneusement aménagé une espèce de manche, couvrant le joint, doté d'une tige métallique au centre [27]. Par la suite, la statue a dû subir des dommages assez sérieux. Pour y remédier, on a procédé à des réparations peu élégantes, mais efficaces. Le pourtour de l'encastrement de la tête est recoupé. Pour le bras gauche, on a entaillé à gros coups de ciseau une cavité irrégulière avec un trou pour le goujon au milieu. Un pan de draperie fut brisé de chaque côté. Pour le rapporter, on a utilisé des agrafes métalliques plantées dans des trous circulaires, faits avec peu de préci-

26. Photographie courtesy MMA, Rogers Fund 1906; G. Richter, Catalogue of Greek Sculptures (Cambridge, Mass. 1954) no. 98, pl. 80.

27. G. Richter, Catalogue no. 190, pl. 133; G. Richter, The Portraits of the Greeks (London 1965) 261, fig. 1680.

Fig. 9. Stèle funéraire du Musée National no. 882

sion. Sous le bras gauche, il y avait deux agrafes verticales, sous celui de droite, une agrafe verticale et une autre transversale.

10. Statue - portrait d'un homme assis, signée par Zeuxis, New York, the Metropolitan Museum of Art 09.221.4. (non réproduite). Voici

10. Côté gauche.

11. Côté droit. Détail.

12. Le revers. Détail.

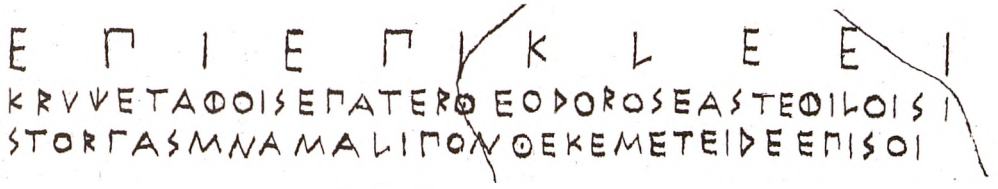
Figs. 10 - 12. Copie romaine de l'Eiréné de Céphisodote. New York. The Metropolitan Museum of Art. No. 06.311

les réparations (mal visibles sur les photographies disponibles) : le pourtour de l'encastrement de la tête est retaillé; le joint pour le bras droit (rapporté), d'un travail très sommaire, est secondaire; les trous pour les tiges métalliques dans le bras gauche ont été aménagés lors de la réparation (pour supporter un instrument musical ?); la surface sur le genou gauche est resculptée; le pied droit, cassé, fut rapporté par une tige de fer, dont le reste subsiste. En revanche, une partie du pied gauche fut rapporté dans le travail original—le fragment a disparu, sur les deux surfaces du joint, une espèce d'anathyrose a été aménagée avec soin.

J. FREL

ZU EINEM EPIGRAMM AUS THEBEN

Das von S. N. Kumanudis, ΑΔ 25, (1970): Chronika, 136 f., publizierte Fragment einer Stele im Museum von Theben (es war nach Aussage des Phylax in der Türschwelle eines abgerissenen Hauses bei der Kadmeia verbaut), das sicher noch der Mitte des fünften Jahrhunderts v. Chr. angehört, läßt sich sinngemäß etwa folgendermaßen rekonstruieren (mir liegt meine Abschrift und ein Abklatsch vor):

[ἐπὶ Ἐπι]κλέε [ι].
[κρύψε τάφοι σε πατερ] Θεόδορος, ἐᾶς δὲ φίλοισι
[στοργᾶς μνᾶμα λιπο]ν θεκε με τεῖδε ἐπί σοι.

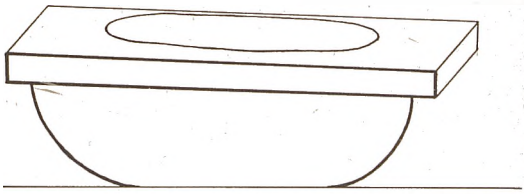
Das Denkmal (die Stele) spricht, wie so häufig in den frühen Epigrammen. In Vers 1 ließe sich z. B. mit [κρύψ' ἕταρός σε τάφοι], im Pentameter mit [στοργᾶς δεῖγμα πορο]ν variieren.

WERNER PEEK

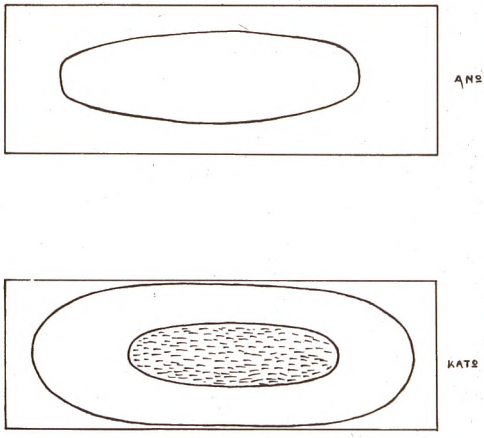
ZU DEN INSCHRIFTEN VON ΑΓ. ΛΟΥΚΑΣ

In den in dieser Zeitschrift 4, 1971, 439 ff. von E. Vanderpool veröffentlichten Inschriften sind mehrere kleine Versehen zu berichtigen: In Zeile 2 des attischen Dekrets war [- -] ξενον (z. B. [Πολύ] ξενον) Εὐμηλίδα zu drukken in Z. 4 καλέσαι δὲ αὐτοὺς καὶ ἐπὶ ξένια. Auf Seite 442 rechts, Abschnitt 2 muß es «IG IX, pars I[1]» heißen, nicht «I. G. XI, pars I[1]». — Der im Glockenturm verbaute Grabstein (Seite 443 oben rechts) trägt zweifellos nicht den unmöglichen Namen ΠΑΙΔΕΚΟΣ, sondern gehört einem ΠΑΙΔΕΡΩΣ.

WERNER PEEK

ΝΕΑ ΜΑΡΜΑΡΙΝΗ ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΗ ΒΑΣΙΣ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΙΝ

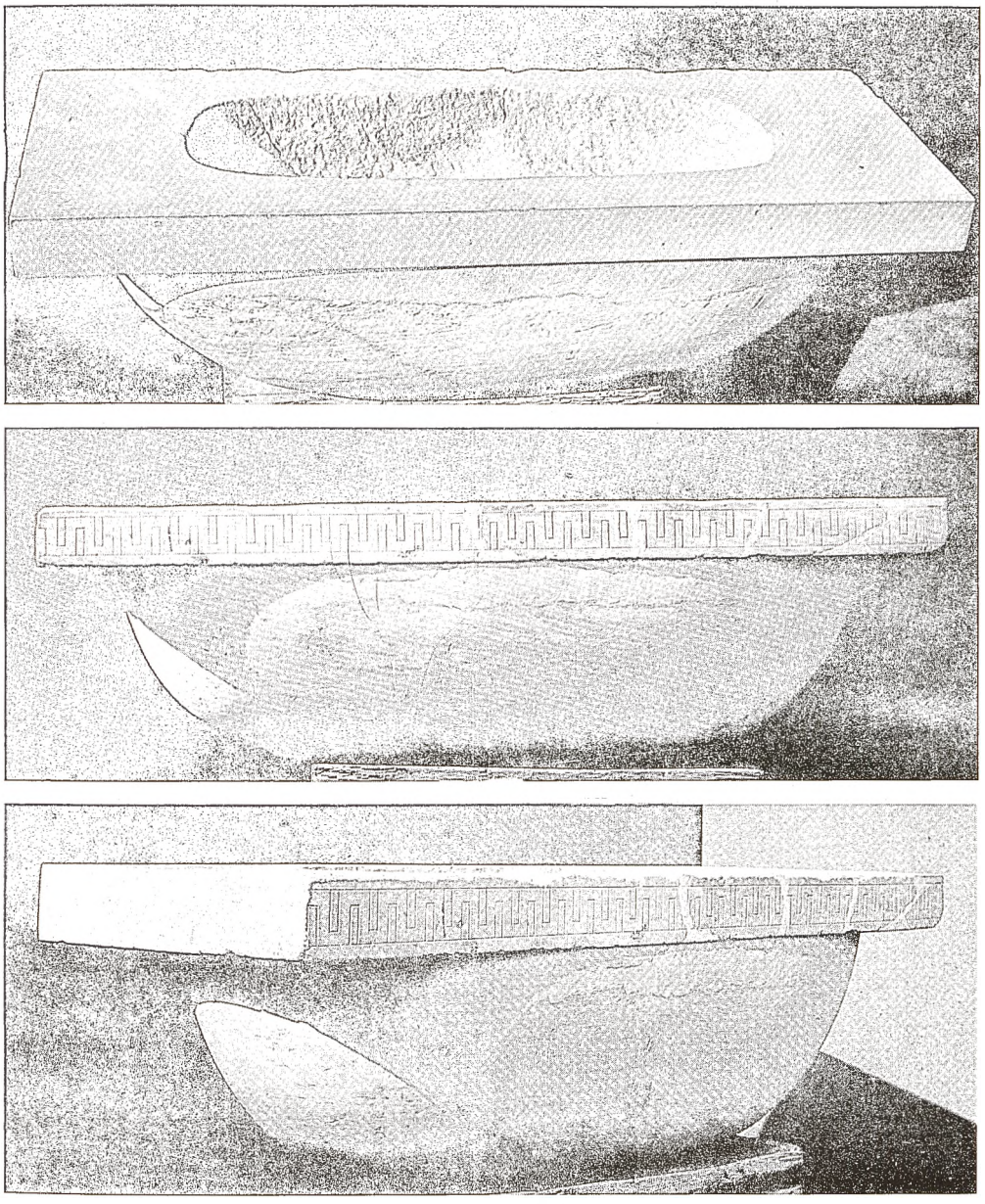

Σχέδ. 1

Ἡ μαρμαρίνη βάσις ἀρχαϊκοῦ ἀναθήματος, ἡ ὁποία εἰκονίζεται εἰς τὰς φωτογραφίας (εἰκ. 1 - 3· σχέδ. 1), ἀποδεικνύει ὅτι σπουδαῖα μνημεῖα εἶναι ἀκόμη δυνατὸν νὰ προκύψουν ἀπὸ μίαν συστηματικὴν ἔρευναν μεταξὺ τοῦ πλήθους τῶν λίθων, οἱ ὁποῖοι εἶναι κατεσπαρμένοι εἰς τὸ ὕπαιθρον τῆς Ἀκροπόλεως. Οὕτω τὸν χειμῶνα τοῦ 1969 - 1970 περισυνελέγη ὀλίγα μέτρα δυτικῶς τοῦ Ἐρεχθείου ὀγκῶδες τεμάχιον ἐξ ὑποτέφρου Ὑμηττείου μαρμάρου, τὸ ὁποῖον προέρχεται, ὅπως ἀπεδείχθη, ἐξ ἀρχαϊκῆς βάσεως. Τὸ σχῆμά του εἶναι πολὺ ἰδιόρρυθμον, βασικῶς μὲν ἐχινοειδές, ἡ τομὴ ὅμως δὲν εἶναι κυκλικὴ ἀλλ' ἐλλειψοειδής, ὁ δὲ ὄγκος του ὁμοιομόρφως σχεδὸν στενοῦται πρὸς τὰ κάτω, πρὸς μίαν ἐπίσης ἐλλειψοειδῆ ἐπιφάνειαν ἑδράσεως. Πρὸς τὸ τμῆμα τοῦτο ἀνεγνωρίσθη ἐν συνεχείᾳ ὅτι συνανῆκε μία μαρμαρίνη πλὰξ ἀρχαϊκοῦ ἀναθήματος ὀρθογωνικοῦ σχήματος, ἡ ὁποία ὀλίγα ἔτη προηγουμένως εἶχε συντεθῆ ἐκ πολλῶν τεμαχίων· εἰς τὰς καθέτους αὐτῆς ὄψεις ἔχει σκαλιστὸν μαίανδρον χρωματισμένον ἄλλοτε δι' ἐρυθροῦ χρώματος. Μὲ τὸ πλησίασμά των τὸ ἐλλειψοειδὲς τμῆμα καὶ ἡ πλίνθος ἀπεδείχθη ὅτι εἶχον πλήρη ἐπαφήν.

Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς πλακὸς εἶναι ἐσκαμμένη εἰς μίαν ἐλλειψοειδοῦς σχήματος βαθεῖαν κοιλότητα, ἡ ὁποία φθάνει μέχρι τοῦ κάτω, τοῦ ἐχινοειδοῦς τμήματος, καὶ ἐχρησίμευε προφανῶς εἰς τὴν ὑποδοχὴν τῆς πλίνθου τοῦ ἀναθήματος.

Ἡ ἀποτελεσθεῖσα βάσις (μῆκ. πλακὸς 1.483, πλάτος 0,517, ὕψος συνολικὸν τῆς βάσεως 0,46 καὶ 0,405, πάχ. πλακὸς 0,093 μ.) εἶναι ὄχι ἁπλῶς ἰδιόρρυθμος, ἀλλ' ἐξ ὅσων γνωρίζω μοναδική. Ἔχομεν βάσεις ἀναθημάτων ὀρθογωνίους, ἔχομεν βάσεις εἰς σχῆμα κίονος, λείου, ραβδωτοῦ ἢ πρισματικοῦ, μὲ κιονόκρανα ἰωνικὰ ἢ «στρογγύλα», ἀλλὰ τοῦ παρόν-

Εἰκ. 1 - 3. Μαρμαρίνη ἀρχαϊκὴ βάσις ἐξ Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν

τος, σκαφοειδοῦς εἴδους, δὲν ὑπάρχει ἄλλο μέχρι τῆς στιγμῆς παράδειγμα. Ἴσως ὁ λόγος νὰ εἶναι ὅτι εἰς τὸ στάδιον ἐκεῖνο οἱ τεχνῖται ἐπειραματίζοντο ἀκόμη διὰ τὴν ἐξεύρεσιν τῶν καταλληλοτέρων διὰ τὰς διαφόρους κατηγορίας τῶν ἀνα-

θημάτων βάσεων καὶ ὅτι ὁ παρὼν τύπος δὲν ἐφάνη εἰς αὐτοὺς ἱκανοποιητικὸς καὶ ἐγκατελείφθη. Διότι, ὅπως ὑποδηλοῖ ὁ ὑψηλός, μνημειώδης μαίανδρος, ἡ νέα βάσις εἶναι ἀπὸ τὰς παλαιοτέρας ἀττικὰς αἱ ὁποῖαι μᾶς ἔχουν σωθῆ, ἀσφαλῶς προγενεστέρα τοῦ 550 π.Χ., ἂν καὶ ὄχι πολύ. Μία χρονολόγησίς της εἰς τὴν χρονικὴν περιοχὴν τοῦ Μοσχοφόρου εἶναι πολὺ πιθανή.

Τί ἦτο τὸ ἐπὶ τῆς βάσεως ἀνάθημα; Τὸ σχῆμα τῆς κοιλότητος μᾶς ὁδηγεῖ μᾶλλον εἰς ἵππον, εἴτε μόνον του εἴτε μετὰ ἱππέως. Εἶναι, πάντως, ἀξιοσημείωτον ὅτι κανὲν ἐκ τῶν σωθέντων ἱππικῶν ἀγαλμάτων τῆς Ἀκροπόλεως δὲν εἶναι τόσον παλαιόν, ὥστε νὰ ἀγάγῃ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἀνῆκε εἰς τὴν νεοσυντεθεῖσαν βάσιν, οὔτε κἂν ὁ ἱππεὺς Rampin, ὁ ὁποῖος ἐν πάσῃ περιπτώσει ἦτο ὁ εἷς μόνον ζεύγους ἱππέων προφανῶς ἐχόντων κοινὴν βάσιν, ἐπομένως καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου ἀδύνατον νὰ ἦτο ἐστημένος εἰς τὴν ἐξεταζομένην. Κυρία ὄψις ταύτης ἦτο φυσικὰ ἡ μία ἐκ τῶν μακρῶν πλευρῶν.

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἐπίσης ἡ ἔντονος διαφορὰ εἰς τὸ συνολικὸν ὕψος τῶν δύο στενῶν πλευρῶν. Πέντε καὶ ἥμισυ ἑκατοστὰ εἶναι ὑψηλοτέρα ἡ βάσις εἰς τὴν μίαν στενὴν πλευρὰν ἀπὸ τὴν ἄλλην οὕτως ὥστε, ἐὰν ὁριζοντιώσωμεν τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἑδράσεώς της, ἡ πλὰξ αὕτη παρουσιάζεται ἰσχυρῶς κεκλιμένη. Ποῖος ὁ λόγος τῆς ἰδιορρυθμίας ταύτης δὲν ἠμπορῶ νὰ ἐξηγήσω. Μήπως ἐπειδὴ ἡ βάσις ἦτο τοποθετημένη εἰς κάποιαν λοξὴν ἐπιφάνειαν καὶ ἐπεδιώκετο διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἡ ἀποκατάστασις τῆς ὁριζοντιότητος τῆς πλίνθου; Ἢ μήπως, ἀντιθέτως, ὁριζοντία ἦτο ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἑδράσεως καὶ ἡ πλίνθος ἦτο λοξή, διότι ἤθελον ἴσως νὰ δώσουν καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου κίνησιν εἰς τὴν παριστωμένην μορφήν; Διὰ τοὺς κάτωθι λόγους μᾶλλον ἀποκλίνει ὁ ὑπογραφόμενος πρὸς τὴν δευτέραν πιθανότητα: 1. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν δυσκόλως θὰ ἐξησφαλίζετο ἡ σταθερότης τῆς βάσεως ἐπὶ τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου, ἐφ' ὅσον λείπει κάτω τὸ μέσον τῆς στερεώσεως τόσον βαρέος ὄγκου λ.χ. σύνδεσμος καὶ 2. Εἰς τὴν εἰκ. 3, ὅπου ἡ βάσις ἀπεικονίζεται μὲ λοξὴν τὴν πλάκα, φαίνεται ἀρκετὰ καθαρὰ ὅτι ἡ ἀριστερὰ αὐτῆς ἀκμὴ εἶναι πράγματι κατακόρυφος, προσδιορίζουσα καὶ τὴν ὀρθὴν θέσιν τοῦ ὅλου.

Σημειώνω ἐπίσης καὶ τὸ ἑξῆς: Ὁ «ἐχῖνος» εἰς τὴν μίαν ἐκ τῶν δύο στενῶν πλευρῶν φουσκώνει περισσότερον παρ' ὅ,τι εἰς τὴν ἄλλην. Ὁ λόγος ἦτο χωρὶς ἄλλο ὀπτικός, εἶχε σχέσιν δηλαδὴ μὲ τὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀντίκρυζε κανεὶς τὸ πρῶτον τὴν βάσιν.

Ἀλλ' εἰς ποῖον ὕψος καὶ ποῦ τῆς Ἀκροπόλεως ἦτο ἐστημένη αὕτη; Κατ' ἀρχὴν ἀπίθανον νὰ ἦτο πολὺ χαμηλά, ἐπὶ τοῦ ἐδάφους λ.χ., διότι τὸ αἰσθητικὸν ἀποτέλεσμα θὰ ἦτο κακόν. Μόνον ἐὰν τὴν φαντασθῇ κανεὶς ἐπί τινος εὐρείας ἐπιφανείας (ὄχι ἐπὶ στύλου ἢ στενῆς ὁπωσδήποτε βάσεως), ἀντιστοιχούσης τουλάχιστον εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὀφθαλμοῦ, δύναται νὰ μειωθῇ ἡ κακὴ ἐντύπωσις τοῦ γαστρώδους «ἐχίνου». Δυσχερέστατον δὲ καὶ ὁπωσδήποτε ριψοκίνδυνον εἶναι νὰ προσπαθήσῃ κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ποῦ τῆς Ἀκροπόλεως ἦτο ἡ θέσις τῆς ἰδιορρύθμου ταύτης βάσεως, διότι ἐπὶ τοῦ βράχου δὲν σώζεται κανὲν λάξευμα σχήματος ἀντιστοίχου πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν ἑδράσεως τοῦ νέου μαρμάρου, αἱ δὲ γενικώτεραι δυνατότητες εἶναι ἀρκεταί.

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

UBER EINE NEUE ARCHAISCHE STATUENBASIS AUF DER AKROPOLIS

Eine sehr eigenartige archaische Statuenbasis hat sich vor einigen Jahren aus Bruchstücken der Akropolis zusammengestellt. Es handelt sich um eine Sonderart des sogenannten Rundkapitells und besteht aus einem oblongen wannenartigen « Echinus », auf dem eine rechteckige « Abakus » platte ruht. Die Seiten des « Abakus » sind mit eingeritztem Mäander geschmückt. Auf der Oberseite ist eine ovale Eintiefung vorhanden für die Einlassung der Plinthe des Weihgeschenks, das vielleicht ein Pferd war. Fraglich ist die Aufstellungshöhe. Als Zeit wird die erste Hälfte des 6. Jhts angenommen.

GEORG DONTAS

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

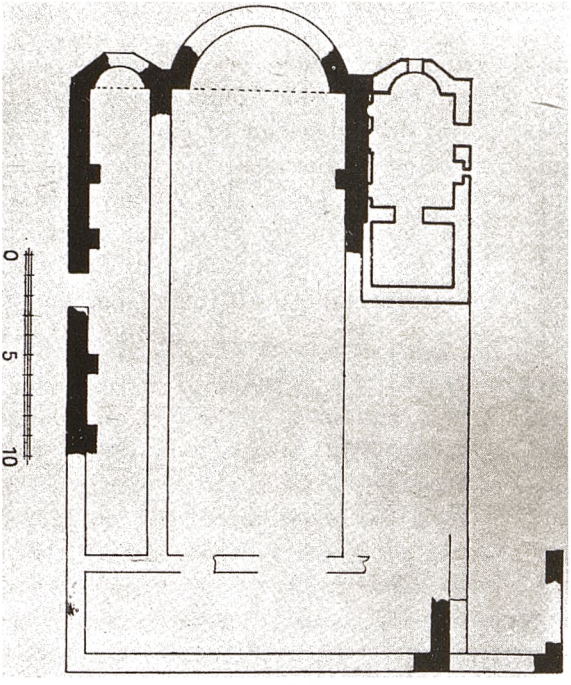
Ὁ εἰς ἀπόστασιν 4 χιλιομέτρων βορείως τῆς Φιλιππιάδος, παρὰ τὴν ἐθνικὴν ὁδὸν Ἄρτης - Ἰωαννίνων, ἠρειπωμένος ναὸς τῆς Παντανάσσης, σπανιώτατα μνημονεύεται εἰς τὴν βιβλιογραφίαν. Ὁ μητροπολίτης Ἄρτης Σεραφεὶμ Ξενόπουλος ἐταύτιζε τὰ ἐρείπια πρὸς τὴν ἑτέραν τῶν μονῶν, τὰς ὁποίας ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ ὁ Β′ (περίπου 1231 - 1267) ἀνήγειρεν εἰς ἔνδειξιν μετανοίας διὰ τὴν πρόσκαιρον ἀποπομπὴν τῆς συζύγου του [1]. Ὁ Γεώργιος Σωτηρίου ἀφιέρωσεν ὀλίγας γραμμὰς εἰς τὸν ναὸν καὶ ἐδημοσίευσε σκαρίφημα τῆς κατόψεώς του εἰς τὸ περὶ τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν ἄρθρον του [2]. Κατὰ τὴν κάτοψιν ταύτην (σχέδ. 1) ἡ Παντάνασσα ἦτο τρίκλιτος βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, εἰς τὸ νότιον κλίτος τῆς ὁποίας ὑπῆρχε παρεκκλήσιον. Ἐσχάτως ὁ καθ. Δ. Πάλλας, περιγράφων τὸ μνημεῖον βάσει τῆς ὑπὸ τοῦ Σωτηρίου δημοσιευθείσης κατόψεως, διέβλεπε σχέσιν του πρὸς τὴν ὑστέραν φάσιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Νικοπόλεως [3].

Ἀπὸ τοῦ 1967 ἤδη ἡ 5η Ἐφορεία Βυ-

1. Σεραφεὶμ Ξενοπούλου, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ἠπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης (ἔκδ. Γ. Τσούτσινου), Ἄρτα, 1962, σ. 54. Τὴν ταύτισιν δέχεται ὁ καθ. Ὀρλάνδος (Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης, ΑΒΜΕ, Β′ (1936), σ. 89, σημ. 1). Περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ διασώζοντος τὴν σχετικὴν πληροφορίαν Βίου τῆς Ὁσίας Θεοδώρας βλ. Λ. Βρανούση, Χρονικὰ τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Τουρκοκρατουμένης Ἠπείρου, Ἰωάννινα, 1962, σ. 49 - 54.

2. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντιναὶ βασιλικαὶ Μακεδονίας καὶ Παλαιᾶς Ἑλλάδος, ΒΖ, 30 (1929/30), σ. 572, εἰκ. 5.

3. RbK, II, στ. 245, 252 (λ. Epiros).

Σχέδ. 1. Παντάνασσα Φιλιππιάδος. Κάτοψις κατὰ Γ. Σωτηρίου

ζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων εἶχε προγραμματίσει ἀνασκαφὴν τοῦ ναοῦ [4]. Αἱ σχετικαὶ ἐργασίαι κατέστη δυνατὸν ν' ἀρχίσουν μόλις τὸν παρελθόντα Σεπτέμβριον, ἀφοῦ προηγουμένως, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1970, ἐστερεώθη τὸ κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν ἑτοιμόρροπον παρεκκλήσιον, τὸ μόνον τμῆμα τοῦ μνημείου τὸ ὁποῖον σώζεται μέχρι τοῦ ὕψους τῆς στέγης.

Μέχρι τοῦ προπαρελθόντος ἔτους τὰ ἐρείπια, καλυπτόμενα ὑπὸ πυκνοτάτης βλαστήσεως, ἦσαν σχεδὸν ἀόρατα (εἰκ. 1). Κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ 1970 τὸ μνημεῖον ἐκαθαρίσθη ἀπὸ τοὺς θάμνους καὶ ἀπεμακρύνθησαν οἱ καλύπτοντες τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν σωροὶ χωμάτων (εἰκ. 2). Κατεφάνη ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τρικλίτου ναοῦ, μὲ τὴν κεντρικὴν ἁψῖδα ἡμικυκλικὴν καὶ τὰς πλαγίας τριπλεύρους, ἀλλὰ περὶ ναοῦ μὲ τρεῖς τριπλεύρους ἁψῖδας, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἦσαν προσκεκολλημένα δύο παρεκκλήσια, ἀπολήγοντα ἕκαστον εἰς τρίπλευρον ὡσαύτως ἁψῖδα. Ἡ τοιχοδομία καὶ ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, μαρτυροῦντα ὅτι τὸ μνημεῖον εἶναι κτίσμα τοῦ Δεσποτάτου, ἐπεβεβαίωσαν τὴν ὀρθότητα τῆς ταυτίσεώς του πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Β' ἱδρυθεῖσαν μονήν [5].

4. Βλ. σχετικῶς ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 301.

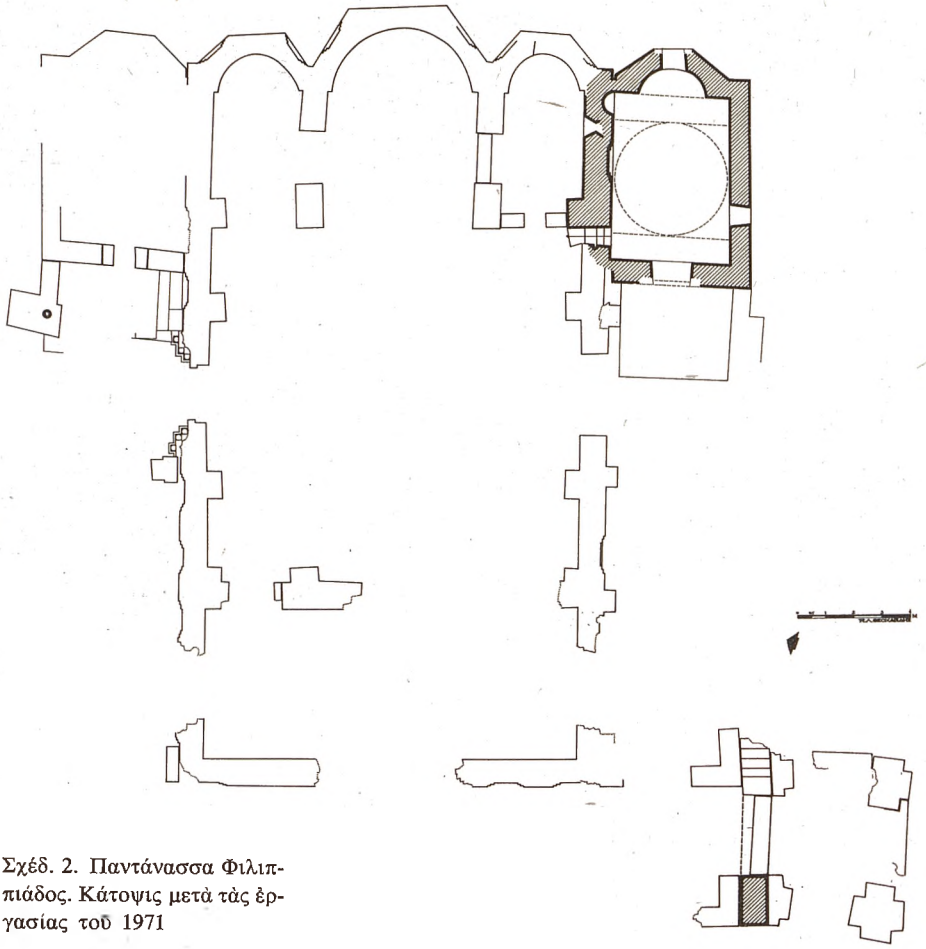
5. Ὁ Σωτηρίου ἀνήγαγε τὸ μνημεῖον ἀορίστως εἰς τὴν βυζαντινὴν (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν) περίοδον (ἔ.ἀ., σ. 572)· ἀλλαχοῦ τὸ χρονολογεῖ μετ' ἄλλων βασιλικῶν εἰς τὸν 10ον ἢ 11ον αἰῶνα (Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι, (1942), σ. 319 - 320). Ὁ Πάλλας καταλέγει τὴν Παντάνασσαν μεταξὺ τῶν ἠπειρωτικῶν μνημείων τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου (πρὸ τοῦ 1204) (ἔ.ἀ., στ. 245).

Εἰκ. 1. Παντάνασσα Φιλιππιάδος. Ἄποψις ἀπὸ ΝΑ. πρὸ τῶν ἐργασιῶν

Εἰκ. 2. Παντάνασσα Φιλιππιάδος. Ἄποψις ἀπὸ ΝΑ. μετὰ τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῆς Α. καὶ Ν. πλευρᾶς

Σχέδ. 2. Παντάνασσα Φιλιππιάδος. Κάτοψις μετὰ τὰς ἐργασίας τοῦ 1971

Κατὰ τὰς προσφάτους ἐργασίας ἐκόπησαν τὰ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων φυόμενα δένδρα καὶ ἐπεχειρήθη κατ' ἀρχάς, λόγῳ τῆς σημαντικῆς ἐπιχώσεως, ἐγγιζούσης τὰ 2 μέτρα, γενικὴ ἀποχωμάτωσις τοῦ χώρου εἰς βάθος 0,80 μ. περίπου, ὥστε ν' ἀποκαλυφθῇ τὸ ἀνώτερον τμῆμα τῶν τοίχων καὶ νὰ διαπιστωθῇ ἐὰν ὄντως ἐπρόκειτο περὶ βασιλικῆς, πρᾶγμα διὰ τὸ ὁποῖον οὐδεμία ὑπῆρχε βεβαιότης. Ἡ ἔρευνα αὕτη ὑπῆρξεν ἀποκαλυπτική. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Παντανάσσης δὲν εἶναι βασιλική, ἀλλ' ὀκταγωνικὸς ναός. Πρὸς ἀνατολὰς τοῦ καλυπτομένου ἄλλοτε ὑπὸ τοῦ τρούλλου εὐρέος κεντρικοῦ χώρου, διαστάσεων 12.5 × 13 μ., εἶναι προσκεκολλημένον τὸ τριμερὲς ἱερόν, πρὸς δυσμὰς δὲ νάρθηξ, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ κυρίως ναὸς ἐπεκοινώνει διὰ τριῶν θυρῶν (σχέδ. 2). Δὲν γνωρίζομεν εἰσέτι ἐὰν τὸ μνημεῖον ἀνήκῃ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν «ἁπλῶν» ὀκταγωνικῶν ναῶν, ὡς ἡ

Εἰκ. 4. Πλίνθοι μὲ ἐγχάρακτον ἐπιγραφήν

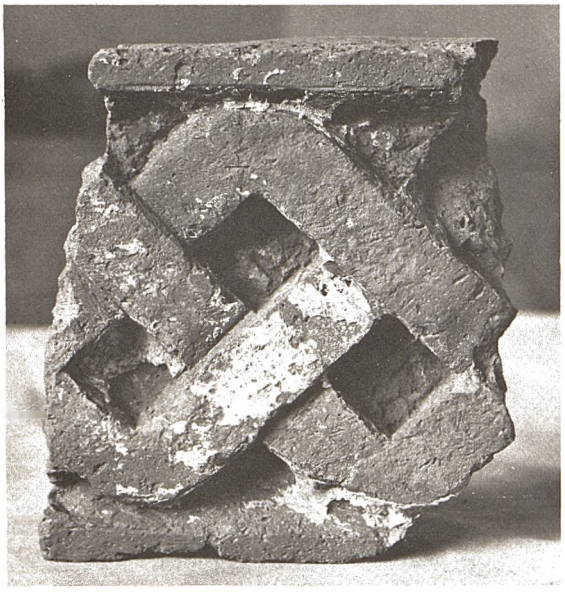
Παναγία ἡ Κρήνα ἢ οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Πυργίου τῆς Χίου [6], ἢ ἐάν, ὡς εἰς τὴν κατὰ μερικὰς δεκαετίας μεταγενεστέραν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἄρτης, εἴχομεν ὑπέρθεσιν σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ἐπὶ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ [7]. Τοιοῦτοι συν-

6. Βλ. σχετικῶς E. Stikas, L'église byzantine de Christianou . . . , Paris, 1951, σ. 38 - 41.

7. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι, 1963, σ. 55 - 65.

Εἰκ. 3. Λεπτομέρεια τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ ΒΑ.

Εἰκ. 5. Πλίνθος κοσμουμένη ὑπὸ ἀναγλύφου ταινιωτοῦ πλέγματος

δυασμοὶ διαφόρων τύπων εἰς τὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα [8].

Σκαφὴ μέχρι τοῦ δαπέδου ἐπεχειρήθη μόνον εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ κυρίως ναοῦ, ἔνθα ἀπεκαλύφθη μνημειώδης πυλών (εἰκ. 3).

Τὸ καθολικὸν ἔχει μῆκος μὲν 27.30, πλάτος δὲ 14.95 μ. εἶναι ἄρα ὁ μεγαλύτερος εἰς μῆκος γνωστὸς ναὸς τοῦ Δεσποτάτου [9]. Ἡ τοιχοποιΐα του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομήν, ἐπενδεδυμένην διὰ πλίνθων πάχους 4 ἑκ., τεθειμένων ἐντὸς κονιάματος ἰσοπαχοῦς πρὸς αὐτάς. Κατὰ διαστήματα παρεμβάλλονται ζῶναι ἐκ λευκῶν λίθων, ἀδρομερῶς λαξευμένων κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν μόνον πλευράν, εἰς τοὺς ἁρμοὺς τῶν ὁποίων παρεντίθενται τεμάχια πλίνθων (εἰκ. 3). Αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι διαρθροῦνται ὑπὸ σειρᾶς τριπλῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων. Αἱ ἀψῖδες θὰ ἐκοσμοῦντο ὑπὸ ἀβακωτῆς ζωφόρου, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τετραγώνων πλίνθων μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυσιν διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου πάκτωσίν των, αἵτινες ἀνευρέθησαν κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Εἰς ἄλλα σημεῖα εὑρέθησαν δύο πλίνθοι μὲ τμῆμα ἐγχαράκτου ἐπιγραφῆς (εἰκ. 4), ἑτέρα πλίνθος φέρουσα ἀνάγλυφον πλέγμα ταινιῶν (εἰκ. 5) καὶ τέλος πλίνθος κοσμουμένη ὑπὸ τριῶν συνεχομένων ρόμβων [10].

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ συμμετρικῶς τοποθετημένα παρεκκλήσια, ἡ διάταξις αὕτη εἶναι ἀρκετὰ συνήθης εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ Δεσποτάτου [11]. Εἰς τὴν Παντάνασσαν τὰ παρεκκλήσια ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μονοχώρων ναῶν μετὰ τρούλλου, κατηγορίαν ἀπαντῶσαν εἰς διαφόρους παραλλαγὰς κατά τε τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον.

8. Αὐτόθι, σ. 62 - 64.

9. Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης ἔχει μῆκος 21.60 μ.

10. Πηλίνη ζωφόρος, κοσμουμένη ὅμως ὑπὸ ἀναγλύφων βοτρύων, καὶ ἄλυσις ρόμβων ἀπαντοῦν εἰς τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τῆς γειτονικῆς Βλαχέρνας (Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ παρὰ τὴν Ἄρταν Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, ΑΒΜΕ, Β΄, (1936), σ. 18 - 19, εἰκ. 12).

11. Ἕτερα γνωστὰ παραδείγματα: Παρηγορήτισσα (Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι, 1963, σ. 47 - 52)· Ἅγιος Βασίλειος Ἄρτης (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ, Β΄ (1936), σ. 116 - 117)· Παναγία Πρεβέντζας (Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ, 24 (1969): Χρονικά, σ. 242)· Σωτὴρ Μοναστηρακίου Βονίτσης (ἀδημοσίευτος· περὶ τοῦ ναοῦ τούτου θὰ διαλάβωμεν προσεχῶς)· Ἅγιος Δημήτριος Κυψέλης (Δ. Εὐαγγελίδης, Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Α΄, Ἀθῆναι, 1955, σ. 182).

Εἰκ. 6. Ὁ τροῦλλος τοῦ νοτίου παρεκκλησίου ἀπὸ ΝΔ. (λεπτομέρεια)

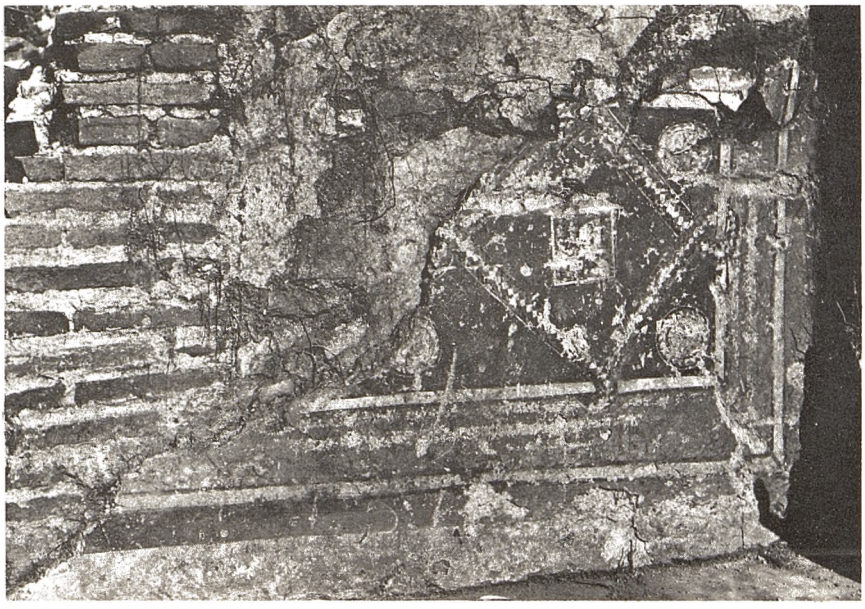
Αἱ ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς τοῦ τρούλλου καμάραι ἔχουν ἐνταῦθα μικρὸν μῆκος, ἐλλείπουν δὲ τὰ εἰς τὰς μακρὰς πλευράς, κάτωθι τοῦ τρούλλου, συνήθως σχηματιζόμενα ἀψιδώματα.

Τὸ νότιον παρεκκλήσιον, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, εἶναι ἐκτισμένον δι' ἀμελέστατα λαξευμένων ἀσβεστολίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεντίθενται ὁριζοντίως τεθειμένα πλινθία. Ἡ τοιχοποιΐα εἶναι ἐπιμελεστέρα εἰς τὴν ἀψῖδα, ἔνθα οἱ λίθοι εἶναι τοποθετημένοι εἰς ἀνισοϋψεῖς στρώσεις, χωριζομένας ὑπὸ μονῶν σειρῶν πλίνθων (εἰκ. 2). Τὸ κυκλικὸν τύμπανον τοῦ τρούλλου φέρει ἐπένδυσιν ἐκ πλίνθων. Στέφεται κατὰ τὴν ἀνατολικήν, νοτίαν καὶ δυτικὴν πλευρὰν [12] ὑπὸ ἐννέα πλινθίνων τόξων, περι-

12. Εἰς τὴν πρὸς τὸ καθολικὸν πλευρὰν δὲν κατεσκευάσθησαν τόξα, διότι αὕτη δὲν ἦτο ὁρατή.

Εἰκ. 7. Νότιον παρεκκλήσιον. Κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῆς ἁψῖδος

Εἰκ. 8. Τοιχογραφία τοῦ βορείου τοίχου τοῦ καθολικοῦ

βαλλομένων ἄλλοτε ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, τὰ ὁποῖα κοσμοῦνται ὑπὸ ζωνῶν δισέψιλον, ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ πλίνθων διατεταγμένων κατ' ἐπαλλήλους ὀρθὰς γωνίας (εἰκ. 6). Μεταξὺ τῶν τόξων παρεμβάλλονται μικροὶ πλίνθινοι σταυροί, ἐκ τῶν ὁποίων σώζεται μόνον εἷς. Εἰς τὴν ἁψῖδα ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος περιορίζεται εἰς μικρὸν τετραφυλλόσχημον σταυρὸν καὶ διπλῆν ὀδοντωτὴν ταινίαν, τεθειμένην κάτωθι τοῦ ὀδοντωτοῦ γείσου (εἰκ. 7).

Εἰκ. 9. Κοσμήτης

Οἱ τοῖχοι τοῦ βορείου παρεκκλησίου σώζονται εἰς πολὺ μικρὸν ὕψος. Ἡ τοιχοδομία καὶ ὁ διάκοσμός του θὰ ἦσαν ἀνάλογοι πρὸς τοὺς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου.

Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ εἶναι ἐστρωμένον διὰ μεγάλων λευκῶν πλακῶν. Πρὸ τῆς βορείας εἰσόδου αἱ πλάκες εἶναι ροδόχροι.

Τὸ καθολικὸν καὶ τὰ παρεκκλήσια τῆς Μονῆς Παντανάσσης μαρτυροῦν περὶ τῆς ποικιλίας τῶν ὑπὸ τῶν μαϊστόρων τοῦ Δεσποτάτου χρησιμοποιηθέντων τύπων ναῶν. Ἡ ἀμελὴς τοιχοποιΐα των, ὅπου ἐπιδιώκεται ἡ γραφικὴ ἐλευθερία, καὶ ὁ εἰς

ὡρισμένα καίρια σημεῖα ἐντοπισμένος πλούσιος κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος ἀποτελοῦν κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ἠπειρωτικῶν ναῶν τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἀντιθέτως, τὰ κοσμοῦντα τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας τοῦ καθολικοῦ τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ αἱ ἐναλλασσόμεναι πρὸς τὴν ὀπτοπλινθοδομὴν ζῶναι λευκῶν λίθων εἶναι στοιχεῖα ξένα πρὸς τὴν ἐντόπιον ἀρχιτεκτονικὴν παράδοσιν, εἰσηγμένα πιθανῶς ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Θεσσαλονίκης, μετὰ τῆς ὁποίας ἡ Ἄρτα εὑρίσκετο τότε εἰς συχνὴν ἐπικοινωνίαν, ἢ ἀπὸ τὰ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τελοῦντα καλλιτεχνικὰ κέντρα τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τὸ καθολικὸν ἦτο κατάγραφον διὰ τοιχογραφιῶν, λείψανα τῶν ὁποίων διατηροῦνται κατὰ χώραν. Ἴχνη ψηφιδωτῶν δὲν εὑρέθησαν. Εἰς τὴν κεντρικὴν ἁψῖδα

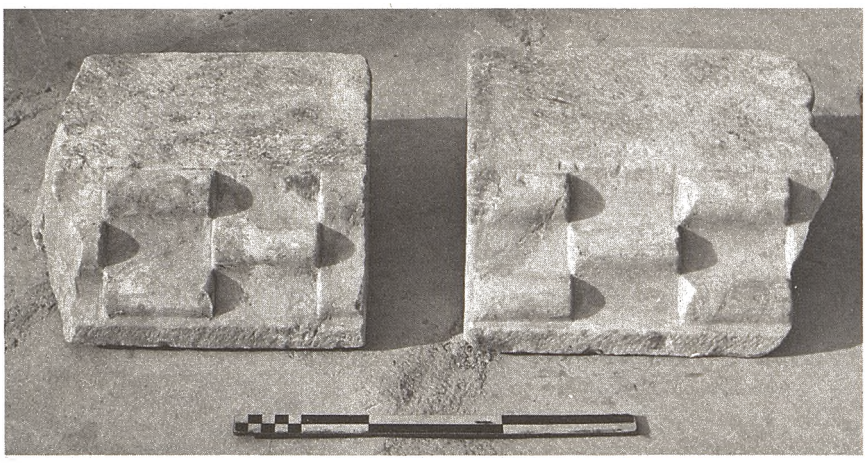

Εἰκ. 10. Πλαίσιον προσκυνηταρίου (;)

εἰκονίζοντο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχαι ἐνδεδυμένοι πολυσταύρια φελόνια. Εἰς τὸν βόρειον καὶ τὸν δυτικὸν τοῖχον σώζονται μικρὰ τμήματα ὀρθίων ἁγίων, κρα-

Εἰκ. 11. Λεπτομέρεια τοῦ βορείου πυλῶνος

Εἰκ. 12. Τμήματα γείσου

τούντων εἰλητάρια. Καλύτερον διατηροῦνται ὀρθογώνια διάχωρα μὲ γεωμετρικὸν διάκοσμον εἰς τὸ κατώτερον τμῆμα τοῦ βορείου τοίχου (εἰκ. 8).

Τὰ εὑρεθέντα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν γλυπτὰ δύνανται νὰ χωρισθοῦν εἰς τρεῖς κατηγορίας: τὰ ἀμιγῶς βυζαντινῆς τεχνοτροπίας, τὰ ἐπηρεασμένα ἀπὸ δυτικὰ πρότυπα καὶ τὰ προερχόμενα ἀπὸ ἀρχαιότερα οἰκοδομήματα. Ἐλάχιστα ἐκ τῶν γλυπτῶν εὑρέθησαν ἀκέραια. Τὰ καθαρῶς βυζαντινῆς τεχνοτροπίας μέλη προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ τέμπλον, ἀπὸ προσκυνητάρια καὶ ἀπὸ κοσμήτας, φέρουν δ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διάκοσμον φύλλων ἀκάνθης. Παρέχομεν ἐνταῦθα φωτογραφίας κοσμήτου καὶ γλυπτοῦ προερχομένου πιθανῶς ἀπὸ πλαίσιον προσκυνηταρίου [13] (εἰκ. 9 - 10). Τὰ γλυπτὰ ταῦτα ὑπολείπονται κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀναγλύφων ἑτέρων μνημείων τῆς περιοχῆς, ὡς τῆς Βλαχέρνας, τῆς Ἁγίας Θεοδώρας ἢ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Κατσούρη.

13. Διαστάσεις κοσμήτου: 10,5 × 40,5 × 33 ἑκ. Διαστάσεις πλαισίου: 19,5 × 29 × 6 ἑκ.

Τὰ γλυπτὰ τοῦ βορείου πυλῶνος ἀνήκουν εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν. Ἕκαστος σταθμὸς ἐπλαισιοῦτο ὑπὸ παραστάδος καὶ τριῶν ἀρραβδώτων κιονίσκων, διαμέτρου 0,11 μ., τῶν ὁποίων μόνον αἱ βάσεις σώζονται κατὰ χώραν (εἰκ. 3). Αὗται, ἀποτελούμεναι ἐκ δύο σπειρῶν καὶ σκοτίας μεταξὺ αὐτῶν, μετὰ συμφυοῦς τετραγώνου πλίνθου, δὲν εἶναι περίοπτοι, ἀλλ' ἐλαξεύθησαν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου μαρμάρου, ὡς καὶ τὸ κάτω τμῆμα τῶν παραστάδων. Ἡ μεταξὺ πλίνθου καὶ σπείρας γωνία καταλαμβάνεται ὑπὸ φύλλου τυπικῶς ρωμανικῆς μορφῆς (griffe) (εἰκ. 11). Ὁ πυλὼν βαίνει ἐπὶ τοιχοβάτου μὲ σπεῖραν καὶ κοῖλον κυμάτιον. Ἀνάλογον ρωμανικὴν ἐπίδρασιν παρουσιάζουν κιονόκρανα καὶ βάσεις κιονίσκων ἐκ πωρολίθου, εὑρεθεῖσαι κατὰ τὴν ἀνασκαφήν, ὡς καὶ μαρμάρινον μέλος, πιθανῶς γεῖσον θυρώματος, κοσμούμενον ὑπὸ κυματίου τοῦ τύπου τοῦ γνωστοῦ ὡς billettes ἢ Schindelfries (εἰκ. 12).

Μεταξὺ τῶν εἰλημμένων ἐξ ἀρχαιοτέρων οἰκοδομημάτων γλυπτῶν σημαντικώτερα εἶναι τεμάχια κορινθιαζόντων κιο-

νοκράνων, φέροντα ἴχνη ἐπιχρυσώσεως. Ἀνευρέθησαν γωνίαι τοιούτων κιονοκράνων μὲ φύλλα ἀκάνθης, στηρίζοντα ἕλικας, καὶ κοῖλον ἄβακα κοσμούμενον ὑπὸ κανόνος ᾠῶν (εἰκ. 13). Ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν διασωθέντων τεμαχίων, τὰ κιονόκρανα ταῦτα παρουσίαζον πολὺ μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ χρησιμοποιηθέντα εἰς δευτέραν χρῆσιν εἰς τὴν Ἁγίαν Θεοδώραν τῆς Ἄρτης[14], καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ αὐτὸ κτήριον.

Ἐλπίζεται ὅτι ἡ ἀρξαμένη ἀνασκαφὴ τοῦ ἐπιβλητικοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης, βασιλικοῦ ἱδρύματος τοῦ ὁποίου τὴν χρονολογίαν γνωρίζομεν μὲ ἀρκετὰ μεγάλην προσέγγισιν, καὶ ἀνήκοντος εἰς σχετικῶς σπάνιον ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, θὰ συμβάλῃ εἰς τὴν καλυτέραν γνῶσιν τῆς τέχνης ἑνὸς τῶν σημαντικωτέρων κέντρων τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Εἰκ. 13. Τμῆμα κιονοκράνου

14. ΑΒΜΕ, Β′ (1936), σ. 97, εἰκ. 6,

NOUVELLES DONNÉES SUR L'ÉGLISE DE PANTANASSA, PRÈS DE PHILIPPIAS

L'église ruinée de la Vierge Pantanassa, située à 4 km au nord de Philippias, en Épire, avait été identifiée par le métropolite d'Arta Séraphin Xénopoulos avec le monastère du même nom fondé par le despote d'Épire Michel II. G. Sotiriou avait publié son plan (plan 1) et la datait du Xe ou XIe siècle.

Le Service Archéologique entreprit

récemment la fouille de cet intéressant édifice. Il s'agit non pas d'une basilique à abside semi - circulaire flanquée d'absidioles à trois faces, mais d'une église à trompes d'angle, avec narthex et trois absides à trois faces, de part et d'autre de laquelle s'élevaient deux chapelles (plan 2). Cette disposition à chapelles latérales n'est pas rare dans l'architecture du Despotat d'Épire. Il n'est pas certain si le catholicon était une église à trompes d'angle du type simple, telle la Panaghia Krina ou les Saints - Apôtres de Pyrghi à Chios, ou bien s'il combinait ce type à celui à croix inscrite, comme la Parigoritissa d'Arta. Sur les façades, égayées d'arcatures décoratives, des bandes de briques alternent avec des zônes bâties en mœllons (fig. 3). Les absides portaient un décor de briques en damier. On a trouvé également des briques ornées d'inscriptions gravées (fig. 4), de tresses en relief (fig. 5) et au bord taillé en forme de losanges alignés.

Les chapelles latérales étaient des salles voûtées avec coupole à tambour circulaire. Seule la chapelle méridionale est conservée jusqu'à la hauteur du toit (fig. 2). Elle est bâtie avec des pierres grossièrement équarries, entre lesquelles s'intercalent des morceaux de briques, placés horizontalement. Le parement est plus soigné à l'abside, où les pierres sont placées en assises de hauteur inégale, séparées par des arases de briques. Le tambour de la coupole est revêtu de briques; il est couronné d'arcs en briques, entourés de cordons de dents et renfermant un décor céramoplastique (fig. 6). À l'abside le décor est limité à une petite croix en forme d'hélice et à deux cordons de dents, placés juste au dessous de la corniche de dents (fig. 7).

Le catholicon était pavé de dalles blanches à l'intérieur, de dalles rosâtres devant le portail nord.

Le parement peu soigné et le décor céramoplastique abondant de la Pantanassa sont caractéristiques de l'architecture épirote du XIIIe siècle. Les arcatures des façades et les bandes de briques alternant avec des bandes de pierres blanches sont probablement dûes à l'influence de l'architecture de Salonique ou de l'Asie Mineure Occidentale.

Le catholicon était orné de fresques, dont il ne subsiste que quelques fragments : évêques officiant à l'abside, saints debout sur les murs nord et ouest, décor géométrique à la partie inférieure du mur nord (fig. 8). On n'a pas trouvé de trace de mosaïques.

Une partie du décor sculpté est de tradition purement byzantine (figs. 9 et 10), tandis que d'autres sculptures, surtout celles du portail nord, sont fortement influencées par des modèles romans (figs. 3, 11 et 12). D'autres sculptures proviennent de bâtiments antiques ou paléochrétiens, par ex. les beaux chapiteaux corinthiens dont on n'a trouvé que des fragments portant des traces de dorure (fig. 13), semblables à ceux remployés à Saint - Théodora d'Arta..

P. L. VOCOTOPOULOS

SOME NOTES ON ARRIAN'S NAME

Five inscribed fragments of white marble from a statue base have recently been joined at the Epigraphical Museum in Athens to provide a clue to the praenomen of Flavius Arrianus, the second - century imperial official and historian of Alexander the Great [1].

Arrian's career is well attested by a number of documents and has been the subject of some interest in recent years; there is no doubt that this inscription refers to him [2].

We are here concerned with Arrian's name. That he was Flavius Arrianus

1. The inscription is published by D. Peppas - Delmouzou, Epimelete of the Epigraphical Museum, in AAA 3 (1970) 377 - 80 (in Greek, with English summary). I am indebted to Mrs. Delmouzou for her kindness in allowing free access to Museum materials as well as a full discussion of the Arrian base. I must also express my appreciation to Georges Daux, former Director of the École Française d'Athènes, for his assistance in securing for my study the epigraphical materials relating to Arrian which are stored at Delphi.

2. See Delmouzou, loc. cit.; also inter al, G. W. Bowersock, « A New Inscription of

is well known from a number of sources, and for years it has been thought by some that the full name was Q. Eppius Flavius Arrianus[3]. The evidence for this view derives from a decree of the imperial legate, C. Avidius Nigrinus, who was at Delphi in A.D. 114 to settle local frontier disputes. His decisions were inscribed, and included the names of his advisors[4]. These names appear as QEPPIUS-FLARR [i] ANUSCPAPIUSHABITUS . . .[5] The names lack spacing and punctuation and thus gave rise to the notion of Q. Eppius Fl. Arrianus. Plassart, however, has recently published a fragment from the same set of Nigrinus' decisions on which the names of some of the advisors appear again[6]. This inscription shows Q. Eppius' name clearly separated from that of Arrian : . . . USPOLLIO ◇ Q. EPPIUS ◇ FL. A[rrianus].

To return to the newly - joined fragments at Athens. Delmouzou's reading is :

A(ὖλον) Φλ(άβιον) Ἀρριανὸ[ν]
ὑπατικὸν φιλό[σο]
φο[ν]

The only problem relates to the abbreviation for the praenomen (alpha or lambda ?), the top half of which only is preserved (the letter should be dotted); that is, was Arrian's praenomen Αὖλος or Λούκιος?

From a purely epigraphical point of view it is nearly impossible to tell. No trace of the alpha cross-bar remains, yet the break in the letter follows the characteristic downward slope of the cross-bar which the stone cutter gave to the other two alphas in the same line[7]. Moreover, on both the surviving alphas the right leg is slightly longer than the left, and this appears to coincide with the rough outline of the legs in the broken first letter (as opposed to the lambda legs in ΦΛ which are even). Slim grounds for Αὖλος, but not impossible.

A prosopographical argument weighs against a reading of Αὖλος. Of the more than two hundred persons with the nomen Flavius known to us from PIR, not one bears the praenomen Αὖλος, while at least sixteen are Λούκιος or Λεύκιος[8]. Indeed the praenomen Αὖλος

Arrian », GRBS 8 (1967) 279 - 80; Philip Stadter, « Flavius Arrianus : the New Xenophon », ibid., 155 - 61; E. Schwartz, s.v. « Flavius Arrianus », RE II (1896) 1230 - 47; and A. Stein, PIR² F 219.

3. E.g., SIG³ II, p. 538, note 3c; also Stein, PIR² F 219.

4. For a full discussion of the documents giving Nigrinus' judgments now see A. Plassart, Fouilles de Delphes, III. 4 (Paris 1970) 38ff. (with plates).

5. Photograph and facsimile of the stone in Plassart, Pls. I and III bis.

6. Ibid., pp. 46, 57 and Pl. IX.

7. Both Eugene Vanderpool and W. K. Pritchett (the latter of whom examined the stone with me) assure me that it is impossible to generalize about the conditions of breaking, the circumstances of which may have more to do with the inherent structure of the stone itself than with the relatively shallow strokes of inscription. Subsequent chipping, however, might well follow the line of a letter stroke. If the stroke were close to the edge of the initial break, we might expect to see some slight traces of the stroke itself.

8. PIR² III, s.v., « Flavius », pp. 132 - 86. As expected this common nomen of the first and

seems to have been used infrequently in the imperial period [9].

One other possible clue to Arrian's praenomen occurs in an inscription from Bithynia published by Chr. Papadopoulos in Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν (1874), 2778 [10]. Ironically, the reading of the abbreviation of the praenomen is doubtful here as well :

Ἀγαθῇ τύχηι κατὰ τὸ κρῖμα τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου ΛΥ. Φλαούιον Ἀρριανὸν Π. Αἴλιος Πολεμεανὸς Ἑρμόδωρος τὸν αὐτοῦ ἀνεψιόν [11].

Papadopoulos printed the key line as ΛΥΦΛΑΟΥΙΟΝΑΡΡΙΑΝΟΝ ΠΑΙΛΙΟΣ. Despite its lack of spacing the ΛΥ is clearly meant to be an abbreviation as is the unspaced Π before ΑΙΛΙΟΣ. Unfortunately the stone was badly damaged when Papadopoulos saw it (τὸ μάρμαρον δυστυχῶς κατεθραύσθη, 2778) and the whole of his account is badly marred by a number of misprints [12]. With both stone and article in such a sorry state it is clearly impossible to know what the stone said. The abbreviation ΛΥ is puzzling; if for Λύκιος this is a rare spelling, the usual form being either Λεύκιος, or most commonly Λούκιος [13]. The other possibility is that the reading should be ΑΥ, a not uncommon abbreviation for Αὐρήλιος [14]. Arrian's consular rank was achieved in the late 120's and his archonship of Athens was in 145/6 [15], about which time this base was inscribed. Is it possible that Arrian took Αὐρήλιος as a praenomen in honor of the emperor under whom he was then serving (T. Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus = Antoninus Pius)? Not likely, as the abbreviation for Αὐρήλιος, while it can be ΑΥΡ, ΑΥΡΗΛ, or ΑΥ, is never Α, as on the Athens base [16]. The possibility of Αὐρήλιος seems to be excluded [17].

second centuries has most frequently the praenomen Titus, which appears in more than one-third of all cases.

9. For which see the indices of epigraphical collections; e.g., only about three dozen examples of Αὖλος in the three volumes of IGRR, although most come from Asia Minor in the second century. Also see W. Pape, Wörterbuch der griechischen Eigennamen[2] I (Braunschweig 1875) s.v., Αὖλος.

10. Papadopoulos travelled in Asia Minor in the midnineteenth century and occasionally published commentaries on the antiquities he observed there. Some of these were epigraphical notes in the Ἐφημερίς, although see also his more careful work Βιθυνικά. Ἡ Ἐπίτομος Μονογραφία τῆς Βιθυνίας καὶ τῶν πόλεων αὐτῆς (Constantinople 1867), with M. Kleonomos.

11. Text according to E. Preuner, AM 46 (1921), pp. 20-21, whore worked Papadopoulos' text. Preuner was unable to decide between Αὖ(λον) and Λύ(κιον); also SEG I. 446.

12. Thus ΣΥΧΗΙ for ΤΥΧΗΙ, ΤΟΥ for ΤΟΥ, ΝΙΚΟΠΗΔΕΙΑΣ for ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ, and others, some of which Preuner corrected.

13. See Pape, Λύκιος, Λούκιος and Λεύκιος; also the indices nominarum such as those to IGRR. I have seen no other abbreviation ΛΥ for the above.

14. E.g., see IG II/III[2] 2208, an ephebic list of A.D. 212/3, where ΑΥΡ and ΑΥ both appear on the same stone as abbreviations for Αὐρήλιος.

15. PIR[2] III, p. 138.

16. That a Flavian nomen should bear Αὐρήλιος as a preanomen is not impossible. See a funerary stone from Arabia, IGRR III. 1340 : Ἐνθάδε κε(ῖ)τ⟨ι⟩ε Αὐ. Φλ. Σευῆρος οὐετρανὸς ἐτῶν γ.

17. An ΑΥ reading might also produce ΑΥ (λον), but this would be, as far as I know, a unique abbreviation.

We thus return to our original prospects. It may be Λούκιος (or Λύκιος) not only because it is a well-attested praenomen for a Flavian of this period, but also because it does not violate the possibility of Papadopoulos' Bithynian text ΛΥ. Φλαούιον Ἀρριανόν. Yet Αὖλος cannot be excluded as a choice on epigraphical grounds; it is at least possible. Stadter has recently suggested that Arrian took the name « Xenophon » as a reflection of his long-time interest in and emulation of the famous Athenian historian [18]. There is no epigraphical evidence to support this view, and the literary evidence is tenuous, although Arrian's own references to his having used the name Xenophon make it likely that he was attracted to it for literary reasons [19]. We are thus able for the first time to make some reasonable inferences about the nomenclature of our most valuable historian of Alexander, a man who played a full role in the administrative and intellectual life of the mid-second century A.D. He is Αὖλος (or Λούκιος) Φλάβιος Ἀρριανὸς Ξενοφῶν [20].

EUGENE N. BORZA

18. Stadter, loc. cit.

19. Ibid., pp. 157-59.

20. J. H. Oliver prefers the reading Λ; see « Arrian and the Gellii of Corinth », GRBS 11 (1970) 338. While Professor Oliver may not share all of my views, his help in discussing this problem, as well as providing some guidance in the jungle of imperial prosopography is hereby gratefully acknowledged.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΙΣ ΤΡΙΩΝ ΕΠΙΤΥΜΒΙΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ*

Κατὰ τὴν σύνταξιν καταλόγου τὸ θέρος τοῦ 1967 τῶν ἀνὰ τὸν ἀρχαιολογικὸν χῶρον ἀνασκαφῶν Κεραμεικοῦ διεσκορπισμένων ἀετωμάτων καὶ παραστάδων ἐπιτυμβίων μνημείων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., εὑρέθησαν τρία τεμάχια προσαρμοζόμενα εἰς ἰσάριθμα γνωστὰ ἐπιτύμβια, ἐκτιθέμενα σήμερον εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον [1]. Τὰ ἐπιτύμβια ταῦτα εἶχον εὑρεθῆ πρὸ ἑκατὸν περίπου ἐτῶν, πρὸ τῆς ἐνάρξεως ἢ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῶν ἀνασκαφῶν Κεραμεικοῦ καὶ εἶχον μεταφερθῆ ἀμέσως μὲ σπουδὴν εἰς τὴν συλλογὴν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρε-

* Ἡ ὑπογραφομένη προτίθεται νὰ δημοσιεύσῃ ἀλλαχοῦ ἐκτενεστέραν μελέτην περὶ τῶν ἐπιτυμβίων τούτων.

1. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν Διευθυντὴν τῶν Γερμανικῶν ἀνασκαφῶν Κεραμεικοῦ κ. Franz Willemsen διὰ τὰς χρησίμους ὑποδείξεις του, ὡς

Εἰκ. 1. Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Συμπληρωθεῖσα ἐπιτύμβιος στήλη ἐκ Κεραμεικοῦ (ἀρ. Εὐρ. 717)

σίας, χωρὶς νὰ δυνηθῇ τις νὰ τὰ συμπλη-

καὶ διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην μεταγλώττισιν τῆς ξενογλώσσου περιλήψεως.

ρώσῃ διὰ τῶν τεμαχίων, τῶν ὁποίων ἀγνοοῦμεν μὲν σήμερον τὸν ἀκριβῆ τόπον εὑρέσεως, ὑποθέτομεν ὅμως ὅτι προέρ-

Εἰκ. 2. Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Συμπληρωθὲν ἐπιτύμβιον μνημεῖον τῆς οἰκογενείας τοῦ Προκλείδου (ἀρ. Εὐρ. 737) ἐκ Κεραμεικοῦ

χονται ἀπὸ τὸ αὐτὸ σημεῖον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον καὶ τὰ ἀνάγλυφα.

Τὰ συμπληρωθέντα μνημεῖα εἶναι τὰ ἀκόλουθα [2]:

1. Ἡ ἐπιτύμβιος στήλη ἀριθ. 717 [3] (εἰκ. 1) συνεπληρώθη κατὰ τὸ ἄνω ἀριστερὸν ἀποκεκρουμένον ἄκρον διὰ τῆς εὑρέσεως τῆς παραστάδος της (ὕψ. 0,21, πλάτ. 0,15 καὶ πάχ. 0,7 μ.). Ἐλλείπει ἀκόμη ἓν τεμάχιον ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου καὶ τὸ ἀέτωμα, τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς ἰδιαιτέρου τεμαχίου. Ἡ ὡραία αὕτη στήλη, ὕψ. 1.45 καὶ πλάτ. 0,85 μ., ἡ ὁποία χρονολογεῖται εἰς τὸ 360 π.Χ. περίπου, εἶχεν εὑρεθῆ τὸ 1870 ὄπισθεν τῆς προσόψεως τῶν ταφικῶν κτισμάτων VII - XI [4].

2. Τὸ ναϊσκόμορφον μνημεῖον ἀριθ. 737 [5] (εἰκ. 2) τῆς οἰκογενείας τοῦ Προκλείδου ἀπέκτησε τὸ ἄνω ἥμισυ τῆς δεξιᾶς του παραστάδος (ὕψ. 0,76, πλάτ. 0,53 καὶ πάχ. 0,13 μ., εἰκ. 3). Τὸ μέγα τοῦτο ἐπιτύμβιον, τὸ ὁποῖον χρονολογεῖται εἰς τὸ γ΄ τέταρτον τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., εἶχεν εὑρεθῆ τὸ 1861, κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς (σημερινῆς) ὁδοῦ Πειραιῶς πλησίον τοῦ ταφικοῦ μνημείου XX [6]. Ἡ ἀκρι-

Εἰκ. 3. Παραστὰς προσαρμοζομένη εἰς τὸ ναϊσκόμορφον μνημεῖον τοῦ Προκλείδου

βής του θέσις δὲν εἶναι πλέον γνωστή.

3. Ἡ σειρὴν ἀριθ. 774 (εἰκ. 4) συνεπληρώθη κατὰ τὸ ἐλλεῖπον πρόσθιον τμῆμα τῆς πλίνθου της. Τὸ τμῆμα τοῦτο (μεγ. μήκ. 0,205, μεγ. πλάτ. 0,30 καὶ πάχ. 0,4 μ.), ἀποτελούμενον ἐκ δύο τεμαχίων καὶ εἰκονίζον τὸ κάτω μέρος τῶν ποδῶν νήσσης (εἰκ. 4-5) [7], προσαρμόζεται ἐφαπτόμενον ἀκριβῶς μὲ τὸ ὀπίσθιον τμῆμα τῆς πλίνθου. Ἡ σειρὴν εἶχεν εὑρεθῆ τὸ 1863, εἰς τὴν γωνίαν μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ μνημείου τοῦ Δεξίλεω καὶ τῆς προσόψεως τοῦ μνημείου IX [8]. Μὲ τὴν συγκόλλησιν

2. Τὰ ἀναγνωρισθέντα τεμάχια μετεφέρθησαν ἐκ τοῦ Κεραμεικοῦ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον καὶ συνεκολλήθησαν προσφάτως, πλὴν τῆς παραστάδος τοῦ ναΐσκου No 737, τῆς ὁποίας ἡ συγκόλλησις δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη λόγῳ τεχνικῶν δυσκολιῶν.

3. A. Conze, Die att. Grabreliefs I Nr. 322, πίν. 80. H. Diepolder, Die att. Grabreliefs, πίν. 42, 1.

4. C. Curtius, AZ. 29 (1972), 27 Nr. 2. Α. Ρουσόπουλος, Ἐφημ. τῶν Φιλομαθῶν 1870, σελ. 2096 κ.ἑ.

5. A. Conze, ἔ.ἀ., II, Nr. 718, πίν. 141. H. Diepolder, ἔ.ἀ., πίν. 46.

6. Fr. Lenormant, Monographie de la voie sacrée éleusinienne, 118 κ.ἑ. A. Brueckner, AM 51 (1926) 131-33. Α. Ρουσόπουλος, ἔ.ἀ., σελ. 2065.

7. Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ H. Riemann εἰς Kerameikos II, σ. 98, Nr. 136 (ἀρ. Εὑρετ. P 411).

8. A. Brueckner, Der Friedhof am Eridanos, 60 κ.ἑ.

τῆς πλίνθου ἀποκατεστάθη ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ ἔργου καὶ ἔγινε περισσότερον ὁρατὴ ἡ ἐλευθέρα κίνησίς του εἰς τὸν χῶρον. Διότι ἡ σειρὴν ἀριθ. 774 εἶχε λαξευθῆ ἀπὸ τὸν καλλιτέχνην διὰ νὰ εἶναι ὁρατὴ ἀπὸ ὅλας τὰς πλευράς. Ὡς ἐκ τούτου φαίνεται πολὺ πιθανὴ ἡ ὑπόθεσις τοῦ Brueckner, ὅτι ἵστατο, ὅπως ἓν περίοπτον ἔργον τέχνης, ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ πεσσοῦ τῆς ἡμικυκλικῆς βάσεως τοῦ μνημείου τοῦ Δεξίλεω.

ΚΑΙΤΗ ΑΘΟΥΣΑΚΗ - ΦΡΑΓΚΑΚΗ

ERGÄNZUNG VON DREI GRABDENKMÄLERN IM NATIONALMUSEUM

Bei der Katalogisierung verstreuter Reste von Grabdenkmälern des 4. Jahrhunderts im Kerameikos konnte ich im Jahre 1967 drei Fragmente identifizieren, die bei lange bekannten Monumenten im Nationalmuseum anpassen. Bei den Grabdenkmälern des Nationalmuseums handelt es sich um Fundstücke, die noch vor Beginn oder gleich zu Anfang der Ausgrabungen im Kerameikos zu Tage getreten sind. Sie wurden damals möglichst rasch in der Sammlung der Archäologischen Gesellschaft geborgen, ohne daß man ihre Lücken mit Hilfe des einen oder anderen mitgefundenen Bruchstücks schließen konnte.

Der besondere Fundort der von uns identifizierten Fragmente ist heute nicht mehr bekannt. Die Stücke wurden inzwischen aus dem Kerameikos in das Nationalmuseum gebracht und dort, soweit möglich, an ihrer

Εἰκ. 4. Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Ἡ σειρὴν τοῦ μνημείου τοῦ Δεξίλεω (ἀρ. Εὐρ. 774) συμπληρωθεῖσα δι' ἀποτμήματος ἐκ Κεραμεικοῦ

alten Stelle wieder eingefügt. Ergänzt wurden folgende Monumente :

1. Die Frauenstelle NM. 717 (A b b. 1) hat ihre linke Ante zurückerhalten. Da der für sich gearbeitete Giebel fehlt, ist uns der Name der Verstorbenen nicht bekannt. Die schöne Stele, die i. J. 1870 im Raum hinter den Frontmauern der Bezirke VII - XI zu Tage kam, war bei der Auffindung verworfen.

2. Der Grabnaiskos der Prokleidesfamilie NM. 737 (A b b. 2) wurde um das obere Stück seiner rechten Ante (Höhe 0,76; Breite 0,53; Tiefe 0,13 m. A b b. 3) ergänzt. Der prachtvolle Naiskos ist i.J. 1861 bei der Anlage der neuen (heutigen) Piräus - Straße in der Nähe von Bezirk XX gefunden worden, die genaue Stelle ist nicht mehr bekannt.

3. Die leierspielende Sirene NM. 774 (A b b. 4) die Brueckner als Akroterfigur des Dexileos - Bezirks zu verstehen suchte, hat den vorderen Teil ihrer Plinthe zurückerhalten (A b b. 5). Die Sirene wurde 1863 in dem Winkel zwischen der Ostmauer des Dexileos - Bezirks und der Frontmauer von Bezirk IX gefunden. Das vordere Stück der Plinthe (gr. Länge 0,205; gr. Breite 0,30; Höhe : 0,04 m.) ist aus zwei Fragmenten zusammengesetzt und zeigt auf der Oberseite zwei Füße einer Gans. Als « Füße eines Schwimmvogels » hat H. Riemann das Fragment schon besprochen, das er für römisch hielt. Tatsächlich paßt das Stück mit den Füßen an den rückwärtigen Teil der Plinthe lückenlos an. Kleine Stücke der Beine fehlen, doch ist der ursprüngliche, freie Stand der Sirene durch den Zusammenhang von Schwanz und Plinthe gesichert. Offenbar ist die Sirene vom Bildhauer so gearbeitet, daß sie von allen Seiten sichtbar war, und es scheint daher gut möglich, daß sie als Statue, wie Brueckner meinte, auf einem Eckpfeiler des Dexileos - Bezirks stand.

K. ATHUSAKI - FRANGAKI

Εἰκ. 5. Τὸ πρόσθιον τμῆμα τῆς πλίνθου τῆς σειρῆνος ἀριθ. 774

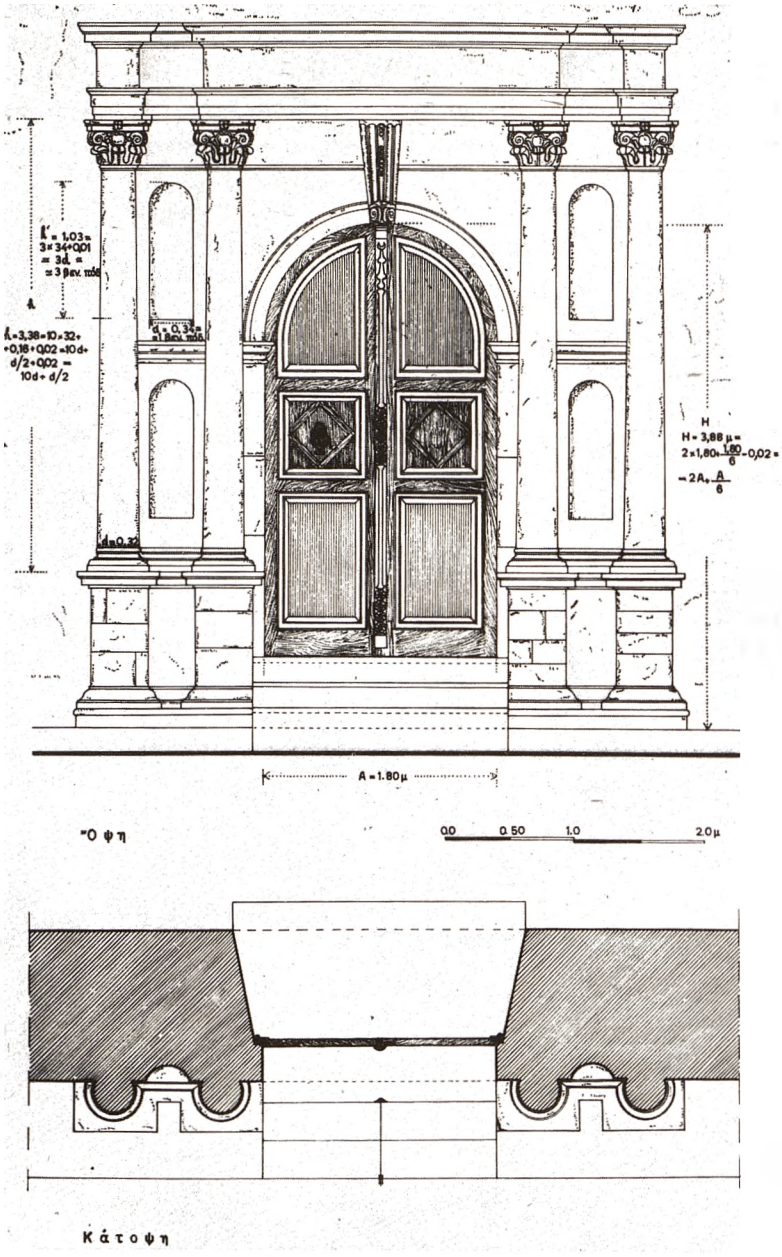

Fig. 1. Rethymno, Crete. Mannerist Portal of Santa Maria. Plan and elevation (design after Jordan Dimacopoulos)

A MANNERIST PORTAL AT RETHYMNO AFTER A DRAWING BY SEBASTIANO SERLIO

Renaissance architecture in Crete during the last two centuries of the Venetian dominion has been correctly considered, though somewhat inde-

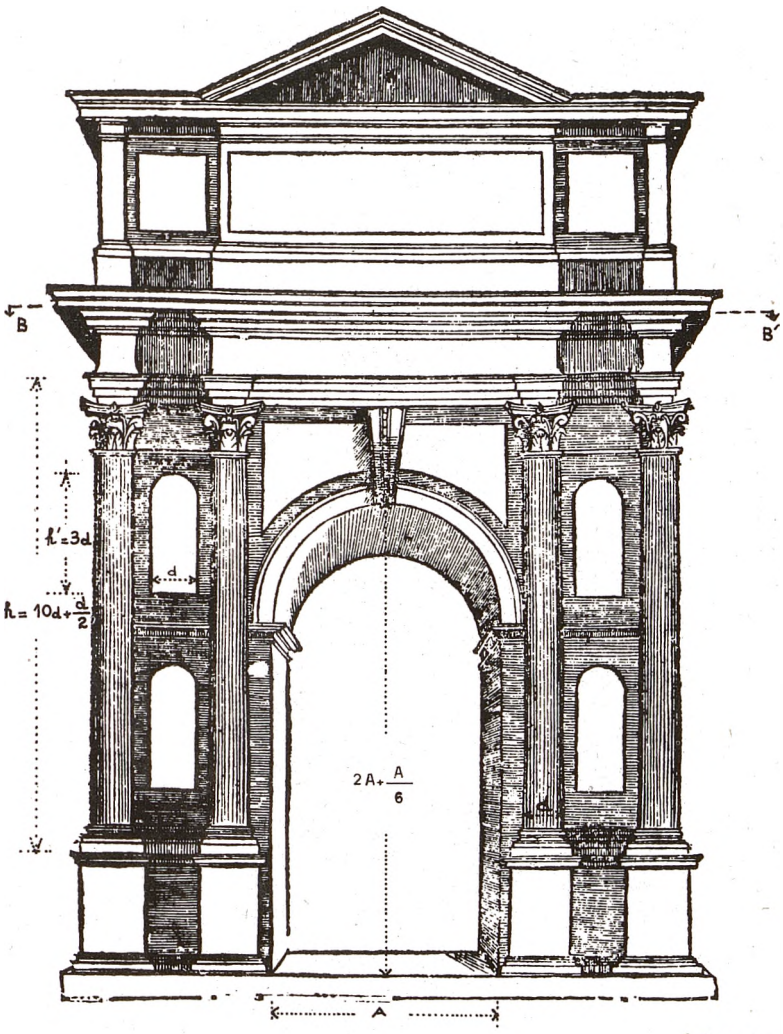

Fig. 2. Sebastiano Serlio : « Tutte l'Opere d'Architettura et Prospetiva », Venezia, 1619, « Libro quattro », p. 180, « Arco Corinthio », elevation

finitely, as a particular expression of a most important phenomenon : the flourishing Renaissance of Cretan towns in general, Renaissance in theatre, poetry, painting, sculpture.

A number of interesting works, fairly recent, have shown how the new ideas from Renaissance Italy were spread not only over North European plains but also among Cretan mountains, and have inspired equally authors, poets, and painters[1].

1. Alexandre Embiricos : « La Renaissance crétoise », Paris, 1960. Στυλ. Ἀλεξίου : Κρη-

Fig. 3. Rethymno, Crete. Santa Maria (« Odion»), north side. Renaissance Portal

In architecture the problem is different. Giuseppe Gerola, who first dealt with Cretan Renaissance buildings, had no successors. Moreover, Gerola's basic books on the Venetian monuments in Crete[2], though valuable for their inclusion of unique information about their place at the very beginning of our century, and priceless because of an excellent use of old Venetian documents important for their history, offer practically nothing to the study of their architectural form or origin. Gerola never continued his work to include any kind of architectural research based on the comparative method.

Yet it is to be seen, now for the second time, how all over Europe well known and popular treatises on architecture, written in the 16th century by famous Italian late Renaissance and Mannerist architects such as Andrea Palladio or Sebastiano Serlio, known in France, Italy, England, or Germany, also inspired master-masons (« maestri ») of Cretan towns.

The monumental fountain, erected by the Venetian commander Antonio Priuli at Candia (finished in 1666) is a lovely last example of Mannerist architecture in Crete, in which imitation of Andrea Palladio's « Sale Corinthie » from the second book of his « Quattro libri dell' Architettura », is obvious[3].

τικὴ Ἀνθολογία (ΙΕ' - ΙΖ' αἰώνας), Ἡράκλειον, 1954. Στυλ. Ἀλεξίου : « Ἡ Κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχή της », Κρητικὰ Χρονικά, Τόμ. Η', τεῦχος Ι, Ἡράκλειον 1954. Ν. Δρανδάκη : Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς ». Ἀθῆναι, 1962. Μανόλη Χατζηδάκη : « Ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος καὶ ἡ Κρητικὴ ζωγραφική », Κρητικὰ Χρονικά, Τόμ. Δ', τεῦχος ΙΙΙ, Ἡράκλειον 1950. Μ. Μανούσακα : « La Littérature crétoise à l'époque Vénitienne ». L'Hellénisme contemporain IX (1955) p. 95 - 120, etc.

2. Giuseppe Gerola : « I monumenti Veneti nell' Isola di Creta. » Vol. I/1, I/2, II, III, IV. Bergamo, 1905 - 1932.

3. Ἰορδ. Δημακοπούλου : « Μεγάλη βρύση, μιὰ βενετσιάνικη κρήνη τοῦ Ρέθυμνου ». Κρητικὰ Χρονικά, Τόμ. ΚΒ', Τεῦχος ΙΙ, Ἡράκλειον, 1970, p. 338 and picture 12, 13 (Plate ΠΖ').

An older example of quite magnificent beauty now exists at Rethymno. «Retimo» in Crete was never a large town. Candia (Heraklion) and Canea were always in the « Regno di Candia » of the Venetians more important and better populated, and still are. A more favourable fortune has nevertheless provided at Rethymno a longer future for its remarkable Renaissance monuments. Burnt and almost completely destroyed during a horrible incursion of the Turkish armada under Uluts-Ali Pasha, late in the 16th century (1571), mentioned on many occasions by the Venetian authorities of Crete in their reports (« Relazioni ») to Venice[4], most of its public as well as private buildings seem to have been abandoned and then renewed or reconstructed during the last years of the same century and the first decades of the next.

From Latin or Greek-orthodox churches and numerous convents of the little Venetian town only a few survive today. Among the former San Francesco and Santa Maria are still in their original position. Santa Maria is recorded as the basilica of the homonymous Latin monastery belonging to the Order of the « Agostiniani ».

4. Zinkeisen : « Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa », Gotha, 1856. Σπυρ. Θεοτόκη : « Ἡ Κρήτη τὸ 1570 », Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, 1933, p. 313 - 337. Ἀποστ. Βακαλοπούλου : « Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ », Τόμ. Γ΄, Θεσ)νίκη, 1968, p. 301. Ἰορδ. Δημακοπούλου : « Τὸ Ρέθυμνο στὰ 1573. Μιὰ σελίδα ἀπὸ τὶς « Memorie » τοῦ Francesco da Molin, Κρητικὰ Χρονικά, Τόμ. ΚΓ΄, Τεῦχος Π, Ἡράκλειον 1971.

The church, converted into a Mosque, probably from the first years of the Turkish conquest (in the autumn of 1646) as its later name indicates[5], by the addition of three cupolas and an impressive free standing fairly high minaret, and used for the everyday prayers to Mahomet, is now well known at Rethymno as the « Odion » (auditorium hall) (fig. 3). By the Northwest corner of the rectangular (fig. 1) old Christian church a beautiful Portal is now used as its main entrance. Two pairs of semicolumns of the Corinthian order of stone, consisting of base, shaft (without any fillets or flutes), and carefully carved capitals standing on their pedestals, frame from both sides the central wide arch and support the entablature. (The last consists of the architrave, frieze — divided into three facias — and simple cornice).

A moulded impost of semicircular arch divided the space between columns into two storied parts of wall, where small niches, used probably for small statues, are important elements of the whole elevation. Another characteristic is the emphasized keystone, against a moulded line just below the capitals, which surely evidences intentional on the part of the architect.

Arrangement of elements and division of space by columns into three unequal parts — narrow, wide, narrow — indicates the imaginative appeal which the Roman triumphal arch

5. G. Gerola : « I monumenti » etc. Vol. II, p. 142.

had for the master-mason of Rethymno. Our unknown « maestro » has without doubt used an architectural bible of the civilized world of his times : Sebastiano Serlio. Serlio, an architect of Late Renaissance and Mannerism became famous in the 16th and 17th centuries for his seven books on architecture. The first two appeared in Venice, the later books in France under the patronage of François I. All seven books were published together in Germany (Frankfurt am Main) in 1575; a later Italian edition was prepared in Venice in 1619 and there were many other translations all over Europe. The books show clearly how a gentleman desiring to build could do so by consulting his mason with a copy of Serlio. Serlio's fourth book of 1537 (first published in France), deals with classical orders by means of simple diagrams and a text which explains how to construct each separate order.

Serlio's « Arco Corinthio », on p. 180 or his fourth book[6], which should be used, as Serlio explains, to build up the monumental elevation of triumphal arch (arco trionfale) is indeed the one drawing which deeply inspired the Cretan master.

Imitation is quite complete below the line of frieze (B - B′) (f i g. 2). The unknown « maestro » did not erect the upper part of Serlio's « inventione », although he follows almost all of his indications about relations of one member to another.

If the master-mason of Rethymno used Serlio's first complete Italian edition of Venice (1619) — as is most probable for a Cretan « maestro » — this significant Renaissance Portal of Santa Maria (f i g. 1) obviously belongs to the first decades of the 17th century[7], only a few years before the disastrous Turkish invasion of 1645 was to put an end to the Cretan Renaissance forever.

JORDAN E. DIMACOPOULOS

6. Sebastiano Serlio : « Tutte l'opere d'Architettura et Prospettiva » etc., « Libro quarto », p. 180, Venezia 1619 (Reprinted by « Gregg International Press », 1968).

7. Κρητικὰ Χρονικά, Τόμ. ΚΓ′/Ι, σελ. 221

ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΧΑΛΚΩΝ ΠΕΛΕΚΕΩΝ ΕΚ ΚΑΤΑΜΑΧΗΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1970 νεαρὸς αἰγοβοσκὸς ἀνεῦρε τυχαίως σημαντικὸν θησαυρὸν ἐκ πέντε χαλκῶν πελέκεων καὶ δύο ἄλλων ἐργαλείων εἰς τὴν θέσιν Ἀγριοκερασιὰ τοῦ ὄρους Ἄλυσός, εἰς ὑψόμετρον 1200 περίπου μέτρων ἄνωθι τοῦ χωρίου Καταμάχη Λάκκας Σουλίου τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων (ε ἰ κ. 1).

Εἰκ. 1. Τὸ Ὄρος Ἀλυσός. Διὰ βέλους δείκνυται ἡ θέσις εὑρέσεως τῶν χαλκῶν πελέκεων

1) Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4979 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2α· σχέδ. 1). Μῆκος: 0,258 μ. Ὕψος: 0,051 - 0,096 μ. Διάμ. ἐλλειψοειδοῦς ὀπῆς στειλεώσεως: 0,021 - 0,045 μ. Ἡ πρασίνη ὀξείδωσίς του ἔχει σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἀφαιρεθῆ ὑπὸ τοῦ εὐρόντος δι' ὑελοχάρτου, ὥστε ὁ ὀρείχαλκος ἐμφανίζει τὸ σύνηθες ἀνοικτὸν καστανόχρυσον χρῶμα. Ἡ μία ἀκμὴ φέρει κακώσεις· ἡ διατήρησις τῆς

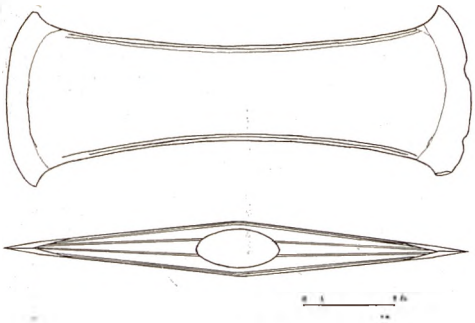
Εἰκ. 2. Ὁ θησαυρὸς χαλκῶν πελέκεων τῆς Καταμάχης Ἰωαννίνων

ἄλλης δεικνύει ὅτι ὁ πέλεκυς δὲν πρέπει νὰ ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ζεύγη ἐγχαράκτων γραμμῶν κοσμοῦν ἀνὰ δύο τὰς παρυφὰς τῶν κυρίων ὄψεων καὶ ἀνὰ τέσσερα τὰς στενὰς πλευράς.

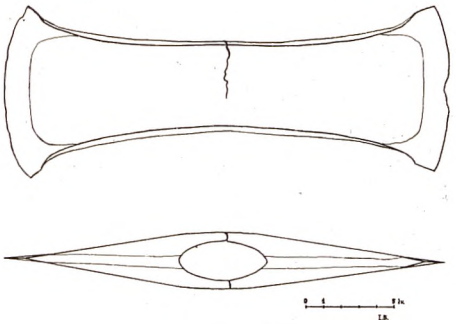
2) Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4980 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2 β· σχέδ. 2). Μῆκος: 0,253 μ. Ὕψος: 0,048 - 0,097 μ. Διάμ. ἐλλειψοειδοῦς ὀπῆς 0,022 - 0,049 μ. Ἀνοικτὴ ἕως βαθεῖα πρασίνη ὀξείδωσις. Εἰς τὸ κέντρον φέρει ρωγμὴν καὶ ἐπὶ τῶν δύο ὄψεων. Ἡ κοίλανσις τοῦ μέσου μιᾶς τῶν πτερύγων φαίνεται νὰ ὀφείλεται εἰς ἀποτυχίαν κατὰ τὸ χύσιμον, ἔχει δὲ λειανθῆ διὰ νὰ σχηματίζεται καὶ ἐκεῖ ἀκμή. Κατὰ τὰ ἄλλα αἱ ἀκμαὶ εἶναι τόσον ὀξεῖαι, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ πέλεκυς, ὅπως καὶ οἱ ἑπόμενοι τρεῖς, φαίνεται ὡς νὰ μὴ ἐχρησιμοποιήθη ποτέ. Τρίεδρος διαμόρφωσις τῶν στενῶν πλευρῶν.

3) Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4982 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2 γ). Μῆκος: 0,211. Ὕψος: 0,35 - 0,078 μ. Διάμ. ὀπῆς: 0,019 - 0,037 μ. Ὀξείδωσις βαθεῖα πρασίνη. Ἀρτίας διατηρήσεως, φέρει τρίεδρον διαμόρφωσιν εἰς τὰς στενὰς πλευράς.

4) Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4983 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2 δ· σχέδ. 3). Μῆκος: 0,198 μ. Ὕψος: 0,056 - 0,08 μ. Διάμ. ὀπῆς: 0,32 - 0,019 (ἢ 0,41 μ.)

Σχέδ. 1. Καταμάχη. Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4979 Μουσείου Ἰωαννίνων

Σχέδ. 2. Καταμάχη. Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4980 Μουσείου Ἰωαννίνων

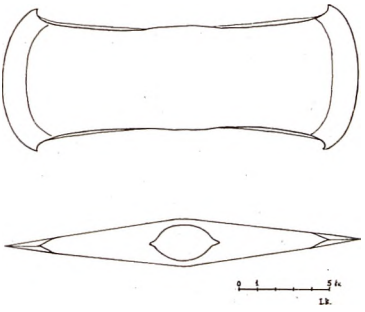
Ὀξείδωσις βαθεῖα πρασίνη, στίλβουσα. Ἀρτίας διατηρήσεως, μὲ ἐπιπέδους τὰς στενὰς πλευράς. Τὸ ἓν στόμιον τῆς ὀπῆς φέρει εἰς τὰ ἄκρα τῆς μεγαλυτέρας της διαμέτρου δύο ἐγκοπὰς ἐξυπηρετούσας τὸ χύσιμον τοῦ πελέκεως (σχέδ. 3, κάτω). Ἐντύπωσιν προξενεῖ ἡ τελειότης τοῦ σχήματος μὲ τὰς ἁρμονικὰς καμπύλας.

5) Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4981 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2ε). Μῆκος 0,193 μ. Ὕψος: 0,028 - 0,062 μ. Διάμ. ὀπῆς: 0,018 - 0,037 μ. Ὀξείδωσις πρασίνη, ἀποξεσθεῖσα κατὰ τόπους ὑπὸ τοῦ εὐρόντος. Διατήρησις ἀρίστη. Στεναὶ πλευραὶ τρίεδροι.

6) Πυραμιδοειδὴς ἄκμων ἐξ ὀρειχάλκου, ἀρ. 4984 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2ζ καὶ 3). Ὕψος: 0,114 μ. Βάσις: 0,04 × 0,05 μ. Ὀξείδωσις μελανοπρασίνη, ἀποξεσθεῖσα κατὰ τὴν μίαν στενὴν πλευράν.

Ἡ βάσις τῆς πυραμίδος ἀποτελεῖ τὴν ἕδραν κρούσεως τοῦ ἄκμωνος, καμπύλην ἐκ τῆς χρήσεως. Ἐπὶ τῆς μιᾶς στενῆς ὄψεως, στρογγύλον ἔξαρμα ὕψ., 0,002 μ. Κατωτέρω ἐλλειψοειδὴς ὀπὴ στειλεώσεως στενουμένη κατὰ τὸ ἓν ἄκρον.

7) Σμίλη, ἀρ. 4985 Μουσείου Ἰωαννίνων (εἰκ. 2η καὶ 4). Σωζόμενον μῆκος:

Σχέδ. 3. Καταμάχη. Διπλοῦς πέλεκυς, ἀρ. 4983 Μουσείου Ἰωαννίνων

0,13 μ. Διάμ. καυλοῦ: 0,021 μ. Ἡ μελανοπρασίνη ὀξείδωσις ἔχει ἀφαιρεθῆ δι' ὑελοχάρτου. Ὁ καυλὸς εἶναι κοῖλος, ἀποκεκρουμένος κατὰ τὴν περιφέρειαν τῆς βάσεως, ὅπου φέρει διακόσμησιν ἐξ ἀναγλύφων τριγώνων· λήγει εἰς συμπαγὲς μικρὸν ἡμίτομον πελέκεως μὲ καμπύλην ἀκμήν. Πιθανώτατα πρόκειται διὰ σμίλην συγγενοῦς σχήματος πρὸς τὰς ἐν Κύπρῳ εὑρεθείσας[1].

Καὶ οἱ πέντε πελέκεις εἶναι ὅμοιοι τυπολογικῶς: φέρουν ἐλλειψοειδεῖς ὀπὰς στειλεώσεως, τυπικὸν γνώρισμα τῶν

1. H. Catling: Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, 1964, εἰκ. 10, ἀρ. 8 - 10.

Εἰκ. 3. Χαλκοῦς ἄκμων θησαυροῦ Καταμάχης

ἑλλαδικῶν πελέκεων[2], ἄνευ αὐλάκων διὰ τὴν χύσιν τοῦ μετάλλου εἰς τὰς στενὰς πλευράς, αἱ ὁποῖαι εἴτε εἶναι ἐπίπεδοι εἴτε τρίεδροι. Αἱ ἀκμαὶ ἰσχυρῶς καμπυλοῦνται, ἐνῷ ἐλαφρῶς καμπύλαι εἶναι αἱ παρυφαὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν. Εἰς τὴν κατὰ μῆκος τομὴν παρατηροῦμεν εἰς τὰ ἄκρα ἀπότομον λέπτυνσιν κατ' ἀμβλεῖαν γωνίαν, προκειμένου νὰ σχηματισθῇ ἡ ὀξυτάτη λεπίς. Διακόσμησιν φέρει μόνον ὁ ὑπ' ἀρ. 1 πέλεκυς· ὅμοια ζεύγη ἐγχαράκτων γραμμῶν κοσμοῦν ὅπλα τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β - Γ περιόδου εἰς τὴν Ἤπειρον[3]. Ἐὰν θελήσωμεν νὰ τοὺς συγκρίνωμεν πρὸς ἄλλους πελέκεις, τὰ πλησιέστερα τυπολογικῶς παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὸν αὐτὸν γεωγραφικὸν χῶρον: εἶναι εἷς πέλεκυς ἐξ Ἠπείρου εἰς Τεργέστην[4], ὁ πέλεκυς τοῦ Μουσείου Ἀγρινίου[5], ἕτερος ἀδημοσίευτος εἰς τὸ Μουσεῖον Ἄρτης· ὀλιγώτερον συγγενεῖς εἶναι τρεῖς χαλκοῖ διπλοῖ πελέκεις ἐκ Δωδώνης[6], καθὼς καὶ ἕτεροι τρεῖς ἐκ Τερρόβου καὶ Ρίζιανης, εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων, διαφέροντες εἰς τὰς λεπτομερείας μόνον. Ἐπίσης ἀρκετὰ συγγενεῖς εἶναι δύο πελέκεις τοῦ θησαυροῦ

Εἰκ. 4. Σμίλη θησαυροῦ Καταμάχης

2. Κ. Δαβάρας ἐν ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 312.

3. Πρβλ. τὸ ἐκ Μαζαρακίου ξίφος ἐν ΑΕ 1969, σελ. 192, εἰκ. 4, τὸ ἐξ Ἐλαφοτόπου μαχαίριον αὐτόθι καὶ τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Καλμπακίου ἐν ΑΕ 1956, σ. 115, εἰκ. 1.

4. H. Buchholz: Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt, 1959, πίν. IX, f.

5. Κ. Δαβάρας, ἔ.ἀ., εἰκ. 1 - 2.

6. ΠΑΕ 1952, 290, εἰκ. 12 (ἡ χρονολόγησις εἰς τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους ἐσφαλμένη) ΠΑΕ 1959, πίν. 100 β καὶ ΠΑΕ 1968, πίν. 38 γ.

Εἰκ. 5. Ἡ θέσις εὑρέσεως τοῦ θησαυροῦ Καταμάχης καὶ ὁ εὑρέτης αὐτοῦ.

χαλκῶν ἐργαλείων ἀπὸ τὸ Μαθιάτι Λευκωσίας[7], τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συγκρίσεων καὶ βάσει τῆς διακοσμήσεως τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1, οἱ πελέκεις τῆς Καταμάχης, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀνήκουν εἰς τοὺς ὑστέρους ΥΕ χρόνους, 13ον ἢ τὸν 12ον αἰ. π.Χ., τὴν ἐποχὴν τῆς καταχώσεως θησαυρῶν χαλκῶν ὅπλων καὶ ἐργαλείων κατὰ τὸν Catling[8].

Ἡ αὐτοψία εἰς τὴν θέσιν εὑρέσεώς των οὐδὲν βοηθητικὸν στοιχεῖον παρέσχε· πρόκειται δι' ἕνα ἀπόκρημνον χείμαρρον κροκαλῶν (εἰκ. 5) μὲ ἐλάχιστον χῶμα καὶ οὐδὲν ἴχνος ὀστράκων ἢ τοιχίων, ὡς εἰς ὅλην τὴν κλιτὺν τοῦ ὄρους. Πιθανῶς νὰ ἔχουν συμβῆ ἐκεῖ κατολισθήσεις χωμάτων, ὅμως ἡ ὅλη περιοχὴ εἶναι τόσον ἀπόκρημνος, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσεφέρετο διὰ κατοίκησιν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἐκρύβησαν ἐκεῖ εἰς νεωτέρους χρόνους, ἁπαχθέντα ἄλλοθεν. Ὅμως τὸ σύνολον μὲ τοὺς ἀχρησιμοποιήτους πελέκεις δίδει τὴν ἐντύπωσιν θησαυροῦ ἐργαλείων καὶ κατασκευασμάτων ἑνὸς μεταλλοτεχνίτου, περιπλανωμένου ἴσως διὰ νὰ πωλήσῃ τὸ ἐμπόρευμά του. Σημειωτέον ὅτι ἡ Καταμάχη εὑρίσκεται μεταξὺ Παραμυθιᾶς καὶ Δωδώνης, νοτίως δὲ τοῦ Καλμπακίου καὶ Μαζαρακίου, ἐν μέσῳ δηλαδὴ τοποθεσιῶν ὅπου εὑρέθησαν χαλκᾶ μυκηναϊκὰ ὅπλα τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β - Γ περιόδου[9].

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

7. Catling, ἔ.ἀ., πίν. 52, β, ἀρ. 45, 47.
8. Ἔ.ἀ. σ. 278.
9. Βλ. σχετικῶς ἐν ΑΕ 1969, σ. 191 - 207

HOARD OF BRONZE AXES FROM KATAMACHI, DISTRICT OF JANNINA

In November 1970 a young goatherd found a hoard of five bronze double axes and two tools on the mountain Alysos, at an altitude of ± 1200 m. above his native village Katamachi, district of Jannina. On the vertiginous slope not a single sherd or wall is visible (fig. 1, 5).

1. Double axe, no. 4979 of the Museum of Yannina (fig. 2a; plan 1). L.: 0,258 m., H.: 0,051 - 0,096 m. Diam, of the ellipsoid bore: 0,021 - 0,045 m. The patina has been recently removed.

It is decorated with pairs of engraved parallel lines. The blades are so sharp, that this axe, as well as the following four, must never have been used.

2. Double axe no. 4980 (fig. 2β; plan 2). L.: 0,253 m., H.: 0,048 - 0,097 m. Diam. of the ellipsoid bore: 0,022 - 0,049 m. Light to dark green patina. Gracked at the waist.

3. Double axe no. 4982 (fig. 2γ). L.: 0,211, m. H.: 0,035 - 0,078 m. Diam. of the bore: 0,019 - 0,037 m. Dark green patina.

4. Double axe, no. 4983 (fig. 2 δ; plan 3). L.: 0,198 m., H.: 0,056 - 0,08 m. Diam. of the ellipsoid bore:

0,019 - 0,32 m. Perfect shape with shining dark green patina.

5. Double axe, no. 4981. L.: 0,193 m., H.: 0,028 - 0,062 m. Diam. of the bore: 0,018 - 0,037 m. (fig. 2, ε).

6. Pyramidal anvil, no. 4984 (fig. 2ζ, fig. 3). H.: 0,114 m. Diam. of base : 0,04 × 0,05 m. It had been used for a long period. It has a bore and a round protrusion.

7. Chisel, no. 4985 (fig. 2η fig. 4). L.: 0,13 m. Diam. of socket: 0,021 m. The patina has also been removed after the discovery of the hoard. It is decorated with triangles in relief. Akin to the chisels found in Cyprus (H. Catling : Cypriot bronze work in the Mycenaean World, 1969, fig. 10, nos. 8 - 10).

Typologically the five double axes belong to an entity and are probably made by the same smith, wandering from place to place with his merchandise. They bear ellipsoid sockets — a typical Helladic feature (K. Davaras, AAA III (1970), p. 312), strongly curved blades sharpened twice at the edges and slightly curved long sides. The axe no. 1 is the only one to bear a decoration, similar to that on other LH III B-C weapons in Epirus (AE 1956, p. 115 f. 1. AE 1969, p. 192, f. 4). The closer parallels are a LH axe from Epirus in Trieste (H. Buchholz : Zur Herkunft der Kretischen Doppelaxt, 1959, pl. IX f.), another unpublished in the Arta Museum, a third in the Agrinion Museum (AAA III, (1970), p. 312), six in the Yannina Museum from Dodona, Riziani, Terrovon and two from the Mathiati hoard near Nicosia (Catling, pl. 52 b, nos. 45, 47).

The hoard of Katamachi belongs probably to the LH III B-C period, to which has been ascribed the majority of the bronze Mycenaean weapons found at various sites of Epirus.

JULIA VOCOTOPOULOU

A PREHISTORIC SURVIVAL IN CERTAIN CREEK TELESTERIA

In a recent issue of AAA John Travlos[1], reconstructing the Erechtheion, regards as more probable the view that, while the Eastern section of this « Double Building » housed the Altars and the Thrones, the Western section (fig. 1, a,b), a part from the Prostomiaion with the « Sea », contained the Xoanon within a small adyton, and the Tomb of Erechtheus within a second small adyton; also that this « Double Building » constituted a complete monument, the erection of which was dictated by the necessity to incorporate older Shrines and « Martyria » existing on the site in pre-classical times.

One of these Shrines, «The Megaron toward the West» (Μέγαρον τὸ πρὸς ἑσπέρην τετραμμένου, Ἡρόδ. V, 77), was most probably incorporated in the Western section (fig. 1 a), the ground

1. AAA IV (1971), 77, plan 1.

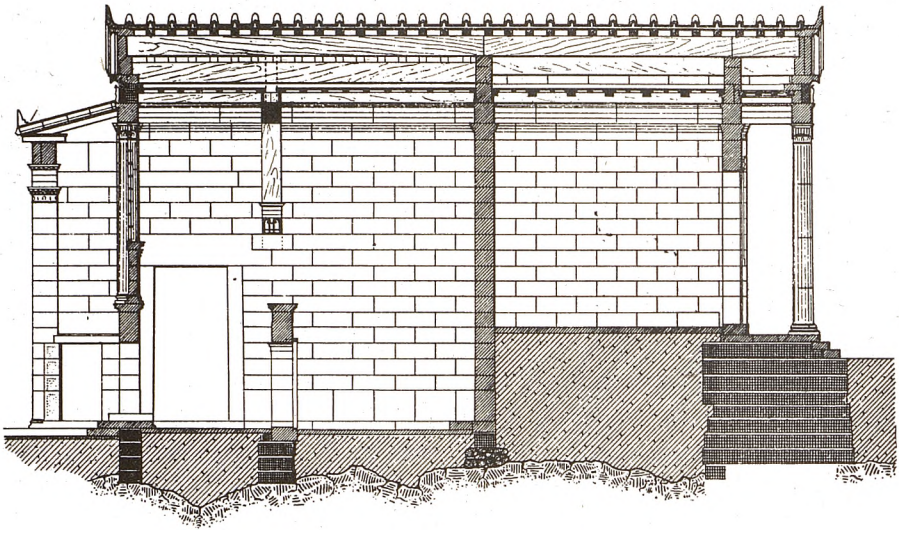
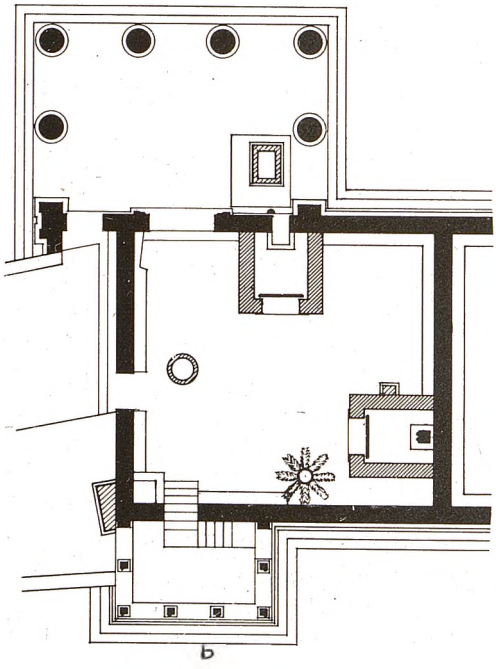

Fig. 1. a : Western section of the Erechtheion (by G. Ph. Stevens), b : Plan of the western section of the Erechtheion (by John Travlos)

level of which was considerably lower than that of the Eastern section. The rear wall, therefore, of this (i.e. the Western) section abutted first upon the vertical edge of the rock — which formed the boundary between the two sections — and then continued as a partition wall separating the Western from the Eastern section.

The use of the vertical edge of the rock to retain the rear wall of the Western section of this Building (which was used mainly as a Telesterion) is not accidental. In other words this feature did not result exclusively from the existing difference in height between the two (Eastern and Western) sections of this Building. Most probably it was inherited from the aforementioned Megaron, which seems to have carried a tradition already established in prehistoric times for cer-

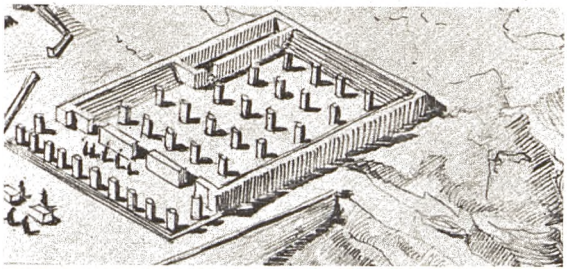

Fig. 2. The Telesterion of Eleusis in Peisistrataean times (by John Travlos)

Fig. 3. The Telesterion of Eleusis in Periclean times

tain secular constructions. This conclusion is reached because this is a prevailing feature not only of other Greek Telesteria, known from excavations, or assumed from the literary tradition, but also of secular constructions of prehistoric times.

To mention here a couple of these examples, this feature, i.e. the vertically hewn edge of the rock used to retain the rear wall of a Megaron (= Anaktoron) - Telesterion, is apparent in Greek times in the Telesterion of the Sanctuary of Demeter in

Fig. 4. The Telesterion of Aphrodite Erycina in Psophis

Eleusis both in the Peisistrataean and in the Periclean times (figs. 2, 3), as well as in the Telesterion of Aphrodite Erycina in Psophis (fig. 4)[2], which was excavated a few years ago by the writer under the auspices of the Archaeological Society in Athens. The same feature is also evident in prehistoric cave-like constructions of Peak Sanctuaries[3].

These constructions having a façade, either simple (relief vase from Knossos[4], fig. 5) or elaborate (fresco from Knossos[5], fig. 6), sometimes tripartite and provided either with a simple doorway (gold foil from Kapakli (- Volos[6], - fig. 7), often accompanied by side openings in the form of windows (rhyton from Zakro[7], fig. 8), or even with a portico (cf. fresco from Knossos, gold ring from Knossos[8], fig. 9), at the rear were clinging to the rock so that they were partly underground but appeared to be free-standing buildings when seen from the front. The gold ring (fig. 9) from Knossos gives a clear picture of one of these secular buildings seen in profile.

In addition, these buildings had in front of them a small or large plat-

2. Cf. Ergon (1969), 86 ff., fig. 96. Praktika (1969), 73 ff., Pl. 95 a.

3. On Peak Sanctuaries and their relation to the Thundergod cf. Kardara: in Arch. Ephem., 1966, 149 ff.: also communication read in the Congress of Prehistoric Studies (Athens 4 - 11, April 1971).

4. Op. cit. Arch. Ephem., 177, fig. 28.

5. Ibid. 166, fig. 26.

6. Arch. Ephem. 1906, πιν. 14. E. Vermeule, Greece in the Bronze Age, εικ. 32.

7. AAA II (1969), 85, fig. 1 (Alexiou).

8. Arch. Ephem. 1966, 179, fig. 29.

form and were accessible either by a ramp (gold foil from Kapakli) or by a single (rhyton from Zakro) or double (fresco from Knossos) staircase, which sometimes continued upwards (fresco from Knossos), a feature found in the Periclean Telesterion of Eleusis.

The temple (Megaron B) of Eleusis and the Greek Telesteria

Among these prehistoric secular constructions, therefore, we may now also classify Megaron B of Eleusis[9] (fig. 10) which has been found under the Greek Telesteria and, dated to the 15th c. B.C., has been identified as the first Temple of Demeter.

The rear wall of this construction is missing. So is also the rear wall of its peribolos. This again is not accidental. In our opinion the rear (Western) wall of this construction was not free-standing but most probably clinging to the rock of the citadel which in early times was extended to the Western boundaries of the Sanctuary (see fig. 10 by John Travlos). The two side peribolos walls (North and South), therefore, either stopped against this rock — which thus served as rear peribolos wall — or joined a rear wall (fig. 10) further up. The gold ring from Knossos (fig. 9) furnishes again a good parallel for

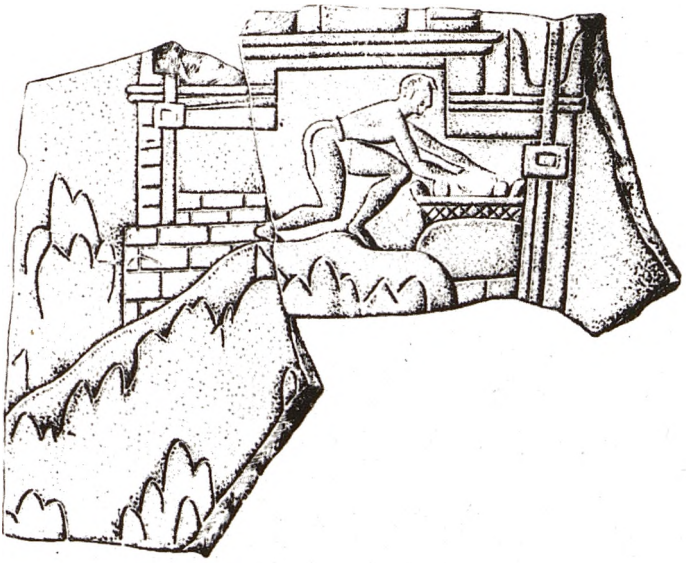

Fig. 5. Relief vase from Knossos

9. George E. Mylonas, Eleusis, 34 ff., pl. 11 (plan by John Travlos).

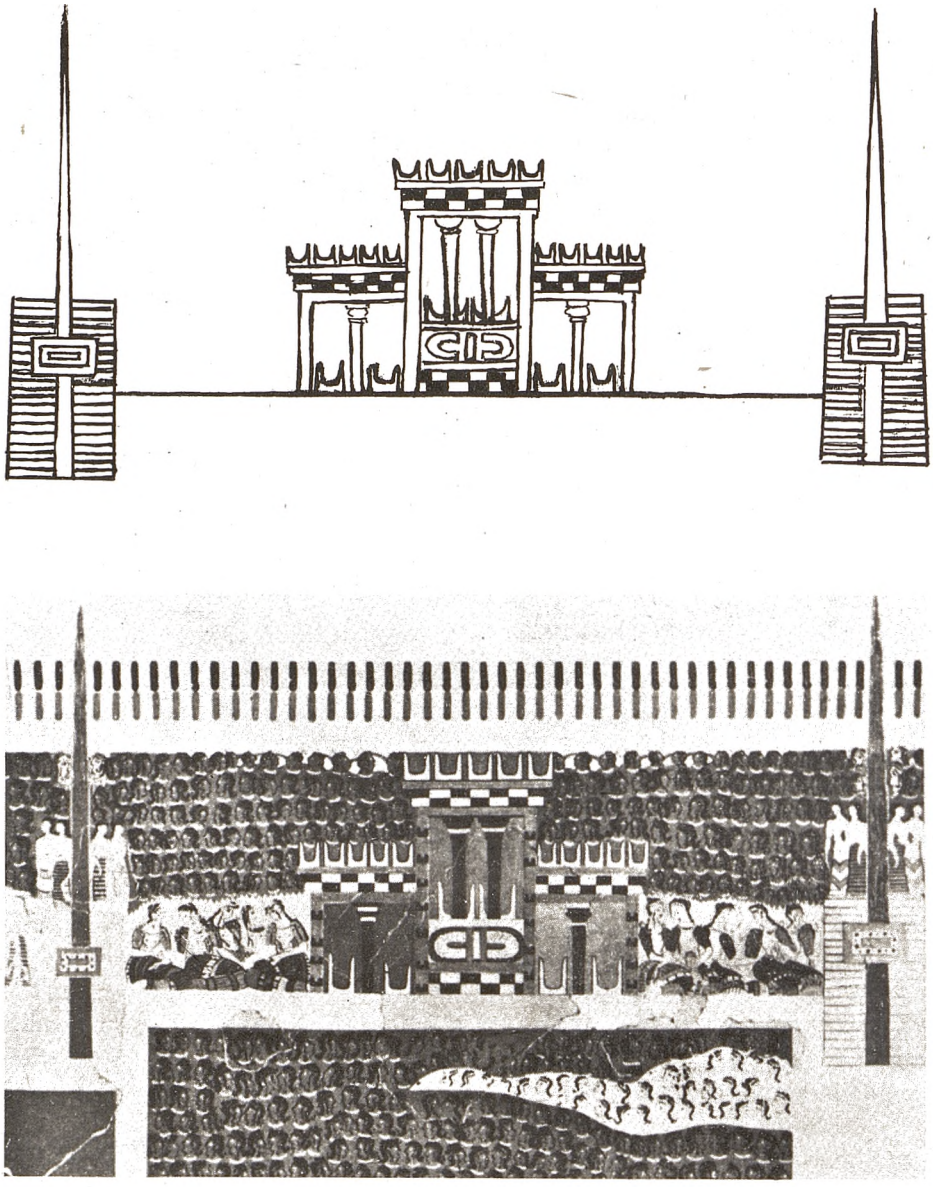

Fig. 6. Fresco from Knossos

reconstructing the rear of this Megaron. Being partly underground, this prehistoric secular Eleusinian construction was thus a Megaron, not, however, in the Homeric, i.e. the non secular, sense of the word but in its subsequently preserved sense, i.e. of the secular, often underground, structure

used for mystic rites connected with fertility.

The front of this construction (fig. 10) provided with a portico and a platform and accessible by two staircases — one of which went out of use eventually — flanking it, also finds parallels in the aforementioned pre-

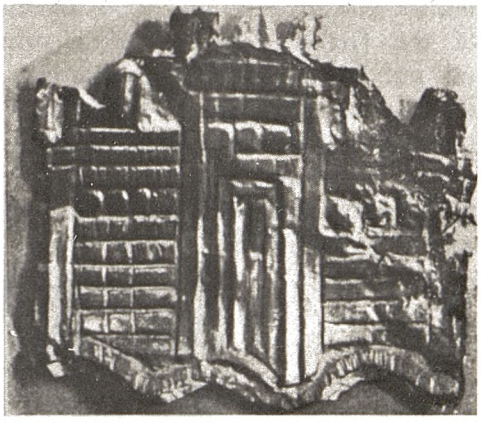

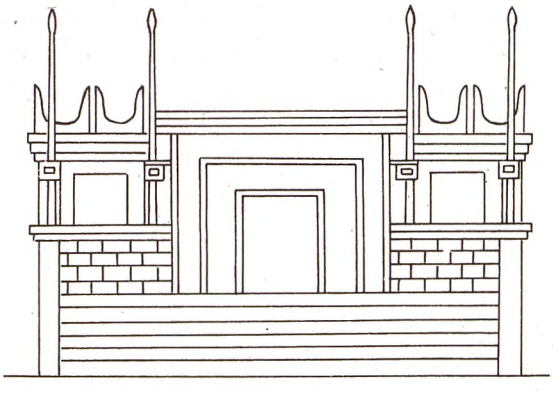
Fig. 7. Gold foil from Kapakli (Volos)

Fig. 8. Rhyton from Zakro. The drawing is due to Th. Fanourakis

historic constructions of Peak Sanctuaries in one way or another.

These particularities, therefore, of Megaron B seem to have been in-

herited and adapted by the architects of the Greek Telesteria of Eleusis (figs. 2 and 3). The question, consequently, why, even in Mycenaean times, the slope and not a flat spur, either on top or at the foot of the citadel, was chosen for the construction of the Sanctuary[10] can find now a new answer: Peak Sanctuaries were usually located on the slope and not on the top or at the foot of a hill or a mountain.

CHRYSOULA P. KARDARA

10. Ibid. 43.

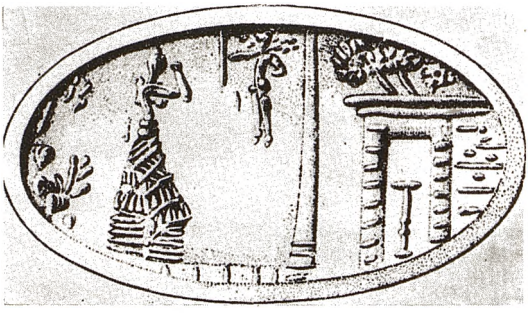
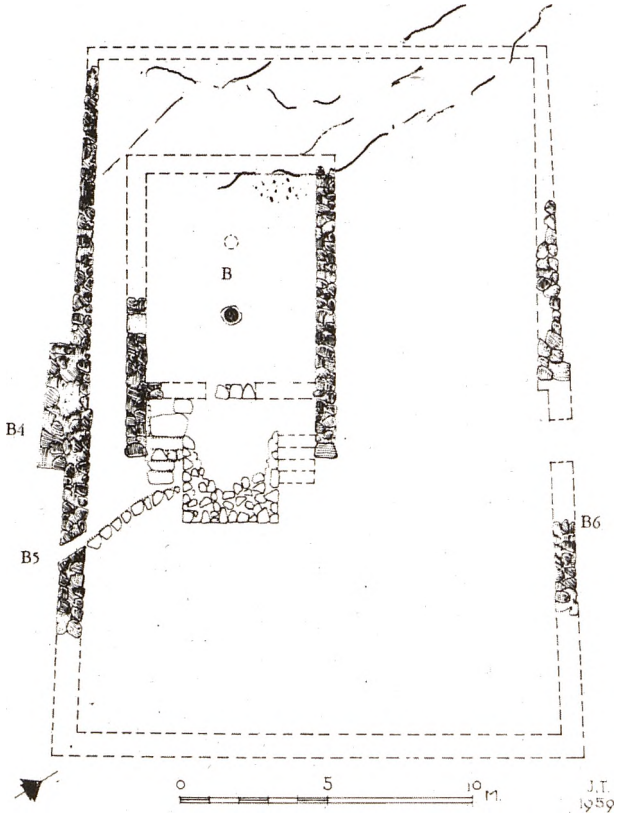

Fig. 9. Gold ring from Knossos

Fig. 10. Megaron B (Temple) of Eleusis (Plan by John Travlos)

SOME NOTES ON THE INTERIOR ARRANGEMENT OF THE ERECHTHEUM

In a recent discussion John Travlos proposes for the Erechtheum an interior arrangement that differs radically from that of Stevens and Paton [1]. Travlos has no new archaeological evidence to present; the old evidence is in part reconsidered, in part brushed aside. Therefore I wish only to add a few notes by way of reiterating the familiar arguments and thus defending the Stevens - Paton restoration.

To begin with, Travlos tells us that in spite of our impression to the contrary « . . . the Erechtheion . . constitutes a complete monument, executed on the basis of a previously elaborated plan » [2]. Dinsmoor, in his reconstruction of the hypothetical original plan, draws on Stevens' work to summarize the anomalies in the construction of the Erechtheum [3]. One may or may not accept in full Dinsmoor's explanation of the development of the design, but it does explain the existing anomalies, which are so numerous, so pervasive and so manifest as to demonstrate unambiguously that the plan, once conceived, was drastically modified in the execution.

Travlos does not explain away these anomalies; he merely dismisses them as unworthy of consideration. He apparently regards the strange plan of the building as conditioned solely by the need to include or respect a variety of sacred fixtures (the « tokens »); further, it was the necessity of including these tokens within the new temple that also caused its shift from the traditional site just to the south, the site of the old Peisistratid temple. We are not told why this necessity suddenly became imperative in the fifth century.

Surely the true reason for the shifting of the new temple was the continued existence of the partly ruined Peisistratid temple. The Erechtheum had to be moved to the north, onto irregular ground, not in order to include the tokens but in spite of the resulting encroachment on them. Hence the plan had to be modified on an ad hoc basis to accomodate to these difficulties, as described by Dinsmoor. This is not to deny Travlos' view, which I share, that the architect succeeded in accomplishing « an appropriate solution for the building » and « an admirable architectural whole [4] ».

Turning now to specifics of the interior Travlos asserts in regard to the west crosswall restored by the Americans that there is no « serious evidence » for its existence in the ori-

1. John Travlos, « The Interior Arrangement of the Erechtheion », AAA IV (1971), 77 - 84. Gorham P. Stevens, James M. Paton et al., The Erechtheum, Cambridge (Mass.) 1927, 137 - 180 and pl. 1. See also John Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens, London, 1971, s. vv. « Athena, Archaios Naos » and « Erechtheion ».

2. Travlos, AAA IV (1971), 77 (Greek), 82 (English). Rather than impose my own translation on the reader I quote from the English summary.

3. William B. Dinsmoor, The Architecture of Ancient Greece, London 1950, 187 - 195. It seems necessary to emphasize that these anomalies are not limited to obvious peculiarities of plana.

4. Travlos, AAA IV (1971), 78 and 83.

ginal building, i.e., before the extensive remodelling in Augustan times. He refers the reader to Stevens and Paton's detailed analysis [5], but he does not attempt to refute their evidence; he merely dismisses it as not serious. What the evidence tells us, clearly and unmistakably, is that a west crosswall existed in Greek times, before the Roman remodelling. True, we cannot prove that it belongs to the fifth century, but in the absence of contrary evidence one naturally would assume that a Greek wall in a Greek building is original [6]. We have no « serious evidence » that the east cross wall is original, either (less evidence, if anything [7]), but this Travlos accepts without question, as does everybody.

Travlos necessarily raises again the old question of whether Athena occupied the eastern or the western cella of the Erechtheum; he opts for the west, appealing to Pausanias and to the famous dog of Philochoros. Let it be repeated once again that Pausanias' account is not clear in this matter, and there is no reason to assume that the dog which ran out from the temple of Polias into the Pandroseum was ever in the cella of Athena. « Temple of Polias » means the entire Erechtheum, not a particular part of it.

On the other hand there is an excellent reason why Athena should be placed in the east cella : it faces her great altar, while the west cella turns its back on the altar.

The east - west partition wall restored by the Americans stands or falls with the west crosswall. If the latter is accepted then there must be two rooms behind it to account for the two sets of doors recorded in the building inscriptions. If there is no crosswall then indeed the partition makes no sense, and some other explanation for the doors is needed.

Apart from the evidence for the crosswall itself there is a piece of evidence for the partitioning of the space behind it. This is the well-known discrepancy between the north and south orthostates, which led the Americans to postulate two rooms, side by side, with their floors at different levels hence the partition [8]. Travlos observes that with his arrangement, using two separate adyta built one against the north, one against the east wall of the west cella, the discrepancy would be camouflaged by a bench along the north wall, and therefore would not constitute a problem. The question remains, however, why the discrepancy exists at all. Is it not credible that if there were two separate rooms there might be a reason for having different floor levels, even though we cannot discover the reason ? Travlos offers no explanation at all; in his scheme the discrepancy is entirely

5. Stevens and Paton, 151 - 161.

6. It is not quite clear whether Travlos would accept any wall earlier than the Roman remodelling; he seems to imply not (79 and 84).

7. Stevens and Paton, 146 - 150.

8. Stevens and Paton, 156 - 161. The partition wall, not being joined to any surviving portion of the building, would leave no traces *in situ*.

meaningless, an embarrassment to be covered up.

Lastly, since the Erechtheum (with its double cella) is a remplacement for the old Peisistratid temple (with its double cella) it is very likely that the interior arrangement of the new temple approximated that of the old, in which the western cella was subdivided by a longitudinal partition. Nor does it seem that the presence of chthonic cults would require any modification of this traditional plan in favor of the bizarre and extremely unharmonious arrangement that Travlos proposes.

JOHN C. OVERBECK

ΑΡΙΣΤΟΥΡΓΗΜΑΤΙΚΗ ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΤΡΑΪΑΝΟΥ

Τὰ εἰκονιστικὰ ἐνδεικτικά, τὰ χρησιμοποιούμενα ὑπὸ τοῦ μελετητοῦ διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν φυσιογνωμικῶν στοιχείων ἀτομικότητος, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει μία εἰκονιστικὴ κεφαλὴ καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας προσπαθεῖ οὗτος νὰ συγκεντρώσῃ τὰ ἀπαραίτητα χαρακτηριστικὰ σημεῖα ἀναγνωρίσεως καὶ ὀνοματισμοῦ ἑνὸς ἱστορικῶς ἐπισημοποιουμένου προσώπου, εἶναι διὰ τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανὸν (98 - 116 μ.Χ.) τὰ πλέον εὔγλωττα καὶ τὰ ὀλιγώτερον ἐπιδεχόμενα ἀμφισβήτησιν.

Συνεπικουρικοὶ θετικοὶ παράγοντες εἶναι :

α) Ἡ ἡλικία. Ὁ Τραϊανὸς ἦτο ἤδη 44 ἐτῶν, ὅταν ἀνέλαβε τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας του (γεννηθεὶς τὴν 18-9-53 μ.Χ. εἰς Ἱσπανίαν), δηλαδὴ εἶχε πλέον διὰ τοὺς προσωποπλάστας τὴν ἀπαιτουμένην φυσιογνωμικὴν καὶ ψυχικὴν ἐκφραστικὴν ὁλοκλήρωσιν καὶ

β) Ὡς ὁ Πλίνιος μᾶς πληροφορεῖ, ἦτο λίαν συντηρητικὸς εἰς τὰς παροχὰς ἀδειῶν διὰ τὴν πρὸς τιμήν του ἵδρυσιν εἰκόνων, ἀνδριάντων καὶ μνημείων [1].

Εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν γνωστῶν εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τοῦ Τραϊανοῦ, τὴν γνωριμίαν τῶν ὁποίων χρεωστοῦμεν εἰς τὸ μεγαλόπνοον ἔργον « Das römische Herrscherbild » [2], προστίθεται καὶ ἡ ἐδῶ παρουσιαζομένη (εἰ κ. 1 - 4).

Αὕτη εὑρίσκεται εἰς ἑλληνικὴν ἰδιωτικὴν συλλογήν, τὸν κάτοχον τῆς ὁποίας, καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης, εὐχαριστῶ διὰ τὴν ἄδειαν μελέτης καὶ δημοσιεύσεώς της [3].

Ἐπὶ λευκοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου εἰργασμένη, φέρει πολλὰς κακώσεις καὶ κτυπήματα, κυρίως ἐπὶ τοῦ προσώπου· ἐπίσης εἶναι ἀποκεκρουμένη τὴν ῥῖνα, καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτῆς, καὶ τοὺς ῥώθωνας, ἐλαφρῶς τὸν πώγωνα καὶ παντελῶς τὸ

1. Plinius, Panegyr. 52, 3 καὶ 55, 6.
2. W. H. Gross, Bildnisse Trajans, 1940.
3. Συλλογὴ κ. Α. Ἰόλα, ἀριθ. καταγρ. 46.

Εἰκ. 1 - 2. Κεφαλὴ Τραϊανοῦ (προσθία καὶ ὀπισθία ὄψις)

ἀριστερὸν οὖς, ἐλαφρῶς δὲ τὸ δεξιόν.

Τὸ ὁλικὸν ὕψος, ἀνερχόμενον εἰς 0,375 μ. (κεφαλῆς : 0,29 μ.), τοποθετεῖ ταύτην εἰς τὰς σχετικῶς ὑπερφυσικοῦ μεγέθους γνωστὰς κεφαλὰς τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ. Ὁ τόπος προελεύσεως εἶναι ἄγνωστος, ἐν τούτοις τὸ δι' ἀνεξιτήλου βαφῆς ἐπὶ τοῦ προσθίου μέρους τοῦ λαιμοῦ μὲ νεώτερα κεφαλαῖα γράμματα ἀναγεγραμμένον ὄνομα « ΕΡΜΗΣ » μᾶς παρέχει ὑπονοίας προελεύσεως ἐξ ἑλληνοφώνου περιοχῆς.

Καθαρισμὸς καὶ ἐπιδιορθώσεις εὐτυχῶς δὲν ἔχουν ἐπ' αὐτῆς ἀναληφθῆ καὶ οὕτως ἡ ἐπιφάνειά της παρουσιάζεται εἰς τὴν πρωτότυπον ζωντανὴν καὶ μεστὴν δυνάμεως σμίλευσιν.

Ἡ στερεομετρικὴ διαφοροποίησις τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ προσώπου παρουσιάζεται, μέσῳ τῆς καθαρότητος τῶν γραμμῶν τῶν προσωπικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῆς διαφανείας τῶν περιγραμμάτων, ὡς τὸ ἁρμονικὸν σύνολον τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως ἑνὸς γλύπτου, τοῦ ὁποίου αἱ ρίζαι τῆς τεχνοτροπικῆς διαθέσεως εὑρίσκονται εἰς τὴν τελευταίαν ἑλληνικὴν μετὰ Χριστὸν περίοδον.

Ἡ ἐπὶ μέρους ἀνάλυσις τῶν προσωπικῶν στοιχείων τῆς εἰκόνος τοῦ αὐτοκράτορος, ἡ ὁποία ἐδῶ παρουσιάζεται, δεικνύει καθαρῶς τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου μὲ τὰ ἰδιαίτερα σημεῖα τῶν ἀτομικῶν του χαρακτηριστικῶν : προτεταμένον κάτω

Εἰκ. 3 - 4. Κεφαλὴ Τραϊανοῦ (πλάγιαι ὄψεις)

μέρος τοῦ μετώπου καὶ ἀντίστοιχον τοῦ προσθίου μέρους τῆς ἄνω γνάθου (εἰκ. 3, 4). Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ ἄνω χείλους, ρυτίδες καταλήγουσαι εἰς τὰς γωνίας τοῦ στόματος καὶ χαρακτηριστικὴ μετωπικὴ διευθέτησις τῆς κόμης μὲ τὰς βραχείας - μικρὰς κροταφικὰς τρίχας.

Ἡ κλίσις τῆς κεφαλῆς ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιά, ὡς καὶ ἡ σχέσις τῆς πλαστικῆς ἀποδόσεως τῶν μυώνων τοῦ λαιμοῦ πρὸς τὴν κεφαλήν, ἐπιτρέπουν μετὰ βεβαιότητος νὰ συμπεράνῃ τις ὅτι ἡ πρὸ ἡμῶν κεφαλὴ εἶναι τὸ διασωθὲν τμῆμα ἀπολεσθέντος ἀνδριάντος τοῦ Τραϊανοῦ [4].

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἐξ Ἑλλάδος εἰκόνας τοῦ διαδόχου του Ἀδριανοῦ [5], παρουσιάζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰκόνων τοῦ Τραϊανοῦ πολὺ μικρός [6]. Ἀπὸ τὰς γνωστὰς αὐτὰς εἰκονιστικὰς κεφαλὰς προβάλλει ἡ κεφαλὴ τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς Ἀθηνῶν, μὲ τὴν ἰδιόρρυθμον τεχνοτροπον ἀνήκει εἰκονογραφικῶς καὶ τὸ κατεστραμμένον ἀπότμημα εἰκονιστικῆς κεφαλῆς τοῦ Τραϊανοῦ τοῦ Μουσείου Λαρίσης (ἀριθ. κατ. 803).

4. Ὁ πλέον γνωστὸς εἶναι τοῦ Κάστρου Σάμου (W. H. Gross, πίν. 118). Εἰς τὸν αὐτὸν τύ-

5. W. Wegner, Hadrian, 1956.

6. Εἰς τὰς μέχρι τοῦδε γνωστὰς δύναται νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 3298 (ὕψ. 0,25 μ.) σοβαρῶς κατεστραμμένη κεφαλὴ ἐξ Ἀθηνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

πίαν καὶ τὴν ἔντονον ἐκφραστικότητα, ὡς ἡ πλέον ἀξιόλογος.

Μὲ τελείως διαφορετικὴν καλλιτεχνικὴν ἔκφρασιν μεταφέρει εἰς τὸ μάρμαρον ὁ Ἕλλην γλύπτης τὴν σημασίαν καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ ἀπαθανατισμοῦ τῆς εἰκόνος τοῦ αὐτοκράτορος ἀπὸ ὅ,τι οἱ μαρμαροτεχνῖται τῆς μητροπολιτικῆς προσωποπλαστικῆς (βλ. τὴν εἰκονιστικὴν κεφαλὴν τοῦ Μουσείου τῆς Ostia)[7].

Εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς τῶν Ἀθηνῶν διαισθάνεται κανείς, κάτω ἀπὸ τὴν δύναμιν τῆς ἐντάσεως, τὴν ὁποίαν ἔχουν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τὰ ὁποῖα τόσον εὐγλώττως ἐκφράζουν, διὰ τῶν ἐναλλαγῶν τῆς πλαστικῆς διαφοροποιήσεως τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ προσώπου μὲ τὰς γραμμικὰς ἀντιθέσεις τῶν φυσιογνωμικῶν στοιχείων, τὴν μετουσίωσιν τῆς ψυχικῆς ἀπελευθερώσεως.

Τὴν εἰκόνα ταύτην κοσμεῖ ἡ νεανικῶς διευθετημένη κατὰ μικρὰς καὶ μεγάλας ὁμάδας τριχῶν μετωπικὴ κόμμωσις.

Εἰς τὸν τύπον αὐτὸν τῆς εἰκόνος, ἐπὶ τῆς ὁποίας κυριαρχοῦν τὰ ἑλληνικὰ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἔχουν γίνει γνωστὰ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐμφανίσεως τῆς εἰκόνος τοῦ Πομπηΐου (106 - 48 π.Χ.)[8], λαμβάνουν ταῦτα μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ μίαν ἔντονον, ἀπτομένην τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀπεικονιζομένου, ἔκφρασιν.

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ θεϊκὴ χάρις, τὴν ὁποίαν τόσον εὐκόλως ἀνιχνεύομεν εἰς τὰς εἰκονιστικὰς κεφαλὰς τῶν αὐτοκρατόρων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, ἐμφανίζεται εἰς τὰς ἐξ Ἑλλάδος εἰκονιστικὰς κεφαλὰς τῶν αὐτοκρατόρων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ ὡς χριστιανικὴ humilitas.

Τὴν ἔκφρασιν ταύτην, τὴν ὁποίαν συνεχῶς δυνάμεθα νὰ ἀνιχνεύσωμεν μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν σειρὰν τῶν «στρατιωτικῶν αὐτοκρατόρων», παρουσιάζει πλέον ἡ ὁλοκληρωμένην ἡ ὑπ' ἀριθ. κατ. 419 κεφαλὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἐπὶ τῆς ὁποίας πολλοὶ ἀνεγνώρισαν τὸν Χριστόν[9].

Τὰ στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐξιδανίκευσιν καὶ τὴν θεϊκὴν ἐπιφάνειαν μαζὶ μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ νέου ὡραίου πνευματικοῦ κόσμου τῆς αἰωνιότητος, συναντῶνται εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Τραϊανοῦ τῆς συλλογῆς Ἀθηνῶν.

Καὶ τὰ δύο ρεύματα, παρουσιαζόμενα διὰ τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως τοῦ γλύπτου καὶ τῆς εἰκονιστικῆς κεφαλῆς τοῦ αὐτοκράτορος, εἶναι τὰ χαρίσματα τῆς καλωσύνης καὶ τῆς πραότητος, τὰ ὁποῖα ἀκτινοβολεῖ ἡ ἐπιβλητικὴ καὶ πλήρης θελήσεως μορφή.

Κατὰ τὴν γνώμην μου, ὁ ἀνώνυμος Ἕλλην πλάστης[10] ἐδημιούργησεν ἐδῶ μίαν ἐκ τῶν ἐκφραστικωτέρων εἰκόνων τοῦ Τραϊανοῦ, ὁ θρησκευτικο - πολιτικὸς σκοπὸς τῆς ὁποίας δὲν ἄφησεν ἀδιάφορον οὔτε τὸν ἄξεστον πρῶτον εὑρέτην, ὁ ὁποῖος μὲ βάρβαρον θαυμασμὸν ἔγραψεν ἀνεξίτηλα εἰς τὸν λαιμὸν τῆς εἰκόνος τοῦ ἀνθρώπου τὸ ὄνομα ἑνὸς θεοῦ: «ΕΡΜΗΣ».

Ἡ προβληματικότης τῆς ταυτίσεως

7. W. H. Gross, 112, πίν. 33 - 35, ἐπίσης M. F. Squarciapino, Museo Ostiense, 1962, 58, ἀριθ. 18 (ὕψ. 0,35 μ.).

8. V. Poulsen, Les Portraits Romains, Ny Carlsberg Glyptotek, 1962, 9 X καὶ 39 κ.ἑ., πίν. 1.

9. R. Hampe, Geschichte der Kunst, III 882, εἰκ. 935.

10. Εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα, προδίδοντα τὴν αὐτὴν δημιουργικὴν χεῖρα, ἀνιχνεύονται εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 3298 εἰκονιστικὴν κεφαλὴν τοῦ αὐτο-

τῶν εἰκονογραφικῶν στοιχείων τῆς κεφαλῆς τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς τῶν Ἀθηνῶν μὲ τοὺς ὑπὸ τοῦ W.H. Gross ὁρισθέντας ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι, κατὰ τὴν γνώμην μου, ὁ σκοπὸς τῆς παρουσιάσεως τῆς εἰκόνος τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὴν ἐπαρχίαν εἶναι τελείως διάφορος τοῦ μητροπολιτικοῦ, ἰδίως εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Τραϊανοῦ, βασίζεται δὲ ἐπὶ τῆς οὐσιαστικῆς διαφορᾶς (Quintessenz), ἥτις ὑπάρχει εἰς τὴν ἔκφρασιν καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν πρωταρχικὸν παράγοντα διαφοροποιήσεως τῶν τύπων τῆς εἰκόνος ἑνὸς αὐτοκράτορος.

Οὕτω νομίζω ὅτι ὁ τύπος τῆς humilitas, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει ἡ εἰκὼν τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς τῶν Ἀθηνῶν, δὲν δύναται νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὸν τύπον τῆς εἰκόνος τοῦ ἀνδριάντος τῆς Κοπεγχάγης, πρὸς τὸν ὁποῖον εἰκονογραφικῶς πλησιάζει καὶ ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν εἰκονιστικὴν περίοδον « Bürgerkronentypus », κατὰ Gross [11]. Διότι εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Τραϊανοῦ τῆς Κοπεγχάγης παρασύρει ἡ σύνθεσις τοῦ ἀνδριάντος, ἥτις εἶναι ἡ ρωμαϊκὴ ἐπανάληψις ἑνὸς ἥρωος τῆς σχολῆς τοῦ Πολυκλείτου [12].

Τελείως ἀντιστρατιωτικῶς ἐνεργεῖ ἡ κεφαλὴ τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς τῶν Ἀθηνῶν, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους κεφαλὴ τοῦ Ἀδριανοῦ τοῦ Μουσείου Πειραιῶς [13], ἡ ὁποία ἀνήκει εἰς τὸν « Rollochenfrisur » τύπον [14] καὶ παρουσιάζει τὰ αὐτὰ ἐκφραστικὰ στοιχεῖα τοῦ τύπου humilitas τοῦ Τραϊανοῦ.

Ἡ ἀνάλυσις τῆς προσωποπλαστικῆς τῶν δύο αὐτῶν εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τῶν αὐτοκρατόρων, μὲ βάσιν τὰ στοιχεῖα τῆς φυσιογνωμικῆς, τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὴν ἔκφρασιν τῆς εἰκόνος, παρέχουν εἰς ἐμὲ ἀρκετὰ συγγενῆ σημεῖα, ἐπὶ τῶν ὁποίων δύναμαι νὰ στηριχθῶ ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῶν εἰκόνων [15], ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὴν ἀνίχνευσιν τῆς ἑλληνικῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως ἐπὶ τῆς προσωποπλαστικῆς τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων [16], τῆς ὁποίας κύριος μορφολογικὸς παράγων εἶναι ἡ ἐπιθυμητὴ ἀκτινοβολία τῆς καλωσύνης καὶ τῆς θερμῆς πραότητος [17].

ΔΗΜ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ

κράτορος Τραϊανοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

11. W. H. Gross, 75 κ.ἑ.

12. F. Poulsen, Catalogue over antique Skulpturer, Ny Carlsberg Glyptotek, 1940, 372· ἐπίσης, F. Poulsen, Guide, Ny Carlsberg Glyptotek, 1953, 45 (ὁ ἡρωικὸς τύπος τῆς εἰκόνος ἀντιγράφει τὸν Διομήδη τοῦ Κρησίλα).

13. Β. Καλλιπολίτη, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 69, Πίν. 66 β (ἀριθ. κατ. 1197).

14. M. Wegner, Hadrian 13.

15. Περὶ τὸ 110 μ.Χ. δύναται νὰ τοποθετηθῇ ἡ κεφαλὴ τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς Ἀθηνῶν, ὀλίγον ἐνωρίτερον ἐποιήθη ἡ κεφαλὴ τῆς Λαρίσης, ἐνῷ βραδύτερον τῆς πρώτης ἡ κεφαλὴ τοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Ἡ ἐδῶ ἀναφερθεῖσα κεφαλὴ τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Ἀδριανοῦ τοῦ Μουσείου Πειραιῶς (ἀριθ. 1197) ἱδρύθη μᾶλλον μετὰ τὴν τελευταίαν ἐπίσκεψιν τοῦ αὐτοκράτορος εἰς Ἀθήνας (131/132 μ.Χ.)

16. Σχετικῶς μὲ τὴν πλαστικὴν τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων βλ. Δ. Παπαστάμος - Kl. Stähler εἰς ΑΔ 26 (1971): Μελέται, ἐν ἐκτυπώσει (Ἄγαλμα Ἀφροδίτης ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων).

17. Περὶ τὸ 110 μ.Χ., ἀπευθυνόμενος ὁ τότε ἁρμοστὴς τῆς Μικρασιατικῆς ἐπαρχίας Βιθυνίας Plinius ὁ νεώτερος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανόν, ἵνα λάβῃ ὁδηγίας διὰ τὴν ἔναντι τῶν Χριστιανῶν ἀκολουθητέαν τακτικήν, ἔλαβε παρ' αὐτοῦ τὴν ἀπάντησιν: " τιμωρεῖν ἀλλὰ οὐχὶ καταδιώκειν ". Ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ ὑπάρχει ἐναντίον τῆς « Καταδιώξεως » προστατευτικὴ νομοθεσία (βλ. σχ. Πλίνιος πρὸς Τραϊανόν 96, 97).

A SPLENDID PORTRAIT HEAD OF EMPEROR TRAJAN

The portrait head of Emperor Trajan presented here belongs to a private collection of Athens.

The material is pentelic marble and the face battered. Its height is 0.375 m. (height of head 0.29 m.). The front side of the neck bears the inscription ΕΡΜΗΣ. There is no doubt that the portrait head is the remaining part of a statue of Trajan, that was lost. It can be dated around 110 A.D. This portrait head of Trajan reflects an attitude of Christian 'humilitas', represented by the artist as a desirable expression in portraiture.

In my opinion, the Greek artist of this portrait head from the Athens collection has created one of the most expressive pictures of Trajan. Its religious and political character prompts us to a new study and re-classification of the types of portraits of Roman Emperors on the basis of a morphological factor in portraiture consisting of the reflection of the inner world of the person portrayed by the artist.

D. PAPASTAMOS

THE TWO CITADELS OF CHALCIS ON EUBOEA

(Topographical Commentary on the Hills of Chalcis)

Chalcis - on - the - Euripus, the central city of Euboea, with communications over sea and over land ineverydirection, situated in the heart of Hellas, was a desirable base of operations (ὁρμητήριον) for any power trying to establish some sort of hegemony over Greece. In the struggle for military ascendancy the city was often attacked (by a Roman - Pergamenian flotilla under P. Sulpicius Galba in 208 B.C., for instance, or by Antioch the Great in 192 B.C.). It was strongly fortified; Livy attests (XXVIII, 6, 11; probably after Polybius): ... *oppidum alia parte clausum mari, alia ab terra egregie munitum praesidioque valido firmatum ... inexpugnabile fuit.* Reflections on the location of Chalcis, on its physical appearance and on its fortifications contribute to our insight in strategics and siegecraft in Classical and Hellenistic times.

It should be noted first that ancient

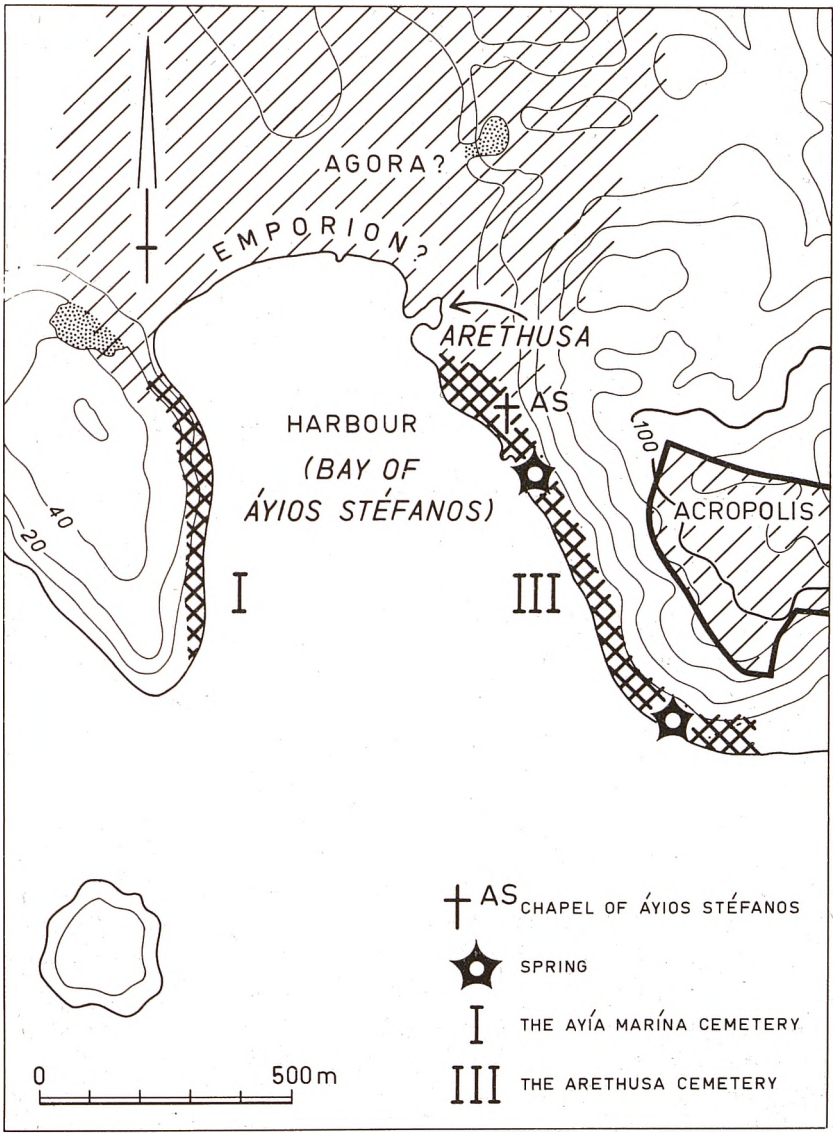

Fig. 1. The Harbour Area of ancient Chalcis (Euboea)

Chalcis lay to the east of the modern city (cf. Ἀρχ. Δελτ. XXIII (1968), Χρον., pp. 232 - 234, rescue excavations by A. Liangouras, and Ἀρχ. Δελτ. XXIV (1969), Χρον., pp. 202 - 204, rescue excavations by P. G. Thémelis). The bay of Áyios Stéfanos was the ancient harbour (for the area of the ancient city and the position of its harbour see the figs. 1 and 13;

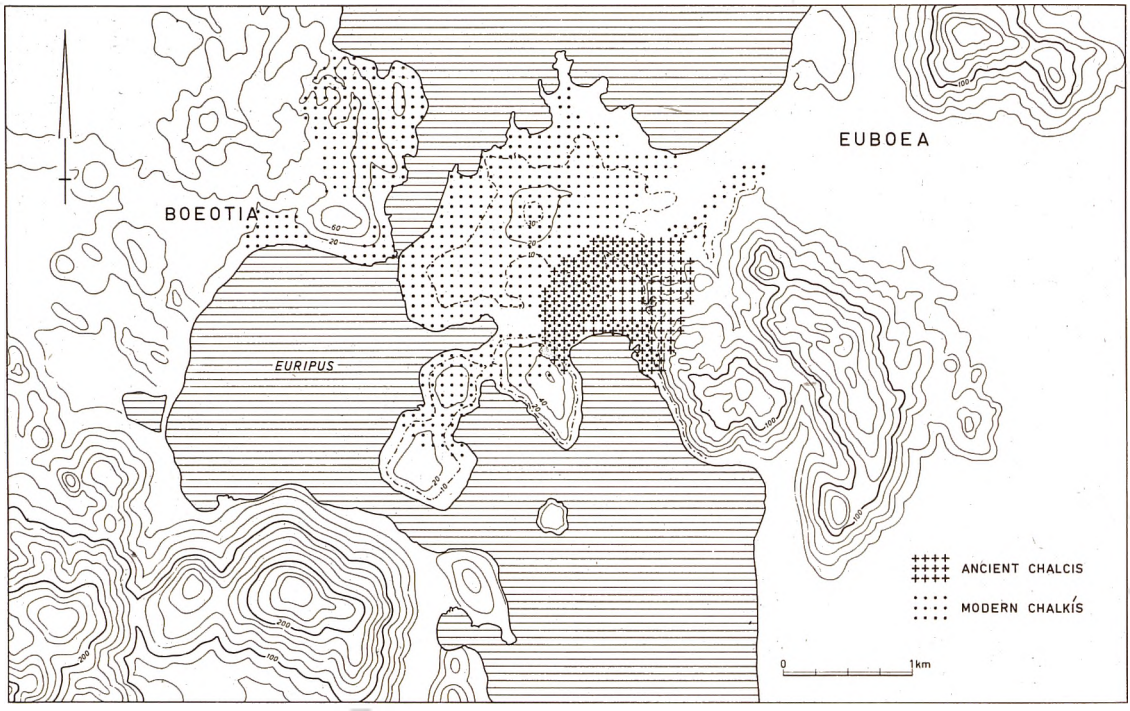

Fig. 2. Chalcis (Euboea), the ancient and the modern City

the areas of the modern and of the ancient cities have been indicated on fig. 2). Nothing can be seen of the walls of the city itself nowadays, but on the lower - Vathrovouniá and Karábaba hills remains of two ancient fortresses belonging to the city can be observed and it is to these ill - known sites that attention is being drawn here (Vathrovouniá is the mountain to the east of the bay of Áyios Stéfanos, see the figs. 1 and 13; Karábaba is the hill immediately west of the Euripus bridge, see fig. 9).

Our first questions concern the fortified acropolis of ancient Chalcis. Where was it situated ? What was its shape ? When was it built ?

G. A. Papavasilíou (Ἀθηνᾶ III (1891), pp. 608 - 609), S. Lauffer (see A. Philippson, *Die Griechischen Landschaften* 1, 2 (Frankfurt, 1951), p. 605, n. 1) and J. Boardman (BSA LII (1957), p. 1) among others pointed already to the remains on the western Vathrovouniá hill (height : *c.* 140 m.), but a plan of this fort has not been published yet. The course of the circuit of the wall in the figs. 1 and 3 was sketched after an air - photograph. Because of the location of the ancient city at the base of this hill and the aparent lack of hill - top fortifications on the other Vathrovouniá

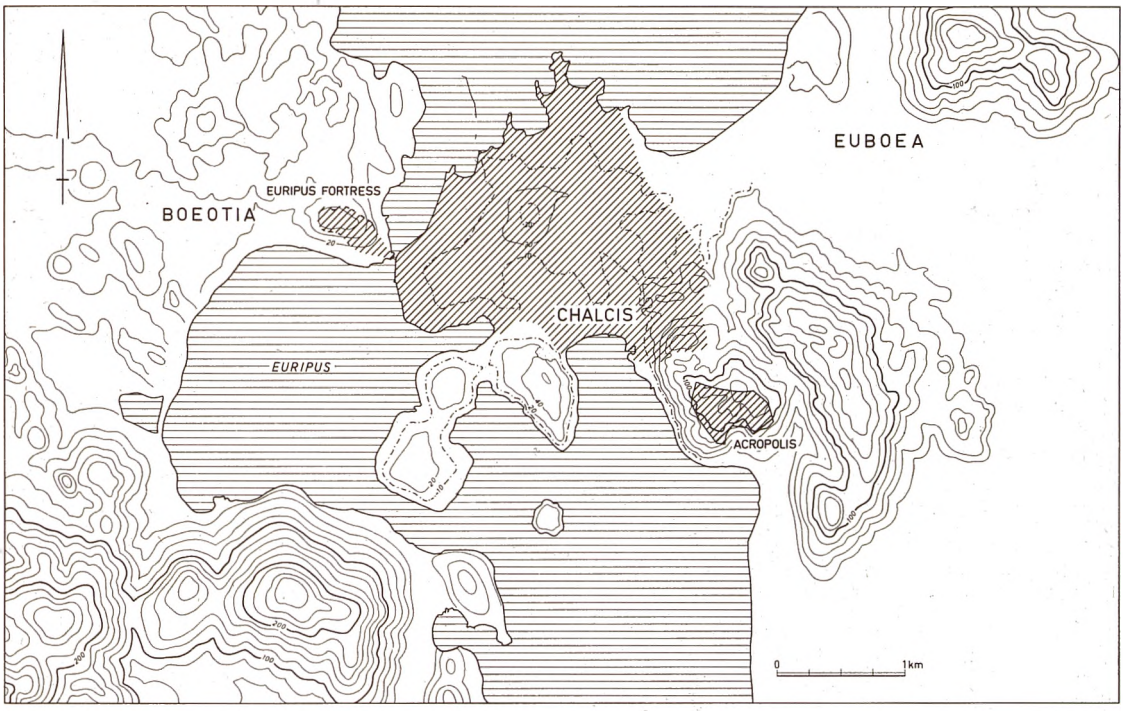

Fig. 3. Chalcis (Euboea) c. 350 B.C.

heights the identification of this fort as the acropolis of Chalcis must be accepted (for the style of its construction see below). The acropolis, then, which occupies the upper parts of the hill, is surrounded by slopes on all sides and rises in a remarkably strong position, with a free view to the north, the west and the south. Its lay - out is referred to in a text of Diodorus Siculus which up till now used to be associated with some unknown site in the territory of Histiaia (XV, 30, 2; 377 B.C.; the Second Athenian Confederacy, directed against Sparta, had just been founded; Chalcis, Eretria and Carystos had joined at once; the Spartan fleet had not yet lost the battle of Naxos; at Histiaia a Spartan garrison was stationed in the acropolis) : οἱ δ' Ἀθηναῖοι... δύναμιν ἐξέπεμψαν εἰς τὴν Εὔβοιαν τὴν παραφυλάξουσαν μὲν τοὺς συμμάχους, καταπολεμήσουσαν δὲ τοὺς ἐναντίους... (5) τῆς δ' ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἐκπεμφθείσης δυνάμεως ἡγούμενος Χαβρίας ἐπόρθησε τὴν Ἑστιαιῶτιν χώραν καὶ τὴν καλουμένην μὲν μητρόπολιν (commonly printed Μητρόπολιν and explained as an otherwise unknown locality near Histiaia), κειμένην δ' ἐπί τινος ἐρυμνοῦ λόφου τειχίσας ἀπέλιπεν ἐν αὐτῇ φρουράν. ἡ μητρόπολις must be Chalcis (cf. Strabo X, 1, 11, p. 448 c : ἡ Χαλκίς... μητρό-

Fig. 4. Chalcis (Euboea), acropolis, eastern Section

πολις αὕτη λέγεται τῶν Εὐβοέων and X, 1, 8, p. 446 c : ἡ Χαλκὶς μητρόπολις τῆς νήσου τρόπον τινά; Livy XXXV, 51, 10 : . . . *caput erat Euboeae* . . .). The Diodorus passage is an abridgement of Ephorus; the name of Chalcis must have dropped out. In 377 the war centered on Thebes. Chalcis would have been an excellent base for the Spartans to attack Thebes from. The construction of the fortifications of Chalcis — an enterprise undertaken under the aegis of the newly founded Second Athenian Confederacy — and the stationing of a federal garrison on the Euripus were to prevent this.

Only the eastern and southern sections of the acropolis circuit are preserved to some height (see fig. 4). One gets a good view of the position of the fort from Mt Gréki, the eastern Vathrovouniá hill (height : 189 m.), see fig. 6. The style of construction of the eastern section of the wall may have been polygonal (see the figs. 6 and 7). This bears with the 377 B.C. dating suggested above (compare the polygonal section of the city-wall of Eretria — built after 411 B.C. — which climbs the acropolis hill on its western flank). Remains of several towers or bastions are preserved (see the three black dots along the line of the wall in fig. 5). The air-photograph, in addition, shows a number of towers

Fig. 5. Chalcis (Euboea), acropolis. View from Mt Gréki- in the background the Mountains of Aulis and Salganeus (Boeotia)

(bastions) which are hardly visible on the ground. There are some ancient remains in the interior of the fort, but their character has not yet been established. Sherds can be observed on the hill (among them amphora ears; there is no cistern inside the fort); many of them have been washed down the slopes. With some cleaning the essentials of the acropolis can possibly be clarified (the area of the great inward bend seems promising in this respect). The lower slopes of the hill contain interesting antiquities *in situ*. To the north - west various rock - cuttings (accompanied by sherding) attest ancient inhabitation; to the west there are rock - cut tombs and a long trench - like cutting which may have served defensive purposes; to the south there is IG XII 9, 935 (μὴ ἐγβαίνειν εἰς τὰ χωρία).

Before we proceed to draw general conclusions about the acropolis of Chalcis the problem of the ancient fort on Karábaba, the Boeotian hill west of the bridge (see fig. 8), should be settled. The very existence of an ancient fort on this hill has been debated, but although not a single block seems to be preserved *in situ* the long lines of parallel rock - cuttings leave no doubt as to the course of an ancient wall (see fig. 9, A - J; for the best preserved stretch J see fig. 10; *non intellexerunt :* Ulrichs, Baumei-

Fig. 6. Chalcis (Euboea), acropolis, Fragment of the eastern Wall (inner Face)

ster, Lolling, Frazer; *pro :* Ross, Vischer, Papavasiliou, Lauffer, Welter; *contra :* Bursian). Karábaba hill (height : *c.* 75 m.) commands the Euripus strait, the bridge and the Thebes - Chalkis road which runs along its southern base. The ancient fort enclosed the upper parts of the hill and its eastern slope. The average width of the wall amounted to *c.* 2.70 m. It was constructed of two faces of blocks with a filling of loose material in the middle. At A and at J extensions protrude towards the interior (width : *c.* 1.25 m.) : either flights of stairs, or platforms for ballistic engines, perhaps both. At the place marked 2 in fig. 10 ruts of an ancient road leading to the upper parts of the hill and running parallel to the fortress wall (at the inside of it) can be observed.

Which function did this hill - top fort serve ? When was it built ? Do we know its name ?

It is commonly assumed that the ancient name of Karábaba was Kanethos. This is an incorrect view. Kanethos was situated on Euboea, as is clear from a passage in Theophrastus (Περὶ Φυτ. Ἱστ. VIII, 8, 3 - 5), where the author, after stating — in an exposition about weeds — that certain weeds only grow in light soil, continues: ὥσπερ καὶ τῆς Εὐβοίας ἐν τῷ Αηλάντῳ μὲν οὐ γίνεται, περὶ δὲ τὸν Κάνηθον καὶ εἴ τις ἄλλος τοιοῦτος τόπος (a Euboean *hero* Kanethos, Κάνηθος Ἀβαντιάδης, figures in the *Argonautika*

Fig. 7. Chalcis (Euboea), acropolis. Fragment of the eastern Wall (outer Face)

of Apollonius Rhodius, I, 77 - 78). Identification of Kanethos hill (ὄρος[1], schol. ad Apoll. Rh., 1.1.), is made possible by Strabo X, 1, 8, p. 447c: κατὰ δὲ τὴν Ἀλεξάνδρου διάβασιν (sc. *in Asiam*, 334 B.C.) καὶ τὸν περίβολον τῆς πόλεως (the course of which is roughly to be gathered from fig. 3) ηὔξησαν ἐντὸς τείχους λαβόντες τόν τε Κάνηθον καὶ τὸν Εὔριπον ἐπιστήσαντες τῇ γεφύρᾳ πύργους καὶ πύλας καὶ τεῖχος (after Polybius ?) : Kanethos must have been the name of the hill north - west of the ancient city, the hill on which modern Chalhís stands (height : 34 m.); this low hill is covered with earth (whereas the soil of the Lelantine Plain, which stretches behind Mt Vathrovounia, consists of alluvial clay); the plants which are cited by Theophrastus as being vexed by weeds, vetch (ὄροβος), lentil (φακός), cummin (κύμινον) and fenugreek (βούκερας), are all products of the Greek kitchen - garden : as a matter of fact the hill-sides of the modern town are an area where kitchen - gardens of ancient Chalcis could be expected (Vathrovouniá is completely bare down to its very base). So much for Kanethos hill (see fig. 11).

Should it be concluded, then, that the Strabo sentence does not refer to the ancient fortress on Karábaba hill ?

1. ἐν Εὐβοίᾳ, P. schol.; the L schol., ἐν Βοιωτίᾳ must contain a mistake. The names of Euboea and Boeotia are sometimes erroneously shifted.

Fig. 8. Chalkis, Karábaba Hill (from the south)

No, it should not, because the term ὁ Εὔριπος here does not indicate the strait, but « *the Euripus fortress* » (cf. Ps.-Scylax 59, who mentions on the coast of Boeotia : . . . ἱερὸν Δήλιον, Αὐλὶς ἱερόν, Εὔριπος τεῖχος, Ἀνθηδὼν τεῖχος;.... Livy XXXV, 51, 7 and 8 and XXXVI, 7, 16, where the same site is referred to as *in Euripo castellum*, *castellum Euripi* or simply *Euripus*; see also IG II , 469, where in the words καταστα-θεί[ς ἐπὶ τὴν τ]οῦ Εὐρίπου φυλακὴν ἀπέδωκε Χα[λκιδεῦσιν and E]ὔριπον the fortress must have been meant). In this light extension of the city-walls effectuated in 334 B.C. becomes clear : the bridge and the hills on either side of the strait were comprised within the system of fortifications (see fig. 12). The walls of « *the Euripus fortress* » converged towards the bridge which communicated with the island by means of a covered passage (πύργος δ' ἑκατέρω-θεν ἐφέστηκεν, ὁ μὲν ἐκ τῆς Χαλκίδος, ὁ δ' ἐκ τῆς Βοιωτίας· διῳκοθόμηται δ' εἰς αὐτοὺς σῦριγξ, Strabo IX, 2, 8, p. 403c, cf. the τεῖχος of the Strabo sentence quoted above). It is tempting to associate the rock-cut trench on the eastern slope of Karábaba hill (4 in fig. 19) with the construction of the fortifications of 334 B.C.

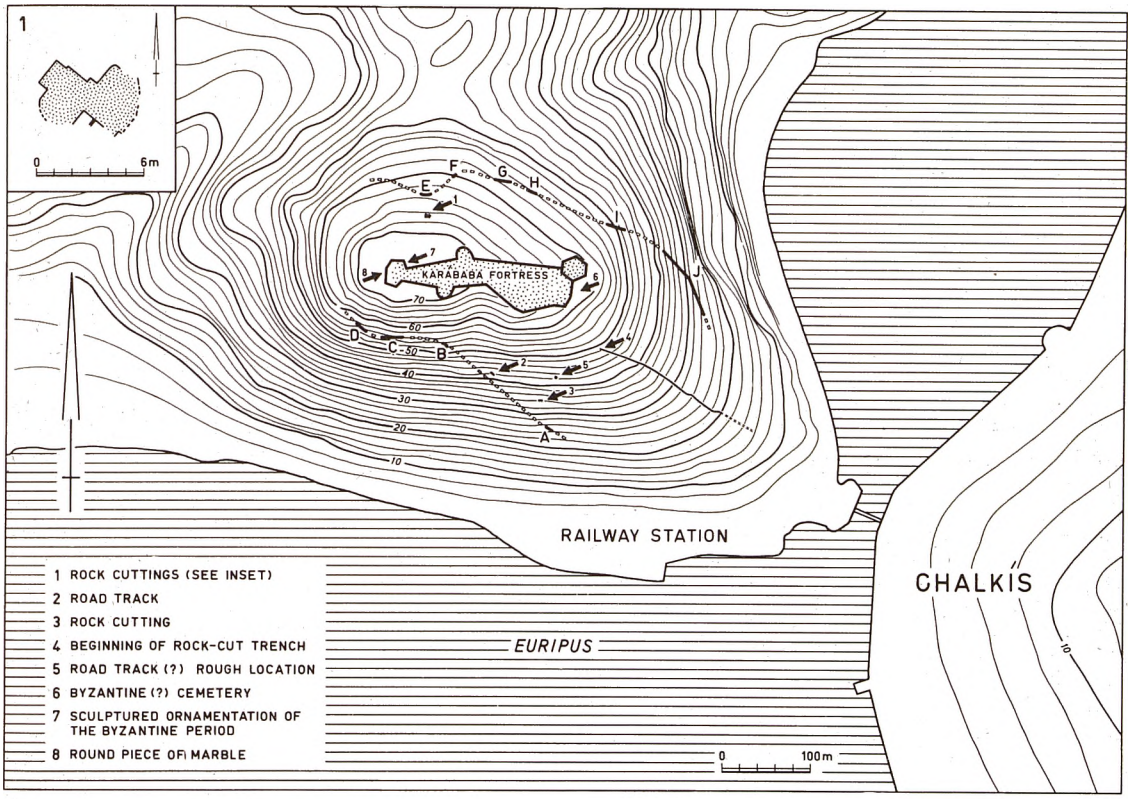

Fig. 9. Chalcis, « the Euripus Fortress »

The new walls encircled uninhabited areas where, during a siege, enemy ballistic engines might have been installed. The age when war engines became a decisive element in siegecraft saw the creation of a new type of fortified city : the « *Landschaftsfestung* ». Chalcis is an interesting early example (another city of this type is for instance Heraklea - on - Mt Latmos; protoype is the Syracuse of Dionysius I, the very generator of the ballistic engines). As to Chalcis, it is probable that the strategic insight of Alexander the Great, who, after the destruction of Thebes, stayed in Boeotia for a while, was the stimulus for this great city extension [2], which guaranteed full control of the bridge, i.e. of the sea - lane (in 334 and 333 a Macedonian flotilla was stationed at Chalcis) and of the communication over land.

Chalcis had become a city with two citadels (like e.g. Athens, Histiaia, Caunus) : the acropolis proper and « *the Euripus fortress*. It is, therefore, not certain that the general reference in Livy XXXV, 38, 10, . . . *praesidium*

2. Cf. S. C. Bakhuizen, Salganeus and the Fortifications on its Mountains (= Chalcidian Studies II) (Groningen, 1970), p. 22, n. 84.

Fig. 10. Chalcis, « the Euripus Fortress » on Karábaba Hill, Section J

Macedonum in arce . . ., applies to the acropolis proper on the western Vathrovouniá height, neither do we know the original whereabouts of the *Diagramma Regis* inscription IG XII, S, 644, a letter of some Macedonian king containing regulations for the conservation of food - supplies of garrisons (the King ordered the officer responsible to inscribe the letter on a *stele* which he was to put up ἐν τῶι ἐπιφανεστάτωι τόπωι τοῦ φρουρίου (ll.47 - 49; the *stele* was not found *in situ*, but inside a bell - shaped cistern a few hundred metres east of the bridge).

In any case extended Chalcis was a strong place of great strategical interest to the Macedonians. It commanded the sea communication between the Pagasitic Gulf (Demetrias) and the Saronic Gulf (Athens, Corinth), important ever since the days of Cassander[3] . Philip V called it « *a fetter of Greece* ». The study of the fortifications of Classical and Hellenistic Chalcis helps to visualize the strategical conception which conditioned

3. Goritsa, the large Macedonian military camp near Demetrias, base for southbound expeditions, is now being mapped and investigated by a team of Dutch archaeologists.

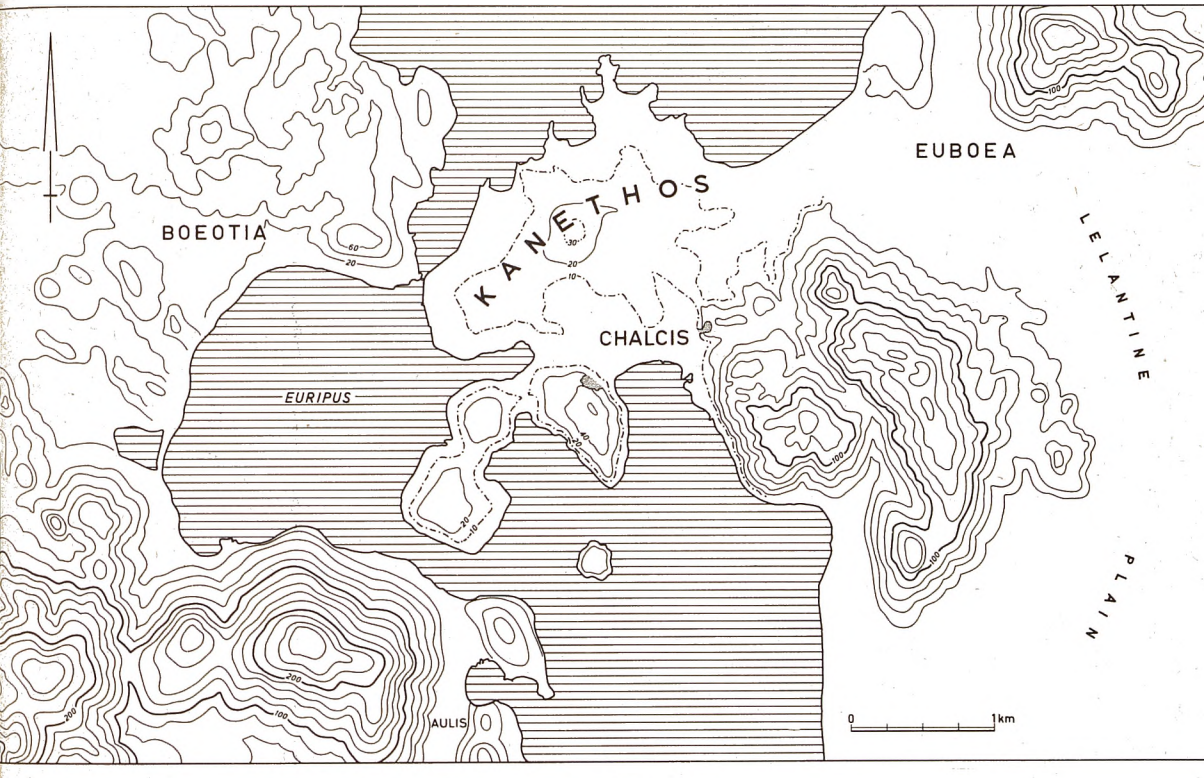
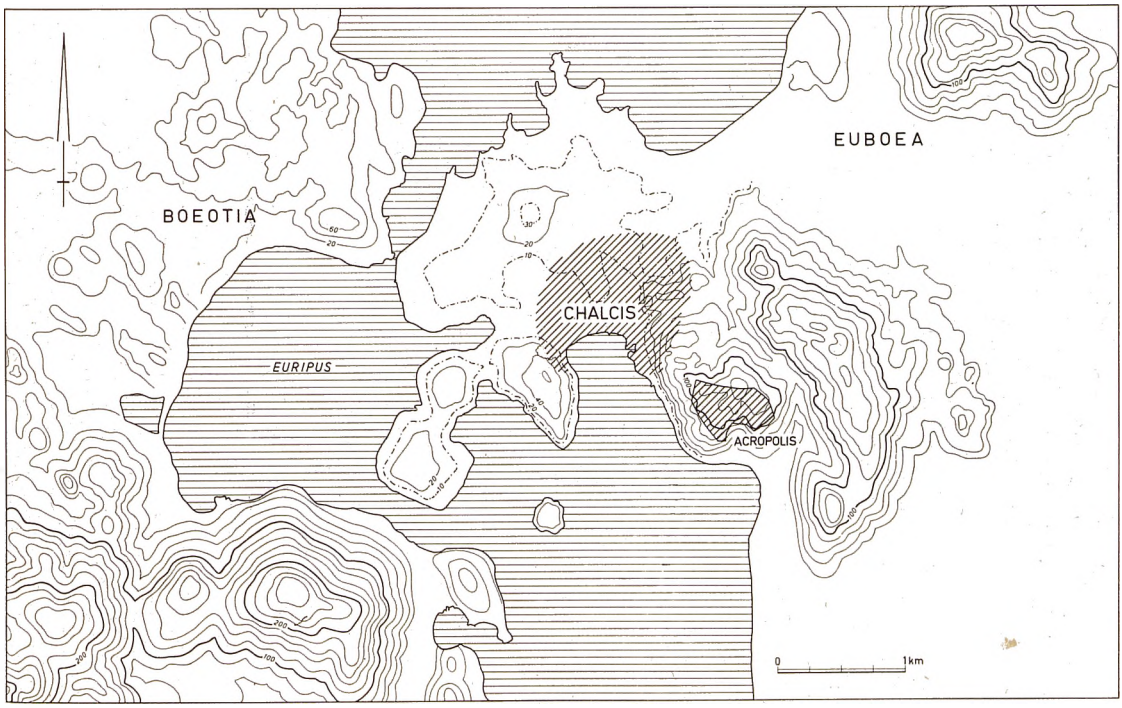

Fig. 11. Chalcis (Euboea), Kanethos Hill and the Lelantine Plain

Fig. 12. Chalcis, the Fortified Area in early Hellenistic Times

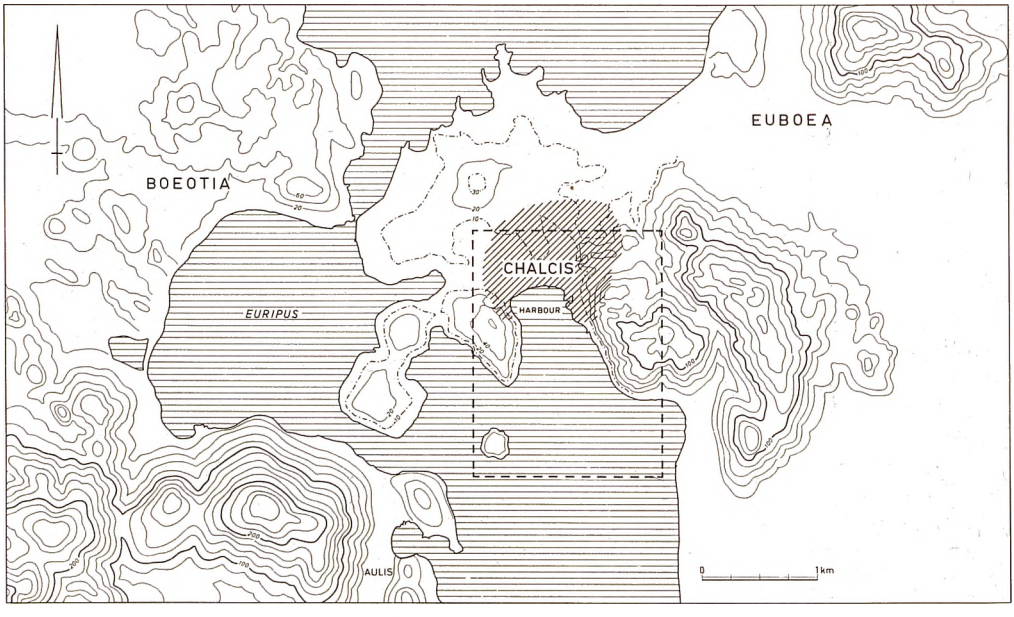

their construction. The details will be presented in the forthcoming book *Studies in the Topography of Chalcis on Euboea — A Discussion of the Sources (= Chalcidian Studies I)*. Both citadels of Chalcis are threatened to be destroyed. Building of houses will soon obliterate the rock - cuttings on Karábaba; quarries encroach on the acropolis proper from several sides. This article, which attempts to evaluate the historical importance of the fortifications of Chalcis, can perhaps contributed to the preservation of these archaeological monuments [4].

S. C. BAKHUIZEN

4. I should like to thank the Greek archaeological authorities who, from 1965 onwards, generously gave me permission to work in the Chalkis area. Grants from the Netherlands Organization for the Advancement of Pure Research (Z.W.O.) enabled me to work at Chalcis and to have the drawing prepared for publication.

Fig. 13. Chalcis (Euboea), the ancient Town and its Harbour

ΠΡΟΣΩΠΟΠΛΑΣΤΙΚΗ - ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΡΟΣΩΠΕΙΟΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Ἐπεὶ δὲ μίμησίς ἐστιν ἡ τραγῳδία βελτιόνων, ἡμᾶς δεῖ μιμεῖσθαι τοὺς ἀγαθοὺς εἰκονογράφους· καὶ γὰρ ἐκεῖνοι ἀποδιδόντες τὴν ἰδίαν μορφὴν ὁμοίους ποιοῦντες καλλίους γράφουσιν».

Ἀριστοτέλης, Περὶ Ποιητικῆς XV, 11

Ἤδη ἀπὸ τὸν 6ον αἰ. π.Χ. ἀπασχολεῖ τὸν Ἕλληνα τεχνίτην τὸ πρόβλημα τῆς φυσιογνωμικῆς παρουσιάσεως τοῦ ἀνθρώπου (πορτραίτου) διὰ τῶν καλλιτεχνικῶν ἐκφράσεων (ζωγραφικῆς, πλαστικῆς).

Τὸ πρόβλημα αὐτό, τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον ἀντιμετωπίζουν οἱ εἰκονοπλάσται, παρουσιάζεται εἰς τὴν ἀρχαιότητα μὲ βαθέα ἀναπροσάρμοστα κοινωνικοθρησκευτικὰ χάσματα, τὰ κυριώτερα τῶν ὁποίων εἶναι :

α. Τὸ μέτρον τῆς ἀναλογίας τῆς παραβολῆς τοῦ θεϊκοῦ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον. (Μᾶς εἶναι τελείως ἀδύνατον εἰς τὸ ἄγαλμα τῆς Νικάνδρης ἐκ Νάξου - Ἐθν. Μουσ. ἀριθ. 1 - ἢ εἰς τὸ ἄγαλμα τῆς καθημένης γυναικὸς ἀπὸ τὰ Ἀϊγιωργίτικα - Ἐθν. Μουσ. ἀριθ. 57 - νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ἐὰν πρόκειται περὶ θνητῶν γυναικῶν ἢ θεαινῶν), καὶ β. Ἡ δύναμις τῆς τόλμης τῆς μεταφορᾶς τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο.

Ὁ μιμητικός, κλειστὸς εἰς τὸν ἑαυτόν του, κόσμος τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, στενῶς συνδεδεμένος μὲ τὸ βαθύτατον θρησκευτικόν του συναίσθημα (πρβλ. R. Harder, Eigenart der Griechen, 115 κ.ἑ.), ἀποφεύγει τὴν ἀποτύπωσιν τῆς ψυχικῆς καταστάσεως τοῦ ἀτόμου ἐπὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, διὰ τὴν δημιουργίαν οὕτω φυσιογνωμικῆς παρουσιάσεως στοιχείων ἀτομικότητος.

Ἂν καὶ ἡ παρουσίασις αὐτῶν τῶν στοιχείων ἐπετεύχθη, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὰς ἀραιὰς πηγάς, μέσῳ τοῦ « ἀνθρωποποιοῦ » Δημητρίου, εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (RE. IV 2850, 122, ἐπίσης Lippold, 226, σημ. 1 - 8. Παρ' ὅλα ταῦτα ὅμως εἶναι τελείως ἀδύνατον νὰ μάθωμεν τὸ μέγεθος τῆς ἀληθείας « Verismus » τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως, ἐφ' ὅσον οὐδὲν ἔργον αὐτοῦ πρότυπον ἢ ἀντίγραφον ἀνεγνωρίσθη μέχρι σήμερον. Εἰς αὐτὸν ἀποδίδονται ἓν ἄγαλμα τοῦ Κορινθίου στρατηγοῦ Πελίχου καὶ ἓν τῆς, ἐπὶ ἑξήκοντα τέσσαρα (64) ἔτη ἱερείας τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, Λυσιμάχης, πρβλ. Reisch, ÖJh. 18/20, 299 κ.ἑ.), ἐν τούτοις ἡ γεφύρωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου μὲ τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀτόμου γίνεται εἰς τοὺς ὑστέρους χρόνους τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ εἰς τὴν πρώιμον ρωμαϊκὴν τέχνην τῆς προσωποπλαστικῆς.

Μὲ ἕνα ἀπίθανον ἰσορροπισμὸν δυνατοῦ - ἀδυνάτου, γενναίου - δειλοῦ, ἀλαζόνος - ταπεινοῦ, σοβαροῦ - ἀστείου καὶ στρατηλάτου - λεγεωναρίου παρουσιάζει, ὡς τέλειον πλέον μεταβολισμόν, ἡ προσωποπλαστικὴ εἰς τὴν σειρὰν τῶν « ima-

Εἰκ. 1. Πομπήϊος. 55 π.Χ.

gines illustrium » τὴν εἰκονιστικὴν κεφαλὴν τοῦ Πομπηΐου (106 - 48 π.Χ., εἰκ. 1). Μὲ μίαν ἀσυνήθιστον διὰ τὴν τέχνην τῆς προσωποπλαστικῆς δύναμιν ἀποκαλύπτει ἡ εἰκὼν τοῦ Πομπηΐου τὸν φιλόδοξον καὶ δυνατὸν ἀντίπαλον τοῦ Καίσαρος, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπεδείχθη ἀδύνατος, φυγὰς εἰς τὸ τέλος. Τὸ πλατὺ σαρκῶδες πρόσωπον, ἡ φαρδεῖα ρίς, τὸ τρέμον λεπτὸν στόμα καὶ οἱ μικροὶ ὀφθαλμοὶ μαζὶ μὲ τὸ χαμηλὸν μέτωπον ἐκφράζουν τὰς ἀναφερθείσας ἀντιθέσεις, τὰς ὁποίας δὲν δύναται νὰ ἀλλοιώσῃ ἡ ὑπὸ τοῦ πλάστου ἴσως χλευαστικῶς τοποθετηθεῖσα κόμη τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

Α΄. ΠΡΟΣΩΠΟΠΛΑΣΤΙΚΗ

Ἡ φυσιογνωμικὴ ἐμφάνισις προσώπων, τὰ ὁποῖα ἔζησαν ἐπίγειον ζωήν, μὲ στοιχεῖα ἀτομικότητος ἀποτελεῖ κλάδον τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, παρουσιαζόμενον διὰ τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως τῆς εἰκονιστικῆς κεφαλῆς (προσωποπλαστικῆς, προσωπογραφίας, προσωπείου). (Πρβλ. E. Buschor, Bildnisstufen, 1947· ἐπίσης, τοῦ ἰδίου, Das Porträt, 1960).

Σκοπὸς τῆς εἰκονιστικῆς κεφαλῆς εἶναι νὰ δώσῃ αὐτη μίαν διάρκειαν ἀναμνήσεως, μίαν εἰκονικὴν παρουσίαν.

Ἡ προσωποπλαστική, μὲ τὴν ὁποίαν ἀρχίζομεν τὸ πρῶτον μέρος τῆς παρούσης μελέτης, ἐμφανίζεται εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παραστατικὴν τέχνην κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. Εἰς τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., ἐνῷ ἔχομεν τὴν ἱστορικὴν ἐπισημοποίησιν, δι' ἐπιγραφῶν, προσώπων, τὰ ὁποῖα ἔζησαν, ὡς τὰ ἀγάλματα τοῦ Κλεόβιδος καὶ Βίτωνος (πρβλ. M. Wegner, Meisterwerke der Griechen, 1955, 25, εἰκ. 16) τοῦ Μουσείου τῶν Δελφῶν ἢ τοῦ Δέρμυος καὶ Κιτύλου ἐκ Τανάγρας Βοιωτίας (G.M. A. Richter, The Archaic Gravestones of Attica, 1961, ἀριθ. 9, εἰκ. 31 - 33) τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἐν τούτοις εἶναι ἀδύνατον νὰ ὁμιλήσωμεν διὰ μίαν εἰκονιστικὴν παρουσίασιν ἀνδριάντων· πολὺ περισσότερον εἶναι ἀντιπροσωπευτικὰ ἀγάλματα ὑπάρξεων, εἰκονικοὶ ἀνδριάντες πνευμάτων.

Ἐνῷ ὁ χαλκοῦς «περιπατητὴς» ἐξ Ὀλυμπίας (εἰκ. 2), παρουσιάζει πρῶτος, ὀλίγον πρὸ τοῦ 550 π.Χ., τὰ ἰδιαίτερα φυσιολογικὰ γνωρίσματα τοῦ γηρασμένου ἀνδρός, ὁ γενειοφόρος ἀνὴρ μὲ ράβδον τοῦ Μουσείου Fogg Art, Harvard University (πρβλ. D. Gordon Mitten - S. F. Doeringer, Master Bronzes from the classical World, 1968, ἀριθ. 48, σελ. 61) (εἰκ. 3) τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑποδειγματικὴν ἀπόδοσιν τῶν τυπικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ μεσήλικος, προτοῦ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., εἰς τὴν ὁποίαν, πιστὰ εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἀρχετύπων των (477/6 π.Χ.), τὰ ἐκ μαρμάρου ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα τῶν δύο Τυραννοκτόνων, εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Νεαπόλεως (Lippold, 107, Πίν. 34, 3 - 4), παρουσιάζουν τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ νέου (Ἁρμοδίου) καὶ τοῦ μεσήλικος (Ἀριστογείτονος) εἰς τὴν ἐξιδανικευμένην παράθεσιν τῆς εἰκόνος τοῦ ἀνδρὸς διὰ τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς.

Οὕτω πειραματισθεῖσα ἡ φυσιογνωμικὴ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ πρώτου γλυπτοῦ τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου, εὑρίσκει πλέον ὡς προσωποπλαστικὴ τὴν καλλιτεχνικήν της ἔκφρασιν εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος, ἀφοῦ προηγουμένως ἐδοκιμάσθη εἰς τὴν ὄχι καὶ τόσον τυπικὴν σχηματοποίησιν φυσιογνωμικῶν διαφορῶν ἐπὶ τῶν μορφῶν τῶν ἀετωμάτων τῆς Ὀλυμπίας.

Ὁ G. Rodenwaldt (Köpfe von den Südmetopen des Parthenon Sb. AR. Wiss. Berlin Nr. 7, 1968) ἀνέλυσε κατὰ τὸν τελειότερον τρόπον καὶ κατέστησε γνωστὰ τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα τῆς ἀτομικότητος τῶν μορφῶν τῶν γλυπτῶν αὐτῶν τοῦ Παρθενῶνος. Ὁ D. Metzler (Untersuchungen zu den griechischen Porträts des 5 Jhr. v. Chr., 1966) παρουσιάζει εἰς τὴν σελίδα 38 τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἕνα πλήρη κατάλογον τῶν διατηρηθέντων ἀρχετύπων καὶ ἀντιγράφων εἰκονιστικῶν κεφαλῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τοῦ Θεμιστοκλέους, ἡ ἐπιστέφουσα τὴν ἑρμαϊκὴν στήλην τῆς Ostia (G. M. A. Richter, The Portraits of the Greeks, I, 1965, 97 κ.ἑ., ἀριθ. 1, εἰκ. 405 - 408 καὶ A. Linfert, Antike Plastik VII, 1967, πίν. 39 - 46) ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα τῆς ὑποδειγματικῆς αὐτῆς ἐργασίας.

Ἡ παρουσίασις εἰκονιστικῶν κεφαλῶν κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ., διεπομένη ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐξιδανικεύσεως τῶν φυσιογνωμικῶν στοιχείων καὶ ὡς ἐκ τούτου ὅλης

τῆς μορφῆς, ἐπεκτείνεται εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς πλαστικῆς καὶ γλυπτικῆς. Ἀριστουργηματικὸν παράδειγμα ἀπαραμίλλου τεχνικῆς καὶ λεπτοτάτης ἐργασίας εἶναι ἡ ἄνευ ὁμοίου της, καὶ ἀσυνήθιστος διὰ τὰ λεπτομερειακὰ στοιχεῖα τῆς ἀτομικότητος, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει, εἰκονιστικὴ κεφαλὴ ἑνὸς γενειοφόρου ἀνδρός, εἰργασμένη μὲ τὴν Intaglio - τεχνικὴν ἐπὶ τοῦ σκληροῦ λίθου (κειμηλίου)· ἐπ' αὐτοῦ ὁ τεχνίτης Δεξάμενος παρουσιάζει μίαν ἀσυνήθιστον εἰς τὴν ἐποχήν της (πρὸ τοῦ 400 π.Χ.), διὰ τὰ λίαν ἐμφανῆ στοιχεῖα ἀτομικότητος, εἰκονιστικὴν κεφαλὴν (ε ἰ κ. 4) (V. Poulsen, Les Portraits Grecs, 1954, 13 κ.ἑ.).

Εἰς τὸν 5ον αἰ. π.Χ. ἀνήκουν ἐπίσης ἡ ἐπὶ ἑνὸς ἄλλου «κειμηλίου» μορφή, ἡ ἀναγνωρισθεῖσα ὡς εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τοῦ Φειδίου (D. Metzler, Antike Kunst VII, 1964, 51 κ.ἑ.· ἐπίσης, G.M.A. Richter, Portraits 1965, 150 κ.ἑ.) καὶ ἡ διὰ πρώτην φορὰν συναντωμένη εἰκονιστικὴ παρουσίασις γυναικός (Λυσιμάχης;). Τὴν μορφήν της μᾶς παρουσιάζουν δύο ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα, τὸ ἓν εἰς Λονδῖνον καὶ τὸ ἕτερον εἰς Ρώμην (Richter, Portraits, 155 κ.ἑ.). Εἰς τὴν προσωποπλαστικὴν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. συνεχίζεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἐξιδανικεύσεως, ἡ ὁποία καταλήγει εἰς μίαν γενικοποίησιν τῆς φυσιογνωμικῆς παρουσιάσεως τοῦ προσώπου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐν τούτοις ἀντικατοπτρίζονται ψυχικαὶ καταστάσεις. Κύριον δεῖγμα αὐτῶν εἶναι αἱ μορφαὶ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν (H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs, 1965). Ἡ γέφυρα τῶν δύο αἰώνων εἶναι ὁ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ὡς «ἀνθρωποποιὸς» χαρακτηριζόμενος πλάστης Δημήτριος ὁ Ἀλωπεκῆθεν (J. Overbeck, Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen, 1959, 161, ἀριθ. 897 - 903). Εἰς αὐτὸν ἀποδίδονται εἰκονιστικοὶ ἀνδριάντες τοῦ Πελίχου, στρατηγοῦ Κορινθίου, καὶ τῆς γραίας Λυσιμάχης. Παρ' ὅλα ταῦτα ὅμως οὐδεμία ἀναγνώρισις ἔργου τοῦ Δημητρίου ἐπετεύχθη μέχρι σήμερον, οὕτως ὥστε μᾶς εἶναι τελείως ἀδύνατον νὰ συγκρίνωμεν καὶ νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὸν ὑποτιθέμενον αὐτὸν καὶ λίαν ἐνωρὶς παρουσιαζόμενον Verismus τῆς προσωποπλαστικῆς. Εἰκονιστικαὶ κεφαλαί, μετὰ βεβαιότητος ἀνήκουσαι εἰς τὸν 4ον αἰ. π.Χ., εἶναι ἡ τοῦ Μαυσώλου ἀπὸ τὸ Μαυσωλεῖον τῆς Ἁλικαρνασσοῦ (E. Buschor, Mausollos und Alexander, 1950) καὶ ἡ σοβαρῶς κατεστραμμένη τῆς συζύγου καὶ ἀδελφῆς του Ἀρτεμισίας. Εἰκονιστικαὶ κεφαλαὶ ἢ ἀνδριάντες τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου καὶ εἷς καθήμενος Σωκράτης παρουσιάζουν ἕνα ἥσυχον, κλειστὸν τύπον, τοῦ ὁποίου τὴν γενικοποίησιν ἐλαφρῶς μόνον ταράσσουν μικραὶ μορφοποιήσεις στοιχείων ἀτομικότητος τοῦ προσώπου ἑνὸς ἑκάστου.

Εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχήν, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἐμφανίζεται εἰς τὰ νομίσματα ἡ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τῶν Διαδόχων καὶ ἐκτοπίζει ἐν μέρει τὴν ἀπεικόνισιν θεῶν, ἡ ὁποία ἐπὶ δύο αἰῶνας καὶ πλέον ἐκυριάρχει εἰς τὰ νομίσματα τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Διὰ τὸν ἑλληνιστικὸν αὐτὸν «νεωτερισμὸν» τῆς νομισματοκοπίας ἀποδεικτικοὺς μάρτυρας ταυτίσεως ἔχομεν συγχρόνους τῆς ἐποχῆς τῶν νομισμάτων εἰκονιστικὰς κεφαλάς, διασωθείσας μέχρις ἡμῶν εἰς ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα. Ἐὰν ἡ ἰσχυρῶς ἀμφισβητουμένη διὰ τὴν φυσιογνωμικὴν παρουσίασιν τοῦ Λυσιμάχου (355 - 281 π.Χ., ἀπὸ τοῦ 306 π.Χ. βασιλεὺς) προτομὴ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μου-

σεῖον Νεαπόλεως (εἰ κ. 5), ἀριθ. Κατ. 6141 (Arndt - Bruckmann, 109, 110, G. Hafner, Späthellenistische Bildnisplastik, 1954, 31, πίν. ΙΙΙ 1, καὶ T. Lorenz,Galerien, 1965, 9, πίν. ΙΙΙ 1) δὲν δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ ἀποδοθῇ εἰς αὐτὸν (πρβλ. G. Hafner, Griechische Kunst, 1961, 346, εἰκ. 354), ἐν τούτοις μαζὶ μὲ τὴν εἰκονιστικὴν κεφαλὴν τοῦ Πτολεμαίου Ι εἰς Λοῦβρον (Delbrück, πίν. 23. E. Buschor, Das hellenistische Bildnis, 1949, 12) δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς τὰ πρωιμώτερα δείγματα τῆς ἑλληνιστικῆς προσωποπλαστικῆς, τῶν ὁποίων αἰσθητικὴν καὶ ἱστορικὴν ἐπισημοποίησιν δυνάμεθα νὰ παρουσιάσωμεν μέσῳ τῶν νομισμάτων τῆς ἐποχῆς. Ἡ πλήρης ἐρωτηματικῶν ἀνάλυσις τῆς μεταθανατίου εἰκόνος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (πρβλ. E. Buschor, Das hellenistische Bildnis, 1949, 9 κ.ἑ.) παραμένει εἰς πολλὰ σημεῖα ἀναπάντητος, παρ' ὅλην τὴν καλλιτεχνικὴν ποιότητα, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ σαφῶς ἐξιδανικευμένη κεφαλή, ἡ ἐπιστέφουσα τὴν ἑρμαϊκὴν στήλην, μὲ ἐπιγραφήν, τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου (G. M. A. Richter, The Portraits of the Greeks ΙΙΙ, 1965, 255 Nr. I a, εἰκ. 1733 - 1735). Ἕνεκα τούτου, τὴν ἀνασχετικὴν ἐπιρροήν, τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ἡ μορφὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὰς εἰκονιστικὰς κεφαλὰς τῶν εὐγενῶν τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου (ἓν τῶν ὡραιοτέρων παραδειγμάτων εἶναι ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεγνώρισέ τις τὸν υἱὸν τοῦ Μιθραδάτου Ἀριαράθην (πρβλ. ΑΜ (1896), 281, πίν. 10, τελευταίως Σ. Καρούζου, ΑΔ 21 (1966) : Μελέται, 15) καὶ τὸ ὁποῖον κρατεῖται εἰς τὴν φυσιογνωμικὴν παράδοσιν τῆς εἰκόνος τοῦ Ἀλεξάνδρου), διαφοροποιεῖ ἡ εἰκὼν φιλοσόφων καὶ ποιητῶν, τῶν ὁποίων τὰ διασωθέντα ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα μᾶς παρουσιάζουν μεγαλυτέραν εἰκονογραφικήν, τεχνοτροπικὴν καὶ φυσιογνωμικὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀλήθειαν (πρβλ. T. Lorenz, Galerien von griechischen Philosophen und Dichterbildnissen bei den Römern, 1965).

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ρωμαϊκῆς εἰκονιστικῆς παρουσιάσεως, κυρίως ἐπὶ νομισμάτων (P. Franke, Römische Kaiserporträts im Münzbild, 1968), ἐνῷ παραλλήλως ἡ προσωποπλαστικὴ τέχνη λαμβάνει εἰς τὴν ρωμαϊκὴν μητρόπολιν καὶ ἐπαρχίαν μίαν νέαν διάστασιν, μὲ τὴν παρουσίασιν ἐπιφανῶν Ρωμαίων, πλουσίων ἐμπόρων καὶ πατρικίων.

Δεῖγμα ἰταλιωτικῆς προσωποπλαστικῆς εἶναι, κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν, ἡ ὑπέροχος εἰκονιστικὴ κεφαλὴ —ἐναπομεῖναν τμῆμα ἀνδριάντος— τοῦ « Lucius, Junius Brutus », ἱδρυτοῦ τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας (;) (509 π.Χ.), ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστὸς εἰς ἡμᾶς μέσῳ τοῦ Livius ἐξ ἑνὸς ἀπολεσθέντος δράματος τοῦ Accius. Ἡ κεφαλὴ προέρχεται ἀπὸ ἐργαστήριον ἰταλιωτικόν (ἐτρουσκικόν ;), τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον ἵστατο ὑπὸ ἑλληνικὰς τεχνοτροπικὰς μεθόδους, ὡς ὁ H. Kähler ἀνεγνώρισεν, εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς κεφαλῆς τοῦ « Palazzo dei Conservatori » εἰς Ρώμην (πρβλ. Helbig, II, 1966, 268 κ.ἑ. ὑπὸ T. Dohrn μὲ τὴν ὅλην σχετικὴν βιβλιογραφίαν), ἀλλὰ καὶ ἐπηρεάζετο ἀπὸ πρωιμωτέρας εἰκονιστικὰς κεφαλὰς ἐπιφανῶν Ἀθηναίων, ὡς τοῦ « Σόλωνος » εἰς Νεάπολιν, τοῦ Δημοσθένους, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Θεοφράστου εἰς Ρώμην.

Ἡ σειρὰ ὅμως τῶν « imagines illustrium » τῆς ρωμαϊκῆς προσωποπλαστικῆς ἀρχίζει μὲ τὴν εἰκονιστικὴν κεφαλὴν τοῦ Πομπηΐου (εἰ κ. 1). Οὗτος ὡς στρα-

Εἰκ. 2. Γέρων περιπατητής. Περὶ τὸ 550 π.Χ. Μουσεῖον Ὀλυμπίας

τηγὸς καὶ ἐκπορθητὴς ἠρέσκετο νὰ παρουσιάζῃ ἑαυτὸν ὅμοιον τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὡς μᾶς μαρτυρεῖ ὁ Πλούταρχος· ἐφρόντιζε τόσον πολὺ ὡς νέος νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον, ὥστε σχεδὸν νὰ τὸ ἔχῃ κατορθώσει. Ἐν τούτοις, ἡ ἀπόδοσις τῆς φυσιογνωμικῆς παρουσιάσεως καὶ τὰ στοιχεῖα ἀτομικότητος τῆς κεφαλῆς τοῦ Πομπηΐου εἰς Κοπεγχάγην (πρβλ. V. Poulsen, Les portraits romains, I - Ko-

Εἰκ. 3. Γενειοφόρος μὲ ράβδον. Περὶ τὸ 520 π.Χ. Μουσεῖον Fogg Art

penhagen, Ny Carlsberg Glyptothek, 1962, 9 κ.ἑ., 39 κ.ἑ. ἀριθ., 1, πίν. 1) παρουσιάζουν ἕνα ἄλλον χαρακτῆρα καὶ ἐξωτερικεύουν μίαν ἀνήσυχον ψυχικὴν κατάστασιν, τῆς ὁποίας εὔγλωττα, εὐδιάκριτα στοιχεῖα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς εἶναι αἱ προαναφερθεῖσαι φυσιογνωμικαὶ λεπτομέρειαι (βλ. ἐπίσης σελ. 148).

Ἐκ τῆς εἰκόνος τοῦ Πομπηΐου ἐκκινεῖ διὰ τὴν ρωμαϊκὴν προσωποπλαστικὴν

εἷς νέος κλάδος τῆς γλυπτικῆς, τοῦ ὁποίου κύριον χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ ἐξεζητημένη, ἀντιαισθητικὴ καὶ ἀναχρονιστικῶς ἠχοῦσα «ρεαλιστικὴ ἐμφάνισις», ἡ ὁποία γίνεται ἐκ τῆς αἰσθητικῆς της τοποθετήσεως περισσότερον καὶ καλύτερον κατανοητὴ ὡς «ζωντανὴ πραγματικότης» ἢ ὡς «σχηματικὸν δεδομένον». Εἰς τὴν νέαν ταύτην ἀρχὴν τῆς προσωποπλαστικῆς,ἰδιαιτέραν θέσιν λαμβάνουν αἱ εἰκονιστικαὶ κεφαλαὶ τοῦ Καίσαρος. Παραβάλλοντες τὴν εἰκονιστικὴν κεφαλὴν τοῦ Πομπηΐου πρὸς τὴν τοῦ Καίσαρος (πρβλ. B. Schweitzer, Die Bildniskunst der römischen Republik, 1948, 108 κ.ἑ.), τὴν ὁποίαν ὁ Schweitzer ἀποδίδει εἰς τὸν «Chiaramonti Meister» καὶ χρονολογεῖ περὶ τὸ 30 π.Χ., τότε εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντιληφθῶμεν τὸ δύσκολον τοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖον μονάρχαι, ὡς οἱ ἀνωτέρω, ἔθετον εἰς τοὺς προσωποπλάστας. Αἱ αὐτοκρατορικαὶ εἰκονιστικαὶ κεφαλαί, αἱ ὁποῖαι ἀκολουθοῦν, ὁμιλοῦν περισσότερον δι' ἕνα παραγκωνισμὸν τοῦ πειράματος τῆς φυσιογνωμιστικῆς ἐμφανίσεως πιστῆς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ζωντανῆς πραγματικότητος ἐπ' ὠφελείᾳ μιᾶς ἐξιδανικεύσεως τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ ὁποίου καθρέπτης εἶναι ἡ φυσιογνωμικὴ ἔκφρασις. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου παρουσιάζεται ἡ νέα αὕτη φάσις τῆς προσωποπλαστικῆς.

Ἡ εἰκονικὴ παρουσίασις τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο ἀπαραίτητος εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν, διότι δι' αὐτῆς ὄχι μόνον ἐγένετο ὁ αὐτοκράτωρ γνωστὸς εἰς τοὺς ὑπηκόους του, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ προσωποπλαστική, ἡ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ ἐπὶ τῶν νομισμάτων καὶ ἡ διηγηματικὴ δύναμις τῶν κατορθωμάτων του ἐπὶ τῶν στηλῶν ἢ τῶν θριαμβικῶν ἀψίδων ἐδημιούργει τὰ μέσα καὶ τὰς δυνατότητας διὰ τὸν ἀκριβῆ σχηματισμὸν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς εἰκόνος τοῦ αὐτοκράτορος, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρουσιάζετο φυσιογνωμικῶς ἡ ἐμφάνισις τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ στρατηγοῦ, διὰ τῶν στοιχείων τῆς ἀτομικότητος, τὰ ὁποῖα ἐμπεριέχει, ὡς μοναδικὸς ἱστὸς ὑφάνσεως τοῦ δικτύου ἐπικοινωνίας, συνδέσμου, μεταφορᾶς - γνωστοποιήσεως καὶ ἐπιβολῆς σκέψεων, ἀποφάσεων, πράξεων καὶ κατορθωμάτων μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ λαοῦ του. Περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην περίοδον δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ λεχθῇ, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πομπηΐου τὸ καλλιτεχνικὸν χάρισμα τῆς ἑλληνικῆς προσωποπλαστικῆς, υἱοθετούμενον ἀπὸ Ρωμαίους πλάστας, δημιουργεῖ τὰ πρῶτα ἰσχυρὰ εἰκονιστικὰ προβλήματα (πρβλ. σχ. V. Poulsen, Probleme der römischen Ikonographie). Στενῶς συνδεδεμένη μὲ τὸ ψυχολογικὸν εἰκονικόν της βάθος κρατεῖται ἡ εἰκὼν τοῦ αὐτοκράτορος πάντοτε εἰς ἓν πνεῦμα ἐποχῆς, τὸ ὁποῖον γίνεται εὔγλωττον καὶ διαλεκτικὸν μὲ τὴν τεχνοτροπικὴν ἀνάλυσίν της.

Τὸ πρότυπον τῆς νέας αὐτῆς πρωίμου ἐμφανίσεως αὐτοκρατορικῆς προσωποπλαστικῆς εἶναι ὁ ἀνδριὰς τοῦ Αὐγούστου τῆς Primaporta. Τὸ ὑπερόχου πλαστικῆς ποιότητος καὶ ἀνυπερβλήτου τεχνοτροπίας ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐκόσμει ἴσως τὴν εἴσοδον τῆς ἐπαύλεως τοῦ αὐτοκράτορος 16 περίπου χιλιόμετρα βορείως τῆς Ρώμης ἢ ἵστατο πρὸ τοῦ βορείου τοίχου ἑνὸς πρὸς τὸν Τίβεριν προσανατολισμένου κρεμαστοῦ κήπου (πρβλ. H. Kähler, Die Augustus - Statue von Primaporta, 1959), εἶναι κατεσκευασμένον μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ «vivos ducent de marmore vultus» (Vergil Ain. 6.848) ἀπὸ Ἕλληνα γλύπτην. Ὁ ἐπαναστατικός του νεωτερισμὸς ἔγκειται εἰς τὴν μὲ μορ-

Εἰκ. 4. Γενειοφόρος ἀνήρ. Πρὸ τοῦ 400 π.Χ. Μουσεῖον of Fine Arts, Boston

φὰς ἀλληγορικὰς διακόσμησιν τοῦ θώρακος τοῦ γυμνόποδος, ἡρωικῶς παρισταμένου Αὐγούστου (E. Simon, Zur Augustusstatue von Primaporta, RM. 64 (1957), 46 - 48 καὶ εἰς Opus Nobile 19, (1959) (εἰ κ. 6). Ἡ ἐν μέρει παρουσίασις τῆς εἰκόνος μὲ στοιχεῖα « ζωντανῆς πραγματικότητος » καὶ ἀτομικισμοῦ καὶ ἡ ἐν μέρει ἐξιδανίκευσις τῶν φυσιογνωμικῶν της λεπτομερειῶν εἶναι ἡ λύσις τοῦ φυσιογνωμιστικοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖον συλλαμβάνουν οἱ Ἕλληνες πλάσται τῆς Ρώμης καὶ τὸ ὁποῖον πολὺ ἀργότερον μόνον ὁ Leonardo da Vinci καὶ ὁ Dürer, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἐπαναλαμβάνουν καὶ τρόπον τινὰ ἀναπτύσσουν. Ἀπὸ τὸν ἀνδριάντα τῆς Primaporta ἐκκινεῖ ἡ προσωποπλαστικὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, διὰ τὴν μελέτην τῆς ὁποίας μᾶς βοηθοῦν ἀρκεταὶ ἐργασίαι, διὰ τῶν ὁποίων παρα-

κολουθεῖται ἡ ἐξέλιξις τῆς ἱστορίας τῆς προσωποπλαστικῆς καὶ δημιουργεῖται ἓν νέον ἐπιστημονικὸν ἀρχαιολογικὸν καὶ τεχνοϊστορικὸν ἐνδιαφέρον μιᾶς ἱστορικῶς ἀποδεδειγμένης πραγματικότητος, τῆς ὁποίας τὰ τεχνοϊστορικὰ ἐνδεικτικὰ πληροῦν τὰς ἀποθήκας τῶν Μουσείων μας. Πολλαπλᾶ προβλήματα καὶ αἰνίγματα εἰκονογραφικῆς μορφῆς περιμένουν ἐκεῖ τὴν λύσιν των, τὴν σύνδεσίν των καὶ τὴν ἱστορικήν των ἐπισημοποίησιν μὲ τὰς τόσον πλουσίας λογογραφικὰς πηγὰς τῆς ἐποχῆς των.

Μὲ αὐτὴν τὴν σκέψιν, ὅτι δηλαδὴ ἡ προσωποπλαστικὴ κερδίζει τὴν καλλιτεχνικήν της ἀξίαν ἀπὸ τὴν εἰκονιστικὴν δύναμιν, ἡ ὁποία πάλιν δύναται νὰ μετρηθῇ μόνον διὰ τῆς τεχνοϊστορικῆς ἀναλύσεως, βοηθουμένης ὑπὸ λογογραφικῶν φυσιογνωμιστικῶν παρουσιάσεων (πρβλ. R. Meyer, Antike Physiognomielehre, Altertum, 1963, 213 κ.ἑ.), αἱ ὁποῖαι ἀρχίζουν καὶ αὐταὶ ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., δὲν συμπεριέλαβα εἰς τὴν προσωποπλαστικὴν τὴν μυκηναϊκὴν καὶ μινωικὴν ἐποχήν (πρβλ. Sp. Marinatos, Minoische Porträts, Festschrift Max Wegner, 1962, 9 κ.ἑ.).

ΔΗΜ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ

Münster - Ἀθῆναι

SCULPTURED PORTRAITS - PAINTED PORTRAITS - MASKS

INTRODUCTION

«Since tragedy is a representation of men better than ourselves we must copy the good portrait - painters who, while rendering the distinctive form and making a likeness, yet paint people better than they are».

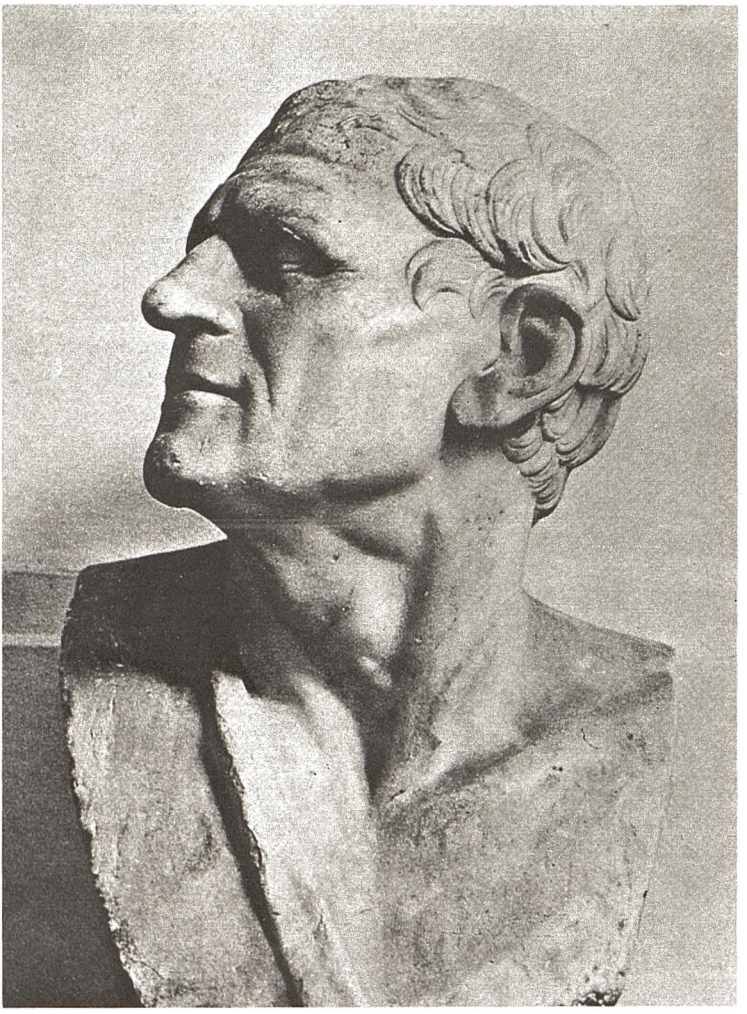
Aristotle, The Poetics XV, 11.

In the 6th century B.C., Greek artists were already preoccupied with the problem of the physiognomical representation of man (portrait) through the arts (painting, sculpture).

This problem, also common to present - day portraitists, presents in antiquity unbridgeable social and religious chasms, of which the principal are :

a. The measure of analogy in comparing divine to human elements. (In the statue of Nikandre from Naxos (Nat. Mus. Inv. No. 1) or the statue of a seated woman from Agiorgitika (Nat. Mus. Inv. No. 57), it is impossible to distinguish whether the figures represented are mortal women or goddesses) and b. The extent of daring in transferring the one element to the other.

The mimicking world of the archaic period, introverted and closely bound to its profound religious feeling (cf. R.

Εἰκ. 5. Λυσίμαχος ἐκ Θράκης. Περὶ τὸ 350 π.Χ. Ἐθνικὸν Μουσεῖον Νεαπόλεως

Harder, Eigenart der Griechen, 115 ff.), avoids to impart the individual's psychological state to the feature of the face, which would thus result in a physiognomical representation of elements of individuality.

As mentioned by literary sources, the presentation of these elements was achieved in the later 5th or early 4th century B.C., by Demetrius, the ἀνθρωποποιός ('man - maker') (RE IV 2850, 122, also Lippold, 226, note 1 - 8). However, it is impossible to ascertain the degree of 'Verismus' recorded by literary tradition, since none of his works, either in the original or in a copy, has been so far identified. To Demetrius are attributed a statue

of the Corinthian general Pelichus, and another one of Lysimache, who had served for 64 years as a priestess of Athena on the Acropolis, (cf. Reisch ÖJh. 18/20, 299 ff.). Nevertheless, the bridging of the individual's inner world with his outward appearance was effected in the late periods of Hellenism and in the early Roman art of portraiture.

In the series of 'imagines illustrium', the art of portraiture has produced the head of Pompeius (106 - 48 B.C.) (fig. 1) in a perfect assimilation of a remarkable balancing of the strong - week, valiant - coward, arrogant - humble, serious - funny, marshal - legionary traits. This portrait reveals with an uncommon for the art of portraiture power the character of Pompeius, Caesar's ambitious and powerful opponent, who was finally proved a weak person and a deserter. The broad fleshy face, the wide nose, the thin, quivering mouth and the small eyes with the low forehead give expression to the above - mentioned contrasts, that cannot be modified by the hair in the style of Alexander the Creat, probably done by the sculptor with a mocking intention.

A. SCULPTURED PORTRAITURE

The physiognomical representation of persons, who had lived a worldy life, with elements of individualism constitutes a branch of the pictorial arts manifested through the artistic expression of the portrait head (sculptured portrait, painted portrait, mask) (cf. E. Buschor, Bildnisstufen, 1947; also by the same author, Das Porträt, 1960). The purpose of the portrait head is to create a lasting memory, a pictorial presence.

Sculptured portraiture, with which we begin the first part of the present study, appears in ancient Greek art during the 5th century B.C. At the end of the 7th century B.C., although we have historical evidence, through inscriptions, about persons who had lived, such as Kleobis and Biton (cf. M. Wegner, Meisterwerke der Griechen, 1955, 25, fig. 16), whose statues are now in the Museum of Delphi, or Dermys and Kitylus of Tanagra, Boeotia (G. M. A. Richter, The Archaic Gravestones of Attica, 1961, No. 9, figs. 31 - 33), whose carved figures are exhibited in the National Archaeological Museum, it is still impossible to speak of a portrait form of statues; these are rather statues representing persons who had lived, statues portraying spirits.

The bronze «wanderer» from Olympia (fig. 2) was the first to represent, shortly before 550 B.C., the characteristic physical traits of an aged man. The bearded man with a staff, displayed in the Fogg Art Museum, Harvard University (cf. D. Gordon Mitten — S. F. Doeringer, Master Bronzes from the Classical World, 1968, No. 48, p. 61) (fig. 3) and dating to the last quarter of the 6th century B.C., leads to the examplary rendering of the typical characteristics of the middle - aged man, just before the period of the 'severe style' of the 5th century B.C. The Roman marble copies of the two Tyrannicides, now in the Museum of Naples (Lippold,

Εἰκ. 6. Αὔγουστος τῆς Primaporta. 15 π.Χ. Μουσεῖον Βατικανοῦ (νέα πτέρυξ)

107, Pl. 34, 3 - 4), faithful to the principle of their archetypes of that period (477/6 B.C.), present the characteristic features of the young (Harmodius) and the middle - aged (Aristogeiton) in an idealized portrayal of the image of man after the style of that period.

Having thus experimented, since the first appearance of the first work of sculpture of the archaic period, the art of portraiture finds its artistic expression in the sculptures of the Parthenon, after an earlier attempt at the not so typical stylization of physiognomical differences in the pedimental figures of Olympia.

G. Rodenwaldt (Köpfe von den Südmetopen des Parthenon Sb. AR. Wiss. Berlin, No. 7, 1968) analyzed in a most perfect way and made known the peculiar individual features of the figures in these sculptures of the Parthenon.

D. Metzler (Untersuchungen zu den griechischen Porträts des 5 Jhr. v. Chr., 1966) presents in page 39 of his book a complete catalogue of the preserved originals and copies of the 5th century B.C. portrait heads. The portrait head of Themistocles, surmounting a herm at Ostia (G. M. A. Richter, The Portraits of the Greeks I, 1965, 97 ff., No. 1, figs. 405 - 408, and A. Linfert, Antike Plastik VII, 1967, Pls. 39 - 46) forms the central point of this examplary work. The creation of portrait heads in the 5th century B.C., directed by the principle of idealization of the physiognomical traits, and, hence, of the entire figure, extends to all the branches of plastic art. A masterpiece of an outstanding technique and most fine workmanship, unique for the unusual presentation of detailed elements of individuality, is the portrait head of a bearded man, carved in intaglio on a hard stone (relic); the artist Dexamenos created on this stone a very uncommon for those times (before 400 B.C.) portrait head with striking elements of individualism (fig. 4) (V. Poulsen, Les Portraits Grecs, 1954, 13 ff.). To the 5th century B.C. are also dated the figure carved on another 'relic', and identified as the portrait head of Pheidias (D. Metzler, Antike Kunst VII, 1964, 51 ff., also G. M. A. Richter, Portraits, 1965, 150 ff.), as well as the first encountered pictorial representation of a woman (Lysimache). Her figure has survived in two Roman copies, one in London and one in Rome (Richter, Portraits, 155 ff.).

The portraiture of the 4th century B.C. carries on the principle of idealization, which leads to a generalization of the physiognomical representation of the face on which, however, emotions are reflected. The figures carved on the funerary stelai serve as a main example of this trend (H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs, 1965). The sculptor Demetrius of Alopeke, who was characterized by ancient writers as ἀνθρωποποιὸς ('man - maker') is the link between the two centuries (J. Overbeck, Die Antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen, 1959, 161, Nos. 897 - 903). The portrait statues of Pelichus, a Corinthian general, and of old Lysimache are assigned to him.

However, since no work of Demetrius has been so far recognized, it is impossible for us to make comparisons and discern this alleged early 'Verismus' of sculptured portaiture. Portrait heads, dated with certainty to the 4th century B.C., are that of Mausolus from the Mausoleum of Halicarnassus (E. Buschor, Mausollos und Alexander, 1950), and the severely damaged one of his sister and wife Artemisia. Portrait heads or statues of Aeschylus, Sophocles and Euripides, as well as a seated figure of Socrates, portray a quiet, introverted type, the generalization of which is only lightly disturbed by the slight modelling of individual features on each face.

In the Hellenistic period, after the death of Alexander the Great, portrait heads of his successors appear on coins and partly replace the figures of gods that had prevailed for over two centuries on the coins of Greek cities. For this Hellenistic 'novelty' in coinage, there exist as evidence for identification portrait heads, contemporaneous with the coins, surviving in Roman copies. If the much debated for its physiognomical representation bust of Lysimachus (335 - 381 B.C., a king since 306 B.C.), in the National Museum of Naples, Inv. No. 6141 (fig. 5) (Arndt - Bruckmann 109, 110; G. Hafner, Späthellenische Bildnisplastik, 1954, 31, Pl. III 1, and T. Lorenz, Galerien, 1965, 9, Pl. III 1), may not be safely identified (cf. G. Hafner, Griechische Kunst, 1961, 346, fig. 354), it can be nevertheless regarded, together with the portrait head of Ptolemy I in the Louvre (Delbrück, Pl. 23, E. Buschor, Das hellenistische Bildnis, 1949, 12), as one of the earliest specimens of Hellenistic portraiture, of which the aesthetic and historical confirmation is provided by the coins of this period. The analysis of the posthumous portrait of Alexander the Great (cf. E. Buschor, Das hellenistische Bildnis, 1949, 9 ff.) presents many questions that remain unanswered, in spite of the obvious artistic quality of the idealized head surmounting the inscribed herm in the Louvre (G. M. A. Richter, The Portraits of the Greeks III, 1965, 255, No. I a, figs. 1733 - 1735). Due to its idealization, this figure of Alexander the Great exerted a restraining influence in the portraiture of nobility of the Hellenistic age (one of the finest examples is the head in the National Museum of Athens, identified as that of the son of Mithridates, Ariarathes (cf. AM 1896, 281, Pl. 10; lately S. Karouzou, AD 21 (1966) Meletai, 15), in the tradition of Alexander's portrait). However, variations are noted in portraits of philosophers and poets, of which the surviving Roman copies present a greater pictorial, stylistic and physiognomical liberty and realism (cf. T. Lorenz, Galerien von griechischen Philosophen und Dichterbildnissen bei den Römern, 1965).

From the middle of the 2nd century B.C., the first specimens of Roman portraits appear, particularly on coins (P. Franke, Römische Kaiserporträts im Münzbild, 1968), while simultaneously the art of portraiture assumes a new dimension in the Roman metropolis and the provinces by the re-

presentation of prominent Romans, wealthy merchants and patricians.

An example of Italiot portraiture is provided, as generally admitted, by the superb portrait head — remaining fragment of a statue — of 'Lucius Junius Brutus', founder of the Roman republic (?) (509 B.C.), who is known to us through Livius from a lost drama of Accius. The head is the product of an Italiot workshop (Etruscan ?), which was not only dominated by Hellenic styles, as noted by H. Kähler in the case of the head of the 'Palazzo dei Conservatori' in Rome (cf. Helbig, II 1966, 268 ff., by T. Dorn with the entire relevant bibliography), but was also influenced by the earlier portraits of prominent Athenians, such as that of 'Solon' in Naples, and of Demosthenes, Aristotle and Theophrastus in Rome.

However, it is the portrait head of Pompeius (fig. 1), which initiates the series of 'imagines illustrium' in Roman portraiture. As recorded by Plutarch, Pompeius was very fond of likening himself as a general and a conqueror to Alexander the Great; as a young man, he took such pains to look like Alexander, that he almost achieved that effect. But the rendering of the physiognomy and the elements of individualism of the portrait of Pompeius in Copenhagen (cf. V. Poulsen, Les Portraits Romains I Kopenhagen, Ny Carlsberg Glyptothek, 1962, 9 ff., 39 ff., No. 1, Pl. 1) reveal another character and express a restless psychological state, clearly seen in the facial details mentioned above (see also p. 158).

The head of Pompeius initiates in Roman portraiture a new branch of sculpture, the main characteristic of which is the realistic 'appearance', to use a sophisticated, disagreeable and old - fashioned term, which according to its aesthetic orientation is better understood as 'living reality' or 'schematic fact'.

The portrait heads of Caesar occupy a special place in this new trend. In comparing the portrait of Pompeius with that of Caesar (cf. B. Schweitzer, Die Bildniskunst der römischen Republik, 1948, 108 ff.), which Schweitzer assigns to the 'Chiaramonti - Meister' and dates to *circa* 30 B.C., we can grasp the difficulty of the problem, presented by monarchs, such as those mentioned above, to the portraitists. The imperial portrait heads appearing subsequently, indicate rather a rejection of the experiment of portrayal according to the principle of 'living reality', to the benefit of an idealization of the spiritual world of the emperor, reflected in the facial expression. This new phase in portraiture begins from the age of Augustus. The pictorial representation of the emperor was a necessity in the Roman provinces, for it made the emperor known to his subjects. Moreover, his portraits appearing in sculptures and coins, and the narration of his achievements on stelai and triumphal arches provided the means for an accurate formation of the image of the emperor, while, on the other hand, the physiognomical representation of an emperor or a general, provided, through the individual traits which it included, a uni-

que means of communication, connection and transmittance between him and his people — by making known and imposing his thoughts, decisions, acts and deeds.

It may be said with certainty that from the age of Pompeius, more than at any other period, the artistic gift of Greek portraiture, adopted by the Roman artists, creates the first serious problems of representation (cf. for example, V. Poulsen, Probleme der römischen Ikonographie). Closely connected with its spiritual depth, the portrait of the emperor is placed within the framework of the spirit of the times, which becomes clearly understood through the analysis of the style of the period. The prototype of this new Imperial portraiture of an early date is the statue of Augustus at Primaporta. This work, of superb artistic quality and unsurpassed workmanship, which probably decorated the entrance to the Emperor's villa, situated approximately 16 kms. north of Rome, or stood before the north wall of a terrace garden overlooking the river Tiber (cf. H. Kähler, Die Augustus - Statue von Primaporta, 1959), was created in the spirit of 'vivos ducent de marmore vultus' (Vergil, Ain. 6. 848) by a Greek artist. His revolutionary new trend consists of decorating with allegorical figures the breast - plate of the Emperor Augustus represented barefooted in a heroic stance (E. Simon, Zur Augustus - Statue von Primaporta, RM. 64 (1957) 46 - 48, and Opus Nobile 19, 1959) (fig. 6).

The representation of the portrait partly with elements of 'living reality' and individualism, and partly in an idealized form of the facial details, supplies the solution to the problem of portraiture, attained by the Greek artists of Rome, and much later repeated and in a way developed only by Leonardo da Vinci and Dürer, as far as I know.

The statue of Primaporta is the starting point of the portraiture of the Imperial age. For its study, we are assisted by a fair number of works, through which we may follow the evolution of the history of portraiture. A new scientific archaeological interest, based on art and history, is thus formed, for a historically proved reality, the artistic and historical evidence of which fills the storerooms of our Museums. Several problems and riddles of a pictorial nature await their solution, their historical confirmation and connection with the abundant literary sources of their times.

With this thought, i.e. that portraiture gains its artistic value through pictorial capacity, which in turn can be measured only by an artistic and historical analysis, assisted by literary attestations (cf. R. Meyer, Antike Physiognomielehre, Altertum, 1963, 213 ff.) appearing from the 5th century B.C., I have not included the Mycenaean and Minoan period in portraiture (cf. Sp. Marinatos, Minoische Porträts, Festschrift Max Wegner, 1962, 9 ff.).

Münster - Athens

D. PAPASTAMOS

